

Змест

Гісторыя

Варонін Васіль

Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага 2

Бортнікова Ала

Пацверджанне уладанняў (“листы”) у горадзе

Уладзіміры Жыгімонтам Стaryм у кнізе Літоўскай Метрыкі

№ 10 як гістарычна крыніца 7

Сліж Наталля

Практыка разводаў у Вялікім Княстве

Літоўскім у 16 – 18 ст. 14

Крывашэй ў Зміцер

Эвалюцыя бортніцтва на беларускіх землях

Вялікага Княства Літоўскага 35

Савіцкі Марыюш

Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці

Стары Быхаў у 1692 – 1707 г. 45

Лаўрэш Леанід

Ян Снядэцкі (1756 – 1830) – навуковец і

асветнік гістарычнай Літвы 75

Гатальская Ксенія

Самагубствы як сацыяльна-культурны феномен на

беларускіх землях у пачатку 20 ст. 88

Раманава Ірына

Палітычныя прыпейкі 1920 – 1930-х г. 102

Грыбоўскі Юры

Палітычная чыннасць старшыні Рады БНР

Васіля Захаркі напярэдадні і ў гады

Другой сусветнай вайны (1938-1943 г.) 118

Сацыялогія

Кандрычын Сяргей

Сацыяльная простора Украіны і Беларусі ў працэсе

“сутыкнення цывілізацыяў” паводле сацыяльнай

і дэмографічнай статыстыкі 128

Гісторыя

Васіль Варонін,
канд. гіст. навук (Менск)

Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага

У даследаваннях па айчыннай гісторыі эпохі сярэднявежча дастаткова часта можна сустрэць скаргі на недахоп крыніц. Трэба прызнаць, што гэтыя скаргі нярэдка маюць пад сабой падставы. Пісьмовых крыніц ад таго часу да нас дайшло сапраўды няшмат. Тым больш дзіўнай з'яўляеца сітуацыя, калі мы не выкарыстоўваем даўно апублікованыя матэрыялы. А яны могуць змяшчаць сапраўды рэдкія і нават унікальныя звесткі. Да ліку такіх крыніц належаць, напрыклад, рахункі польскага каралеўскага двара і буйных гарадоў. Менавіта з іх ўзятыя прыведзеныя ніжэй новыя факты, якія датычачца Андрэя Полацкага. Яны звязаны ў асноўным з перыядам, калі Андрэй знаходзіўся ў Польшчы – у зняволенні і адразу пасля вызвалення.

Андрэй Альгердавіч быў захоплены ў палон сваім братам Скіргайлам у час аблогі Полацка вясной 1387 г. Гэта адбылося не пазней за 28 красавіка, калі ў сваёй даравальнай грамаце Ўладзіслаў II Ягайла адзначаў: “А нинечи Богъ намъ далъ городъ Полтескъ, а братъ нашъ князъ Скирикгаило Божьею помочью и нашею оузяль свое место ou свои руки”¹. Пскоўскі летапісец паведамляе, што Скіргайла захапіў Андрэя “перелестию” (“лестью”)², гэта значыць хітрасцю ці падманам. Наўрад ці Андрэя доўгага трymалі ў ВКЛ, дзе абстаноўка была неспакойнай. Відаць, ужо ў хуткім часе яго адправілі ў Польшчу. Шматлікія згадкі, датаваныя 1390 – 1394 г., згодна называюць месца яго зняволення – замак Хэнціны недалёка ад Кельцаў.

Пра сямігадовы палон Андрэя мы ведаем не так шмат. Умовы ўтрымання князя ў зняволенні былі выкладзены ў лісце Ягайлы да вялікапольскага старосты, калішскага ваяводы Судзівоя (*litera narratoria de detencione ducis Andree*)³. Думаецца, што яны не былі надта цяжкімі. Адначасова існуе

¹ Полоцкія грамоты XIII – начала XVI вв. Вып. 1 / Подг. к изд. А.Л. Хорошкевіч. М.: Москва, 1977. № 10. С. 53.

² Пскоўскія летапісы (далей – ПЛ). Вып. 1 / Подг. к печ. А.Н. Насонов. Москва – Ленінград, 1941. С. 24; таксама Вып. 2. Москва, 1955. С. 29, 106.

³ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400 / Wyd. Fr. Piekosiński i J. Szuski. Kraków, 1878. S. 230.

цэлы шэраг указанняў на тое, што нават знаходзячыся ў зняволенні, Андрэй Палацкі не быў цалкам адрэзаны ад знешняга свету і не быў зусім выключаны з палітычнага жыцця. Высвятляеца, што ён вёў дастаткова актыўную палітычную перапіску – відавочна, пад кантролем Ягайлы і ў яго інтэрсах. Так, у 1390 г. Андрэевы лісты былі адпраўлены ў Прусію і да Вітаўта⁴, які ў гэты час у саюзе з немцамі вёў змаганне за ВКЛ. У 1391 г. Андрэй накіраваў да Вітаўта ўжо ўласнага ганца “у сваіх справах” (*in facto suo*)⁵. Пра сутнасць гэтых спраў не цяжка здагадацца. Андрэй падтрымліваў з Вітаўтам добрыя стасункі (што і засведчылі пазнейшыя падзеі, пра якія крыху ніжэй) і меў на яго уплыў. Гэта і вырашыў скарыстаць Ягайлу для прымірэння з Вітаўтам. Востраўскае пагадненне 1392 г. паказала, што план удаўся, і ў яго рэалізацыі Андрэй Палацкі выступіў у якасці пасрэдніка – праўда, не адзінага. Важную (магчыма, нават галоўную) ролю ў навязванні контактаў і ўрэшце прымірэнні Ягайлы і Вітаўта адыгралі мазавецкія князі⁶. Дарэчы, з раҳункаў горада Кракава вынікае, што ў зняволенні Андрэй падтрымліваў контакты і з імі⁷. Вызваленне былога полацкага князя стала прымым вынікам выкананай ім важнай місіі. Відаць, пытанне аб вызваленні Андрэя абмяркоўвалася ўжо напрыканцы 1393 г. Крыніцы зафіксавалі знаходжанне Ягайлы ў Хэнцінах 16 лістапада⁸. У гэты самы час да Ягайлы ў Польшу прыязджаў Скіргайла⁹.

Былы полацкі князь быў выпушчаны Ягайлам на свабоду па просьбe Вітаўта, а таксама Скіргайлы, Уладзіміра і Фёдара Альгердавічаў, якія 18 лютага 1394 г. пісьмова паручыліся за Андрэя перад Ягайлам¹⁰.

Яшчэ ў сакавіку з каралеўскага скарбу “князю Андрэйку” былі выдадзены гроши на набыццё дарагіх тканін для новага адзення. На святочную і даўгую кашулі былі куплены прывезныя заходнегурэспубліканскія тканіны чорнага, карычневага і шэрага колеру, атлас і іншыя рэчы на розныя патрэбы¹¹.

Андрэй прыбыў у Кракаў 7 мая 1394 г. “з многім баярамі” (*cum multis baronibus*)¹². З гэтага вынікае, што Андрэй быў захоплены ў Палацку з усёй сваёй радай, і баяры падзялілі лёс князя, трапіўшы ў зняволенне.

⁴ Ibid. S. 231.

⁵ Ibid. S. 234.

⁶ Prochaska A. Dzieje Witołda w. księcia Litwy. Wilno, 1914. S. 64-65.

⁷ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. S. 230.

⁸ Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Wyd. Fr. Piekosiński. Kraków, 1896. S. 229.

⁹ Ibid. S. 227, 230.

¹⁰ Codex Epistolaris Saeculi Decimi Quinti. Vol. 1 / Cura A. Sokołowski. Cracoviae, 1876. Nr 23. P. 20.

¹¹ Rachunki dworu... S. 187.

¹² Ibid. S. 565.

Дзякуючы рахункам каралеўскага двара, мы нядрэнна ведаем пра жыщцё Андрэя ў Кракаве. Пры князі знаходзіліся ўласныя слугі¹³, а таксама свой кухар¹⁴, і гэта яшчэ раз указвае на той факт, што Андрэй быў захоплены з усім сваім дваром, які таксама згадваецца ў рахунках: “d(omi) no duci cum sua curia”¹⁵.

Да стала князя падавалі рыбу, у тым ліку ласося і вугра, ракаў, грыбы, малако, сыр, масла, белы хлеб, яйкі, буракі, пятрушку, цыбулю, перац і інш., а з напояў: мёд, піва, чырвонае віно¹⁶. Як аказваецца, Андрэй Палацкі ўвогуле не ёў мяса, што некалькі разоў адмысловы падкрэслена ў рахунках: “dux non comedit carnes”, “nullo die comedit carnes”¹⁷. Увогуле, Альгердавічы, відаць, вылучаліся сваім спецыфічнымі гастронамічнымі густамі. Напрыклад, Ягайла не ёў яблыкаў і не зносіў нават іх водару¹⁸.

У час, калі Андрэй знаходзіўся ў Кракаве, там былі і іншыя Гедымінавічы. Дваццаць шостага мая ў Апатаўцу адбыўся нейкі “агульны сход” (pro ... conventione generali) Ягайлы з Вітаўтам, Скіргайлам “і з многімі іншымі князямі”¹⁹.

Андрэй Альгердавіч некалькі разоў выязджаў з Кракава ў непрацяглыя падарожжы па поўдні Польшчы: напрыклад, 15 мая ён вярнуўся у Кракаў з Бонхні²⁰.

У рахунках мы знаходзім паведамленне пра яшчэ адно падарожжа, вартое, як падаецца, асобнага разгляду. Запіс ад 3 чэрвеня паведамляе, што былы полацкі князь накіраваўся да касцёла Святога Крыжа (dux Andreyko limina sancte Crucis processit), а праз два дні вярнуўся ў Кракаў (d(omi)nus dux a sancta Cruce venit)²¹. Такім чынам, тут ідзе гаворка пра паездку Андрэя на Багамолле, і для гэтага было абрана асаблівае месца.

Бенедыктынскі кляштар Святога Крыжа быў заснаваны 28 ліпеня 1390 г. польскай каралеўскай парай – Уладзіславам-Ягайлам і Ядвігай – у гарадку Клепаж недалёка ад Кракава (ципер прадмесце Кракава). Прычым, згодна з паведамленнем Яна Длугаша, ініцыятыва паходзіла ад Ядвігі. Кляштар быў арганізаваны па прыкладу вядомага бенедыктынскага кляштара Эмаўс

¹³ Ibid. S. 236, 237.

¹⁴ Ibid. S. 238.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid. S. 235-242.

¹⁷ Ibid. S. 235, 236, 240.

¹⁸ Dlugossius Joannes. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Liber XI et XII. Varsaviae, 2001. P. 125.

¹⁹ Rachunki dworu... S. 237.

²⁰ Ibid. S. 235, 284.

²¹ Ibid. S. 238, 239. Цікава, што некаторыя прыдворныя Андрэя былі вымушчаны застацца ў Кракаве, бо не мелі коней каб ехаць.

(на Славанех) у Празе, які быў заснаваны чэшскім каралём і імператарам Святой Рымскай імперыі Карлам IV у 1347 г. Адметнай рысай гэтага кляштара было тое, што служба ў ім ішла на славянскай (царкоўнаславянскай) мове. Гэтая традыцыя была запазычана з Харватыі, адкуль і прыбылі ў Прагу першыя манахі. На ўзор пражскага кляштара, запрошаныя з Чэхіі ў Польшчу манахі “адпраўлялі ў ім набажэнствы, імшы, ранішняя малітвы, кананічныя гадзіны і іншыя касцельныя цырымоніі” па-славянску. Кляштар атрымаў грашовае забеспечэнне (20 грыўняў штогод), пачалося актыўнае будаўніцтва мураванага касцёла і драўлянага дому для манахаў. Планавалася, што ў кляштары будуць жыць 30 манахаў. Аднак пасля смерці Ядвігі ў 1399 г. увесь запал згас і справа як быццам замерла. Набажэнствы, якія тут “былі гучна чытаныя і спіяваныя на славянскай мове”, чуў яшчэ Длуаш²². Мяцей Мяхоўскі таксама пісаў, што ў часы яго дзяцінства (г. зн. у 60-я гады 15 ст.) імшы ў кляштары працягвалі служыць па-славянску. Аднак з далейшага апісання Мяхоўскага вынікае, што царкоўнаславянская мова ўрэшце была заменена на лацінскую, на якой служыў спачатку люблінскі арцыдыякан Мікалай Літваш, а потым каралеўскі спаведнік Альбрэхт. Так, паступова гэтыя касцёлы трапіў непасрэдна пад каралеўскую ўладу. І ўжо пры Аляксандры (г. зн. паміж 1501 і 1506 г.) за пасрэдніцтвам кракаўскага каноніка Яна з Асвенціма служыцелі касцёла Св. Фларыяна на Клепажу канчаткова завалодалі касцёлам Св. Крыжа і яго ўласнасцю²³. На пачатку 16 ст. Ян з Асвенціма (Ян Сакран) быў вельмі прыкметнай і ўплывовай асобай у рэлігійным жыцці Польшчы. Ён набыў вядомасць сярод іншага тым, што каля 1507 г. выдаў у Кракаве кніжку, красамоўна названую “Высвятыяльнік памылак рускага абрада”.

Бяспрэчна, што ў наведванні Андрэем Полацкім кляштара Св. Крыжа адыграла сваю ролю тая акаличнасць, што багаслужэнне тут праводзілася на царкоўнаславянскай мове. Але факт паездкі праваслаўнага князя на багамолле ў каталіцкі кляштар выразна сведчыць таксама пра тое, што ў свядомасці тагачасных людзей адрозненні ў хрысціянстве ўсходняга і заходняга абрадаў не былі непераадольным бар'ерам. Камунікацыя і ўзаемадзеянне паміж імі па-ранейшаму адбываліся, і адбываліся на самых розных узроўнях. Праваслаўныя вернікі наведвалі каталіцкія святыні, відавочна, адбывалася і адваротнае. Згодна са сцвярджэннем Яна Длуаша, Ягайла аддаваў перавагу грэка-візантыйскаму мастацтву перад “лацінскім”²⁴. Добра вядома, што ён фундаваў роспісы цэлага шэрагу каталіцкіх храмаў у візантыйска-рускім стылі.

²² Długosz Jan. Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królewstwa Polskiego. Księga 10. Warszawa, 1981. S. 238-240.

²³ Mechowita M. Chronica Polonorum. Cracoviae, 1521. P. 292.

²⁴ Dlugossius Joannes. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Liber XI et XII. P. 126.

Апошні раз князь Андрэй згаданы ў каралеўскіх рахунках 10 чэрвеня²⁵.

Пад 11 чэрвеня там змешчана апошняя згадка пра знаходжанне ў Кракаве Вітаўта²⁶. Відаць, у хуткім часе яны разам выехалі ў ВКЛ. Ужо 18 ліпеня Андрэй прыбыў у Пскоў, у сувязі з чым мясцовы летапісец адзначыў: “князь великий Андрей Ольгердович приеха из Литвы от братия из нятия”²⁷. На гэтым скончылася гісторыя доўгага зняволення і вызвалення Андрэя Палацкага.

---

²⁵ Rachunki dworu... S. 242.

²⁶ Ibid.

²⁷ ПЛ. Вып. 1. С. 25; таксама Вып. 2. С. 29-30, 107.

Ала Бортнікова
канд. гіст. наук (Луцьк, Україна)

Пацверджанне уладанняў (“листы”) у горадзе Уладзіміры Жыгімонтам Старым у кнізе Літоўскай Метрыкі № 10 як гістарычная крыніца

Вялікае Княства Літоўскае (з 13 ст. да 1569 г.) было магутным дзяржаўным утварэннем, якое аб'ядноўвала летувіскія, беларускія, польскія, украінскія землі. Важнай крыніцай па гісторыі ВКЛ з'яўляецца Літоўская Метрыка. Яна складаецца з розных тыпаў дакументаў, што выдаваліся вялікакняскай канцыляriяй у 15 – 18 ст. Найбольшую групу матэрыялаў складаюць дакументы на зямельныя ўладанні і правы, непасрэдна звязаныя з землеўладаннямі. Яны, на думку вядомага даследчыка Мікалая Беражко-ва, як правіла, размяшчаліся ў кнігах дараванняў Літоўской Метрыкі¹.

Кніга запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі была апублікована ў 1997 г.². Документы кнігі былі выстаўленыя вялікім князем Жыгімонтам Старым і ахопліваць перыяд 1518 – 1523 г. Арыгінал кнігі не захаваўся, выданне зроблена з копіі 1598 г. Як пазначае аўтар прадмовы Альгердас Балюліс, кніга апублікована з мікрафільма кнігі, якая зберагаецца ў Архіве старожытных актаў Racēi ў Маскве (фонд 389). Пад час падрыхтоўкі тэксту да друку аўтары ставілі перад сабой мэту – апубліковаць самі дакументы без археографіі (вадзяных знакаў, поchyрку, пазначэнняў публікатараў 19 ст. – крыжыкаў, падкрэсленняў, розных нумароў і г.д.) і зрабіць усё, каб яны сталі даступнымі даследчыкам³.

Кніга налічвае 122 розныя па характеристу дакumentы. З іх 26 належыць да тыпу пацверджанняў першапачатковых правоў уласнасці, у асноўным на землеўладанне ды нерухомую маёmacць. Сярод іх 8 лістоў вялікага князя Жыгімонта прысвечана пацверджанням на ўласнасць у Вальнскай

¹ Бережков Н.Г. Литовская Метрика как исторический источник. Ч. I. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год. Москва, 1946. С. 106.

² Литовская Метрика. Книга записей № 10 (1440–1523). Vilnius: Mokslo ir enciklopediju l-kla, 1997. - 178 p.

³ Альгердас Балюліс. Предисловие [в:] Литовская Метрика. Книга записей № 10 (1440–1523). С. 10.

зямлі. У кнізе запісаў № 10 можна знайсці два пацверджанні на ўладанні ў горадзе Уладзіміры⁴.

16 снежня 1518 г. датуеца пацверджанне служэбніку Ваську Калчоўскому на тры млыны і дворышча ў горадзе. Згодна з традыцыяй, яно было выдадзена ў адказ на чалабіцце служэбніка, які паведамляў, што млын ва Уладзіміры на Лузе быў перададзены князем (варта разумець – падараваны) прадзеду першага мужа яго жонкі. Яшчэ князь Свідрыгайла ўстанавіў умовы валодання млыном і дазволіў папярэдняму ўласніку (Сямёну Мельніку) браць з млына “трэцюю мерку”, а дзве меркі загадаў перадаваць Уладзіміраўскуму замку. Вялікі князь Свідрыгайла сваім загадам перадаў бацьку першага мужа жонкі Калчоўскага Шымку Стрынскому млын і загадаў збудаваць яшчэ два млыны. Адзін – між горадам і рускай царквой Прачыстай Багародзіцы ў мясцовасці, з назвай Рыбнік. Вялікі князь падараваў яшчэ мельніку Шымку Стрынскому дворышча, якое размяшчалася ва Уладзіміры за стайнію на гары. А другі млын загадаў пабудаваць на Рыліўцы⁵. Як бачым, у лісце Жыгімонта дэталёва раскрываеца сутнасць справы. У гэтай частцы документа, як падсумаванне, змешчана пацверджанне звольнення вялікім князем Свідрыгайлам уласніка млыноў і дворышча Шымка Стрынскага ад права “городовага” і перавод яго на “право местскное майтборское”.

У дакументе Свідрыгайла тытулуеца вялікім князем, што дазваляе датаваць рашэнне тым перыядам, калі ён займаў вялікакняжацкую пасаду, менавіта між 1435 – 1437 г. Гэта быў якраз час пераходу валынскіх гарадоў на магдэбурскія права⁶. Пацверджанне дае не толькі прамое сведчанне пра існаванне магдэбургскага права ва Уладзіміры ў 30-я гады 15 ст., але і пра практичнае яго ўжыванне. Магдэбургскія права, зыходзячы з дакумента, успрымалася як бяспрэчны факт, і яго акты ўна выкарыстоўвалі ў практицы рознага роду дараўнанняў.

Документ (ён меў шаблонную форму) паведамляў, што Жыгімонт спасылаўся на свайго брата “короля його милости” Аляксандра, які, у сваю чаргу, лістом “с прывесистыми печатмі великого князя Швітригайла” таксама пацвердзіў падараванні пазначаных млыноў. Па гэтай прычыне узгаданы вышэй Васька Калчоўскі звяртаўся да караля Жыгімонта зноў з чалабіццем - просьбай хутка пацвердзіць узгаданыя млыны і дворышча адпаведным каралеўскім лістом яму “на вечность”. Да таго ж, уладанне было спадчынным і заставалася такім з 30-х г. 15 ст.

⁴ № 32. 1518. 12.16. [Л. 37 об.(22 об.)], [Л. 38 (23)]. С. 52 – 53; № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)]. С. 53-54.

⁵ № 32. 1518. 12.16. [Л. 37 об.(22 об.)]. – С.52.

⁶ Заяць А. Урбанізацыйны працэс на Воліні ў XVI – першай половині XVII століттях. Львів, 2003. С.137–162.

Пасля вызначэння ўмоваў і часу ўладання заканамерна ўставала пытанне пра вырашэнне права карыстання пералічанай ўласнасцю. Служэбнік Васька Калчоўскі прасіў караля Жыгімonta вызваліць яго “з права места- скага”, у якога яго “предки первого мужа жоны его были” і надаць яму магчымасць заставацца “в земльском праве в городовомъ”. Такім чынам, у адносінах права карыстання дадзенымі ўладаннямі гучала просьба вярнуцца ад магдэбургскага права да, відавочна, існуючага адначасова, земскага гарадскога права.

Другая частка пацверджання змяшчала згоду караля і вялікага князя Жыгімonta. Спачатку пералічваліся аб'екты ўласнасці, а таксама быў устаноўлены тэрмін карыстання імі: на адvezчнасць яму, яго жонцы і іх дзе- цям, а таксама іх нашчадкам. Рашэнне Жыгімonta пра падаткі з уладанняў зводзілася да наказу плаціць падаткі з млыноў і дворышча на папярэdnіх умовах, што было выкладзена ў лістах князя Свідрыгайлы і ў лістах- пацверджаннях брата Жыгімonta Аляксандра. Жыгімонт пацвердзіў сістэму падаткаў за ўладанні, якая існавала на працягу 15 ст. Ён задаволіў просьбу ўласніка і вызваліў Ваську Калчоўскага ад падпарадкавання магдэбургскому праву. Пазначалася: “кому кольве будет до него в чем дело, тот маеть на немъ того правом искати перед старостою нашим володи- мерскимъ”. У сувязі з tym, гаспадар патлумачыў прававыя ўмовы дзеянняў былых і сучасных стараст. У выпадку неабходнасці аднаўлення і рамонту млыноў, што належалі Калчоўскаму, кароль аваўязаў ўладзімірскіх стараст аддаваць для таго дзве часткі “пенезей”, а трэцюю долю павінен забяспечваць уласнік⁷.

У ВКЛ, як правіла, вялікая колькасць дакументаў, якія афармлялі паземельныя ды іншыя маёмасныя ўмовы, падпісаліся сябрамі Паноў Рады. Відавочна, гэта рабілася для таго, каб аперацыі з нерухомасцю не толькі фіксаваліся на паперы, але і пацвярджаліся сведкамі, і такім чынам набывалі законныя харкты. У Раду ўваходзілі наступныя службовыя асо- бы дзяржавы: маршалак, гетман, канцлер, падскарабій, ваявода, кашталян, старасты, каталіцкія біскупы, буйныя феадалы. Яна была пастаянна дзею- чым выканануўчым, заканадаўчым, кантралюющим і судовым органам⁸.

У той час у Раду ўваходзілі: біскуп віленскі князь Войцах, канцлер пан Мікалай Мікалаевіч Радзівіл, вялікі гетман князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі, ваявода троцкі, маршалак дворны пан Рыгор Станіслававіч Осцік, маршалак земскі пан Ян Мікалаевіч Радзівіл, ваявода полацкі пан Ольбрахт Марціновіч Гаштольдт і інш.

⁷ № 32. 1518. 12.16. [Л. 38 (23)] С. 52.

⁸ Юхно Я. Рада Вялікага Княства Літоўскага [у:] Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапе- дыя. У 2 т. Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч /Редкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мн.: БелЭн, 2007. С. 483.

Документ Літоўскай Метрыкі, які аналізуецца, быў дамоваю паміж каралём, Панамі Радай, з аднаго боку, і ўладзімірскім служэбнікам, з другога. Змест невялікага па аб'ёму документа дае чытачу багатую глебу для разважання не толькі пра гістарычныя, палітыка-прававыя, але і сацыяльныя аспекты. На неабходнасць такога аналізу звяртае ўвагу Арон Гурэвіч⁹. Вядомы медыевіст ставіў перад даследчыкамі мэту прыблізіцца да разумення грамадскага зместу сацыяльных працэсаў, паколькі гісторыкі традыцыйна больш звязталіся да аналізу нарматыўных крыніц, ігнаруючы складанасці сацыяльнага жыцця. Можна пераканацца, што пацверджанне ад 1518 г. было документам, які афармляў паземельныя ды іншыя маёменыя адносіны паміж каралём, з аднаго боку, і простымі людзьмі, у дадзеным выпадку служэбнікам, з іншага. Нязначная інфармацыя пра асобу Ваські Калчоўскага, якую мы атрымалі з крыніцы, заслугоўвае ўвагі. Мы сустрэліся з фактам, што па розных матывах – маёменых, рэлігійных, сямейных – передавалася частка земляў, уладанняў у прыгарадзе Уладзіміра ад аднаго ўласніка да іншага.

Уласнасць ва Уладзіміры передавалася па двухбаковай ўмове зацікаўленых асобаў. Прававое падпісаджванне ўладанняў дакладна не вызначылася. Весці гутарку пра выкарыстанне ў 20-я гады 16 ст. канкрэтных юрыдычных нормаў (ці то, магдэбургскае права, ці старое земскае права, “городовое”) немагчыма. Дадзеныя нормы былі вядомыя, яны выкарыстоўваліся ў пацверджанні, але механізмы іх працы заставаліся незразумелыя.

У кнізе запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі змешчана чаргавае пацверджанне таму ж служэбніку Ваську Калчоўскаму на ўладанні паблізу горада Уладзімір. Документ апублікаваны пад № 33 ад 18 лістапада 1518 г.¹⁰. Чалабіцце Жытімонту падаў “слуга наш” Васька Калчоўскі, які прасіў прызнаць яго ўладанні. Гаворка ішла пра тры гарадскія дворышчы, якія размяшчаліся паблізу Уладзіміра ў так званым Залужжы (за ракой Лугой – А.Б.), запісаных на імя Кузмінскага. Тыя ўладанні дасталіся ў спадчыну як падараванне. Далей называліся два дворышчы каля хатчыўскай дарогі, за якія Калчоўскі заплаціў доўг, што сабралі сваякі першага мужа яго жонкі Янушкова Шымковіча ў 40 коп літоўскіх грошай. Узгаданы доўг прызначаўся для вялікакняскай скарбніцы. Як бачым, узгаданыя дворышчы дасталіся ўласнікам як умоўныя ўладанні (умовай атрымання іх была сплата доўгу). Акрамя таго, Васька Калчоўскі дакладаў, што каля горада Уладзіміра атрымаў у спадчыну ад сваёй жонкі (“по жоне”) чатыры

⁹ Гуревіч А.Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой “крестьянской цивилизации”. [в:] История – нескончаемый спор. Москва: Российск. Гос. Гуманіт. Ун-т, 2005. С. 843 – 889.

¹⁰ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53–54.

гарадскія дворышчы, якія размяшчаліся таксама на Залужжы, у канцы грэблі – Янушкоўскае, Скулбедзінскае, Радкоўскае і Янушкоўскае. Гэта ўжо былі спадчыны ўладанні.

Дворышчы, па сведчанню крыніцы, размяшчаліся за горадам, але належалі Уладзіміру. Варта адзначыць, што акрэсліць належнасць адпаведных тэрыторый і ўладанняў самога горада вельмі цяжка: інфармацыі адной крыніцы відавочна недастаткова. Для асвятлення гэтага пытання даводзіцца выкарыстоўваць інфармацыю з іншых крыніц. Увогуле гісторычная дзеянасць Валыні 16 ст. сведчыць пра размытасць і недакладнасць вызначаную тэрыторыю гарадоў.

Уладзімірскі службэбнік Вацька Калчоўскі звяртаўся да вялікага князя з просьбай вызваліць пазначаныя ўладанні ад гарадскіх павіннасцей: нясення гарадской службы і аплаты гарадскіх падаткаў. У дакуменце пазначалася, што павіннасці выплачваліся гораду з даўніх часоў (“которие здавна с тых двориць к месту бывали”)¹¹. У дадзеным раздзеле дакумента відавочна ёсьць спасылка на мінулае, без вызначэння канкрэтных тэрмінаў. “Здавна” варта разумець як усталяваны старадаўні звычай, які ў 1518 г. ператварыўся для ўласніка ў цяжкую павіннасць, таму ён і звяртаўся з просьбай адмяніць яго.

Пасля тлумачэння сутнасці справы, пераліку проблемаў і пытанняў, выкладаецца непасрэдна пацверджанне Жыгімonta падаравання ўладанняў Вацьке Калчоўскаму. У адрозненне ад дакумента № 32, тут мы знаходзім больш інфармацыі. Прычынай выдачы пацверджання Жыгімонт называў не толькі зварот Вацькі і яго чалабіщце, але і просьбы некаторых сяброў Паноў Рады. У службэбніка Вацькі Калчоўскага, напэўна, былі там упływowыя заступнікі.

Больш зразумелай для нас паўстае і працэдура афармлення паземельных і маёмасных здзелак у ВКЛ. Так, для таго, каб здзелка адбылася і мела законныя харектар, былі патрэбныя ўдзельнікі-сведкі. Імі і сталі прадстаўнікі дарадчага органа караля і вялікага князя. Як пазначалася ў крыніцы, разэнне караля ўхвалялася “на причыну некаторых Панов Рад наших”. І сапраўды, той дакумент, як і папярэдні, прымаўся ў прысутнасці членаў Рады. У адрозненні ад папярэдняга пераліку асобаў, якія згадваліся ў акце № 32, з’явілася прозвішча гарадзенскага старасты пана Юрый Мікалаевіча Радзівіла. Больш таго, у пацверджанні № 33 пісар Копат (ён быў таксама пісарам і папярэдняга пацверджання) даў больш інфармацыі пра пасады пералічаных асоб. Напрыклад, у дакуменце № 32 спіс пасад Канстанціна Іванавіча Астрожскага выглядаў наступным чынам: “пан віленський,

¹¹ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

гетман, князь”¹². Пацверджанне, якое размяшчалася ў той жа самай Кнізе запісаў № 10 Літоўскай Метрыкі пад нумарам 33 ужо падпісаў “пан віленський, гетман найвышшій, староста луцкій, брацлавскій и веницкій, маршалок Волынскога землі, княз Костентин Іванович Острозскій”¹³. Як бачым, інфармацыя пра князя значна павялічылася. Безумоўна, яна з’яўляецца важнай для даследчыкаў.

У другім пацверджанні кароль станоўча выказваўся пра выплату доўга ў скarb памерам у 40 коп грошай. Доўг быў выплачаны за дворышча Кузмінскае на Залужжы. Два дворышчы, якія знаходзіліся каля хатчэўскай дарогі, кароль перадаў ва ўласнасць чалабітчыку. Усе іншыя дворышчы перадаваліся ў спадчыну ад яго жонкі (“по его жене”) – Янушкоўскае і Скунбядзінскае, Радкоўскае, Янушкоўскае. Дадзеныя дворышчы, ды дворышча Кузмінскае на правах падараўвання, а таксама два дворышчы насупраць Кузмінскага каля хатчэўскай дарогі каралеўскім лістом перадаваліся ва ўласнасць “вечно и непорушно” Ваське Калчоўскому, яго жонцы і іх дзеяці будучым нашчадкам. Пералічаныя ўладанні перадаваліся разам з маёmacцю (“со всимъ с тымъ, какъ тые вси дворища здавна и ныне сами в себе”)¹⁴.

Асабліва падкрэслівалася неабходнасць захавання тэрытарыяльнай цэласнасці перададзеных уладанняў. Акцэнт рабіўся на прызнанні іх даўніх межаў (“в границах ся своих мають”). При гэтым вердыкт гаспадара зводзіўся да дазволу ўласнікам пашыраць свае межы ўладанняў, цяпер ужо спадчынныя. У дакуменце дакладна вызначалася мэта дадзенага кроку, а менавіта – паляпшэнне стану ўладанняў, іх упарадкаванне. Цікава, што ў рашэнні гэтай справы гаспадар паклаўся на ўласніка і надаў яму пэўную свабоду дзеянняў. У пацверджанні пазначалася: “И воленъ онъ там прибавити, розширить, и к своему лепшому и вжиточному обернути, какъ самъ налепеи розумеочи”¹⁵.

Гаспадар выдаў таксама распараджэнне аб арганізацыі сістэмы павіннасцей і падаткаў. Тут выявілася асабістая зацікаўленасць уладара да папаўнення дзяржаўнай скарбніцы. У пацверджанні гаварылася, што служебнік Васька Калчоўскі вызываўся ад усіх павіннасцей і службаў, якія ён “здавна с тых дворищъ” выплачваў гораду Уладзіміру. Таксама гаспадар вызываў уласніка ад старых “служобъ з местомъ” і “платовъ мястъскихъ”. Відавочным было пацверджанне рашэння пра скасаванне ўсіх існуючых папярэдніх павіннасцей. Аднак Жыгімонт установіў новы параг-

¹² № 32. 1518. 12.16. [Л. 38 (23)] С. 53.

¹³ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

¹⁴ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

¹⁵ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

дак у адносінах уладара і ўласніка, а таксама новую сістэму ападаткавання. У пацверджанні пазначалася, што ўласнік атрымаў абавязкі непасрэдна служыць каралю. Ён павінен быў выконваць земскую службу. Дарэчы, крыніца паведамляла і пра парадак выканання дадзенай службы. “Службу земскую служыты” ўласнік павінен быў тым жа самым чынам, “какъ и иная шляхта” горада Уладзіміра. Па сутнасці адбылося зацверджанне Ваські ў шляхецкім саслоўі. Дадзеная катэгорыя насельніцтва называлася ў крыніцы як “земяне володимерскіе”¹⁶.

Кіруючыся асаблівасцямі справы і спасылаючыся на аўтарытэт Паноў Рады, Жыгімонт сваім рашэннем ад 18 кастрычніка 1518 г. не толькі пацвердзіў служэбніку Ваську Калчоўскому сем дворышчаў каля горада Уладзіміра на Залужжы, але і вызначыў іх прававое падпарадкаванне. Яны, як і іншыя ўладзімірскія шляхецкія ўладанні, падпарадкоўваліся правілам і звычаям, якія толькі зараджаліся ў той час у ВКЛ. Такім чынам, адбыўся перавод указаных ўладанняў з гарадскога права (маём на ўвазе і магдэбургскае) да зямельнага, якім акрэсліваліся стасункамі гаспадара і шляхты.

Такім чынам, гэтыя два пацверджанні на ўладанні ва Уладзіміры з’яўляцца важнымі крыніцамі па гісторыі палітыка-прававых адносін і гісторыі горада пачатку 16 ст. Відавочна, што там існавалі розныя галіны права: спадчыннае, ўладанні на правах падараванняў, ўладанні прыдбаныя за даўгі і інш. На аснове пацверджанняў на ўладанні, якія выдаваліся гаспадаром, можна прасачыць сістэму ападаткавання горада і яе змену ў сувязі са з’яўленнем новых прававых адносінаў. Яны часта набывалі новыя формы. Прыкладам быў пераход ад права “городовага” да магдэбургскага, а далей ад магдэбургскага права да так званага земскага, да падпарадкавання старасты і інш. Документы таксама даюць пэўнае ўражанне пра суб’екты прававых адносінаў, пра асаблівасці жыцця, чалавечыя патрэбы і каштоўнасці, якія панавалі ў той час.

Апублікованыя матэрыялы даюць нам магчымасць зразумець спецыфіку сацыяльна-еканамічнага развіцця сярэднявечных гарадоў на Валыні, а таксама тое, што яны мелі аграрную скіраванасць. Гэта звязана з агульным аграрным напрамкам развіцця ВКЛ, у тым ліку і Валыні. Такое становішча краіны, зразумела, адбілася на развіцці гарадоў, іх культуры і традыцый. Гарады на Валыні арганічна аб’ядноўвалі як элементы гарадскога, так і сялянскага ўкладу. Адначасова дакументы дазваляюць выявіць працэс фармавання шляхецкага саслоўя, установіць прававы статус ўладзімірскай шляхты ў дзяржаве.

¹⁶ № 33. 1518. 11. 18. [Л. 38 об.(23 об.)] С. 53.

Практыка разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім у 16 – 18 стст.

Гісторыяграфія праблемы разводаў у Вялікім Княстве Літоўскім даволі сціплая¹. Між тым гэта тэма заслугоўвае значнай увагі, асабліва ў канцэце гісторыі шляхецкай сям'і. У дадзеным артыкуле ўвага засяроджана на прычынах разводу, а таксама на скасаванні шлюбу ў свецкім і духоўным судах. Праблема разглядалася з дапамогай “прыватна-прававых крыніцаў”² (скагі, справы па разводу і інш.).

Адразу адзначым, што шлюб мог быць спынены некалькімі шляхамі: фізічна смерть аднаго з сужэнцаў, прызнанне шлюбу несапраўдным, скасаванне шлюбу. Несапраўдным лічыўся шлюб, калі на момант яго заключэння існавалі вызначаныя законам перашкоды³. Упершыню артыкул аб разводзе з’явіўся ў Статуте ВКЛ 1566 г. Наступнае развіціе гэтых прававых аспектаў адбылося ў Статуте 1588 г. Прывілы для спынення шлюбу свецкае заканадаўства бачыла наступныя: шлюб паміж сваякамі, другі шлюб без скасавання папярэдняга, пералюб. За пералюб не разводзілі, а каралі “горлам”. Смяротнае пакаранне пагражала жанчыне і ёй палюбоўніку, калі муж заспываў іх падчас злачынства і потым заяўляў аб гэтым пад прысягай. Справа набывала іншы накірунак у выпадку забіцця палюбоўніка. Яна разглядалася як напад на шляхецкі дом. Калі ахвярай забойства быў муж, то смерть пагражала абодвум злачынцам (Статут 1588. Р.14. Арт.30).

Прадстаўнікі вышэйшага грамадства імкнуліся справы пра пералюб не даводзіць да суда. Маршалак ВКЛ Крыштаф Мікалай Дарагастайскі (1562–1615) хацёў з-за шлюбнай здрады скасаваць шлюб з другой жонкай

¹ Kulesza-Woronecka I. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI-XVIII wieku. Rożnań, Wrocław, 2002; Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум. Альманах социальной истории. Выпуск 3. С. 149-176; Сліж Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?-1575) // Homo historicus. 2008. С. 78-91; Сліж Н. Частная жизнь простестантов: развод капитана королевских войск Самуеля Мининского и его жены Констанции // Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystėje / Sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė. Vilnius, 2008. P. 333-346.

² Аб класіфікацыі крыніц гл.: Сліж Н. Крыніцы па гісторыі шляхецкай сям'і XVI-XVII стст. // Герольд-Litherland. 2001. № 2. С. 66-72.

³ Дзербіна Г. Права і сям'я эпохі Рэнесансу. Мн., 1997. С. 116.

Зоф'яй Радзівілаўнай (?–1614). Па доўгу палітычнай і вайсковай службы ён часта адсутнічаў. Гэта выкарысталася яго жонка для сустрэч з яго слугой Станіславам Тымінскім у 1607 г. Спачатку гэтыя адносіны ўтойваліся, а потым сталі яўна дэмантравацца. Сустрэчы адбываліся ў маёнтку Шэрышова ў пакоі Тымінскага, а потым у пакоі служанкі Паўлавай. За зводніцтва ёй пагражала смяротнае пакаранне, таму яна падрабязна расказала маршалку, як разгортваліся падзеі⁴.

К. Дарагастайскі паскардзіўся брату жонкі трокскаму кашталяну Юрыю Радзівілу, што яна забылася пра шлюб, славу і гонар старажытнага дома. У першым парыве ён напісаў, што за гэтае злачынства трэба “горлам” караць. Адначасова ён пачаў збіраць доказы здрады: паказанні слуг і шляхціцаў. Склалася непрыемная для Радзівілаў сітуацыя. Зоф'я напісала братам напоўнены жалем ліст, пранікнёны пакаяннем, што яна да канца жыцця будзе аплакваць свае дзеянні⁵. Апраўдаючыся перад братамі, яна паведаміла ім, што К. Дарагастайскі стаў няздольным выконваць шлюбныя аваязкі, а яна хацела мець нашчадка, і таму здрадзіла мужу. Дарэчы, вялікі маршалак ВКЛ сам пісаў у лісце ў 1612 г., што “купідон не раскрывае яму вароты перад старасцю”⁶.

Браты зрабілі ўсе намаганні, каб справа не дайшла да разводу, і шлюб захаваўся. Але з-за гэтага здароўе К. Дарагастайскага пагоршылася, і ён быў вымушаны паехаць на лячэнне за мяжу. Жонку пакінуў у Гданьску і наказаў не мець контактаў з навакольнай шляхтай. Яна магла выязджаць толькі ў царкву і павінна была часта пісаць яму лісты⁷.

Адбыўся судовы працэс над Тымінскім у Луцку ў 1607 г., судзілі яго не за здраду, а за замах на шляхецкую маёmacь. Станіслаў згадзіўся з вынесенным прысудам, бо на гэта была папярэдняя дамоўленасць з К. Дарагастайскім. Смяротнае пакаранне замянілі на высылку з Рэчы Паспалітай на 6 год і штраф 10 000 злотых. Тымінскі ж не толькі не выехаў, а стаў служыць у каронным войску⁸.

Як бачым, для разводу была вельмі сур’ёзная прычына. Справа разглядалася ў судзе. Аднак ні Дарагастайскі, ні Радзівілы не маглі дазволіць, каб выкрылася сапраўдная прычына. Такая ганебная справа не павінна была прагучаць у афіцыйных структурах і запляміць гісторыю роду.

⁴ Sajkowski A. Opowieści misjonarzy konkwistadorów pielgrzymów i innych świata ciekawych. Poznań, 1991. S. 320-321.

⁵ Тамсама S. 225-230.

⁶ Seredyka J. Księżniczka i chudopachołek. Zofia z Radziwiłłów Dorhostajska. Stanisław Tymiński. Opole, 1995. S. 86.

⁷ Sajkowski A. Opowieści misjonarzy konkwistadorów ... S. 225–230; Macieszewski J. Szlachta polska i jej państwo. Warszawa, 1986. S. 212.

⁸ Seredyka J. Księżniczka i chudopachołek... S. 69-75.

Падобны выпадак быў з падчашым ВКЛ Янушам Радзівілам (1579–1620). Ён быў жанаты з Зоф’яй (1585–1612), дачкой Юрыя Алелькавіча і Барбары Кішчанкі. Яна была апошній прадстаўніцай гэтага роду і ўладальніцай вялікай спадчыны Алелькавічаў. Пра шлюб Януша і Зоф’і Радзівілы пачалі клапаціцца яшчэ ў 1594 г., калі ёй было 9 гадоў, а яму – 15. Змовіны былі актыкаваны ў Ваўкаўскім гродскім судзе ў 1596 г., заключенне гэтага шлюбу каштавала вялікіх намаганняў⁹. Аднак ён закончыўся расчараўваннем. Валер’ян Трэпка так апісаў выкрыццё зрады Зоф’і. Ян Асмульскі адпраціўся ў Я. Радзівіла паехаць да бацькі, а сам паехаў у Слуцк да пані. Януш накіраваўся туды таксама. Зоф’я доўга не хацела яго пускаць, а калі ён увайшоў, то Асмульскага ўжо не было¹⁰. Падчашы ВКЛ пагражаяў утапіць кахранку жонкі. Калі ўсё выкрылася, то Асмульскі ўцёк у Львоў. Але і там яго Радзівіл знайшоў. Яго асудзілі за крадзеж упрыгожванняў жонкі¹¹. Аднак, як і ў папярэднім выпадку, да разводу не дайшло. Наяўнасць артыкулаў па пералюбу не азначала, што іх актыўна будуць выкарыстоўваць у судовай практыцы.

Артыкулы Статуту закраналі толькі некаторыя выпадкі разводу. Яны не прадстаўлялі цалкам усю працэдуру скасавання шлюбу, не вызначалі дакументы, якія трэба было прадставіць у суд. Прычыны для спынення шлюбу (шлюб паміж сваякам і бігамія (адначасовы шлюб з двумя асобамі) былі узятыя з кананічнага права. Аднак у рэлігійны бок разводу заканадаўства не ўмешвалася¹², яно рэгулявала маёmacы аспект (вена і пасаг) і статус дзяцей.

Паўнамоцтвы свецкай улады пры разводзе ілюструюць некаторыя судовыя справы. У лісце жытомірскага старосты Богуша Фёдаравіча Карэцкага было адзначана, што ён доўгі час судзіўся з быльм цесцем луцкім старостам Андрэем Міхайлавічам Сангушкавічам Кашэрскім з-за маёmacі пасля разводу з яго дачкой Ганнай (1546). У выніку Б. Карэцкі абавязаўся больш не прэтэндаваць на пасаг і рухому маёmacь жонкі¹³.

⁹ Lulewicz H. Walka Radziwillów z Chodkiewczami o dziedzictwo Śluckie // Miscenellenea historyko-archiwistica. T. III. Radziwiłłówie XVI–XVIII wieku w kręgu polityki i kultury. Warszawa, Łódź, 1989. S. 201–215.

¹⁰ Sajkowski A. Od Sierotki do Rybańki. W kręgu Radziwiłłowskiego mecenaty. Poznań, 1965. S. 53–54; Trepka W. N. Liber generations plebeianorum („Liber chamorum”). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 296.

¹¹ Kuchowich Z. Miłość Staropolska. Łódź, 1982. S. 199–200; Brückner A. Dzieje kultury polskiej. T. 2. Polska u szczytu potęgi. Warszawa, 1991. S. 451.

¹² Ulrich Ernst. Eheauflösung im multikonfessionellen Staat der frühen Neuzeit. Kapitel 5 Artikel 20 des Dritten Statuts des Großfürstentums Litauen von 1588. Рэжым доступу: <http://www.forhistiur.de/zitat/0510ernst.htm>. Дата доступу 12.12.2008.

¹³ Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 4. Lwów, 1894. S. 454–455.

У гарадзенскім земскім судзе разглядалася скасаванне шлюбу Івана Багушэвіча Тарусы¹⁴ і Марыны Лявонаўны Кумпелеўны (1557). Прычынай разводу стала дрэннае сумеснае жыццё. Аднак у судзе абмяркоўваліся маё-масныя пытні. І. Таруса абяцаў не прэтэндаваць на рухомую маё-масць жонкі, грошы і маёнтак Балі (Гарадзенскі павет), на падараваную маё-масць, а таксама не спрабаваць вярнуць гэта сабе праз суд. Ён аддаў М. Кумпелеўні ўсе даравальныя запісы на яго імя. Было адзначана, што яна кампенсавала яму выдаткі (30 коп літоўскіх грошаў) на абарону яе інтарэсаў у судах¹⁵. Праз два месяцы жанчына падала скаргу ў суд, што яе намовіў развесціся Грыгорый Маркавіч Валовіч, які хацеў, каб яна забрала сваю маё-масць у мужа, не скасоўваючы шлюб у духоўным судзе, і запісала яму на сваім маёнтку 130 коп. А калі яна пасля разводу адмовілася запісаць яму грошы, бо маё-масць была запісана дзецям, ён стаў шкодзіць. У хуткім часе І. Таруса падаў скаргу на Г. Валовіча за нанясення фізічных пашкоджанняў яму і яго жонцы і рабаванне маёнтка Балі¹⁶. Гэтыя два дакументы прадстаўляюць даволі цікавую ситуацыю. Апошні з іх паказвае, што шлюб быў венчаны, але свецкі суд не патрабаваў дакумента аб скасаванні шлюбу з духоўнага суда. Развод адбыўся ў свецкім судзе без згоды духавенства, што было распаўсюджана ў той час. Паміж сужэнцамі былі адрэгульянены маё-масныя справы: жанчына забірала пасаг, даравальныя запісы.

Яшчэ адзін прыклад, мельніцкі старосіціч Каспар Нікадзімавіч Ціханавецкі¹⁷ і Шчасная Мікалаеўна Андрэеўна паведамілі, што ажаніліся рана і ніколі не мелі ладу ў сямейным жыцці (1564). З гэтай прычыны яны далі “лісты расстання” адзін аднаму. У гэтых лістах яны вызываюць адзін аднаго ад шлюбных абавязкаў і абяцалі не мець у будучым ніякіх прэтэнзій, не выклікаць у свецкі і духоўны суды пад зарукай гаспадару ў памеры 4 000 коп літоўскіх грошаў¹⁸. Дакумент быў актыкаваны ў Метрыку ВКЛ. У

¹⁴ Іван Таруса нарадзіўся ў сям'і Богуша Фёдаравіча Тарусы і Ганны Богушаўны Масальской. Пасля бацькі разам з братам Грыгорыем валодаў Ласоснам. Яны ўзгадваюцца ў валочнай памеры як уладальнікі пляца і дома на вул. Златарскай у Гародні. Borowik P. Jurydyki miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Supraśl, 2005. S. 83–86.

¹⁵ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далей – АВАК). Т. 17. Акты Гродненского гродскога суда. Вильна, 1890. С. 413–414.

¹⁶ АВАК. Т. 21. Акты Гродненскага земскага суда. Вильна, 1894. С. 250–251, 254–255.

¹⁷ Каспер Ціханавецкі быў сынам Нікадзіма Янавіча (?–1549), які займаў наступныя пасады: крэўскі дзяржаўца (1533), падстолі ВКЛ (1536–1549), мельніцкі староста (1537), гаспадарскі маршалак (1546). Акрамя Каспара ён меў сыноў Пятра і Андрэя і дачку Дароту. Lulewicz H., Rachuba A. Urzędniccy centralni i dostojuńcy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 204; Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1905. Т. 2. С. 294.

¹⁸ Нацыянальны гісторычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). КМФ 18. Метрыка ВКЛ. Адз. з. 260; Арк. 717–718.

свецкім судзе было засведчана скасаванне шлюбу. А абмен лістамі разводу дазваляў кожнаму ўзяць другі шлюб.

Некаторыя асаблівасці са скасаваннем шлюбу прадстаўлены ў судоўай справе Берасцейскага земскага суда ад 5 кастрычніка 1584 г. Таццяна Сенъкаўна Здзітавецкая падала скаргу на свайго былога мужа берасцейскага вознага Грыгорыя Грабоўскага за напад на дом, абразу і збіццё. А таксама яна хацела, каб паміж імі было прынятае пагадненне пра дом у Берасце, рухомую маёмысць ў ім і агароды з сенажацямі. Падчас працэсу жанчына сцвярджала, што яна разведзена з мужам, і ён ужо жыве з другой жонкай. Але Г. Грабоўскі заявіў, што яны не разведзеныя. Берасцейскі земскі суддзя Адам Пацей адправіў справу на разгляд у духоўны суд да берасцейскага і луцкага біскупа¹⁹.

Гэтая справа паказвае, што яшчэ да прыняцця Статута 1588 г., дзе былі агавораныя паўнамоцтвы духоўнага і свецкага судоў пры скасаванні шлюбу, яны ужо на практыцы былі размежаваныя: першы займаўся рэлігійным бокам справы, а другі – матэрыяльным. Спачатку сужэнцаў павінны былі развесці ў духоўным судзе, а пасля ўжо свецкі разбіраў маёмысць супярэчнасці. Справы звязаныя з шлюбам адпраўляліся на разгляд у духоўны суд не толькі з земскіх судоў, але і з магістрату і ад войта²⁰. Калі ў першай палове 16 ст. скаргі духавенства на ўмяшанне свецкіх уладаў у іх справы сустракаюцца часта, то ў другой палове сітуацыя стала мяняцца паўнамоцтвы судоў былі дакладна вызначаны.

Скасанне нявенчанага шлюбу здзяйснялася ў свецкім судзе. Гэта датычыла прадстаўнікоў усіх саслоўяў. Часам на судзе мог прысутнічаць святар²¹. Юліуш Бардах робіць з гэтага выснову, што царква грэцкага закона²² прызнавала свецкі развод²³. Але хутчэй за ўсё, яна дзейнічала паводле

¹⁹ НГАБ. Ф. 1741, вол.1, адз.3. 2. Арк. 248 адв–249.

²⁰ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867. Т. 3. С. 71-72.

²¹ Аб гэтым сведчаць дакументы магістрату пра развод мешчаніна Афанаса Хрыдковіча. Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV-XVII wieku) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1963. Т. XV. Z. I. S. 91.

²² У дадзеным артыкуле адносна праваслаўя і каталіцтва выкарыстоўваюцца тэрміны “царква грэцкага закона” і “царква рымскага закону”, як гэта ўжывалася ў тагачасных дакументах. (гл. Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковны, Трок, православных монастырей, церквей и по разным причинам. Вильня, 1843. Ч.1. С. 51; Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 179 і інш.) За зварот увагі на гэтыя тэрміны адносна ВКЛ і Беларусі аўтарка ўдзячна доктару сакральнай тэалогіі Ірыне Дубянецкай.

²³ Таксама S. 135-136.

Статута Яраслава. Адпаведна, да паўнамоцтваў епіскапа трапляла нават скасаванне нявенчанага шлюбу²⁴.

Найбольш частай прычынай скасавання такога шлюбу было дрэннае сумеснае жыццё. Яцак і Багдана Захар'еўна на судзе абвінавачвалі адзін другога ў нежаданні жыць разам. Яна казала, што ён яе выганяе, а ён – што, яна сама ад яго бегае. Суд прыняў рашэнне іх развесці і вярнуць пасаг жанчыне (1540)²⁵. Так, па скарзе падданага кляпацкага вайтоўства Кандрата Ваўчковіча на падданую рэспніцкага вайтоўства ўдаву Багдану, што яна забрала ад яго сына сваю дачку і не жадала вяртаць, было прынятае разшэнне развесці іх. Бок жонкі павінен быў выплаціць выдаткі на вяселле: за піва, мяса, курэй, гусей (1560). Маці дзяяўчыны прадставіла наступныя аргументы для скасавання шлюбу: дачка была няпоўнагадовая, шлюб быў нявенчаны, жылі сужэнцы дрэнна²⁶. Але пры гэтым узнікае пытанне, калі дачка не мела адпаведнага шлюбнага ўзросту, то чаму яна была выдадзена замуж? Адсутнасць згоды паміж сужэнцамі часта выступае як прычына разводу і з'яўляецца істотнай для ўладаў. Гэты ж довад быў прыведзены пры скасаванні нявенчанага шлюбу Цімошы, сына падданага Аўдзяя Кошчыча, і дачкі падданага Луконіцкага вайтоўства Хедаца Пятковіча (1560)²⁷.

Пры дрэнным сумесным жыцці сяляне маглі ў суд і не звяртацца, а праста зысці ад свайго сужэнца і жыць з іншым. Так, Арынка пражыла каля двух гадоў з падданым Васілем Іванавічам Махнічам Федкам Мікуцічам Петранцэвічам. А калі ён стаў яе біць, яна зышла ад яго. Яна з ім не вянчалася, таму не лічыла неабходным разводзіцца. На момант разбору скаргі Арынка ўжо жыла 6 год з падданым Мікалаем Янавічам Талочкі Маркам Букевічам і мела з ім дзяцей (1556). Яны былі венчанай парай. Аднак Федка захацеў вярнуць да сябе Арынку. Гарадзенскі земскі суд вырашыў, што справу павінен разбіраць духоўны суд²⁸.

Скасаванне нявенчанага шлюбу цалкам патрапіла пад юрысдыкцыю свецкіх уладаў, хоць яшчэ ў Статуте Яраслава было адзначана, што яны павінны разглядацца ў духоўным судзе. Асноўная прычына разводу – дрэннае сумеснае жыццё. Важную ролю тут адыгрывалі бацькі сужэнцаў, асабліва, калі іх дзеці былі маладога ўзросту ці няпоўнагадовыя. Пры ўзнікненні маё-масных пытанняў рашэнне прымалася на карысць пакрыўджанага боку. Напрыклад, прысуджалаася пакрыццё стратай на вяселле.

Акрамя свецкага права сямейна-шлюбныя адносіны рэгуляваліся таксама кананічным правам цэркви грэцкага і рымскага законаў, пратэстанц-

²⁴ Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. Москва, 1976. С. 103-107, 127-136.

²⁵ АВАК. Т. 17. Акты Гродненского гродскога суда. Вильна, 1890. С. 72.

²⁶ НГАБ. Ф. 1781, вop.1, ад.з. 1. Арк. 23адв.-24.

²⁷ Тамсама. Арк. 29 адв.

²⁸ АВАК. Т. 21. Акты Гродненского земскога суда. Вильна, 1894. С. 129-130.

кай царква. Уніяцкая царква ў асноўным прытрымлівалася нормаў, якія былі ўсталяваны раней ў царкве грэцкага закону. Справы па шлюбу і яго скасаванню разбіраліся ў духоўным судзе. Ён не разбіраў пытанні звязаныя з маёmacцю. Так, пры звароце ў духоўны суд да віленскага біскупа падкаморыя ВКЛ Юрый Пац па справе тэстамента маці Станіслава і Шчаснага Андрэевічаў была заяўлена, што спрэвамі па маёmacці суд не займаецца (1541)²⁹. З другой паловы 16 ст. выяўляецца большая незалежнасць духоўных уладаў ад свецкіх. Гэта стала назірацца як у шляхецкіх, так і ў мяшчанскіх уладных структурах. Так, мяшчане, калі атрымлівалі развод ад Палацкага арцыбіскупа адразу сведчылі аб ім перад магістратам (1610)³⁰.

Скасаванне шлюбу ў царкве грэцкага законау.

Першыя спробы па рэгульванню разводу былі зроблены ў 566 г. у Навеле 140 Юстыніяна II. Афіцыйным кананічным зборам ў 920 г. стаў Намаканон. Развіццё кананічнага права на гэтым не спынілася, пазней былі прынятыя і іншыя пастановы. Кормчая кніга, вядомая на тэрыторыі Кіеўскай Русі з 11 ст., была афіцыйна прынятая на сінодзе ва Уладзіміры ў 1274 г.³¹ На тэрыторыі ВКЛ візантыйскае кананічнае права ўжывалася са сваімі зменамі³².

На беларускіх землях важнай кропкай па рэгульванню сямейна-шлюбных дачыненняў стаў Статут Уладзіміра³³. Спасылаючыся на грэцкі Намаканон, ён размежаваў паўнамоцтвы духоўнай і свецкай уладаў, забараніў свецкім уладам умешвацца ў царкоўнае жыццё, увёў духоўныя суды. Справы разбіраліся біскупам. У яго паўнамоцтвы ўваходзілі разгляд злачынстваў супраць царквы (чарагніцтва, ерасі і інш.), а таксама спрэчныя сітуацыі паміж мужам і жонкай, пералюб, разводы, гвалтаванне, умыканне, забойства пазашлюбнага дзіцяці, бойкі паміж сваякамі, справы аб спадчыне³⁴.

Больш шырокое тлумачэнне разводу і яго прычынаў было вылучана ў Статуте Яраслава. Помнік дайшоў толькі ў пазнейшых рэдакцыях. На землях ВКЛ былі распаўсюджаныя Пашираныя рэдакцыі (Архіўны,

²⁹ Lietuvos Metrika (1540-1543). 12-joi Teismų bylų knyga / Parengė Lazutka S., I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Savičevienė, J. Karpavičienė. Vilnius, 2007. P. 122.

³⁰ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 137-138.

³¹ Таксама S. 107-109.

³² Таксама S. 108-109.

³³ Статуту Уладзіміра шмат прысвечана ўвагі ў гісторыографіі. (Гісторыографію аб ім гл.: Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв. Москва, 1972. С. 12-48; Poskalsky G. Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237) / przekład J. Zychowicz. Kraków, 2000. S. 270-273.)

³⁴ Суворов Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888. С. 195-210; Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... С. 34, 116, 125; Древнерусские княжеские уставы... С. 36-45; Российское законодательство X-XX вв. Москва, 1984. Т. 1. С. 142, 144-146, 152-161.

Маркелаўскі, Асноўны зводы, Тарноўская і Румянцаўская рэдакцыі)³⁵. Новы шлюб мужчыны без скасавання папярэдняга лічыўся несапраўдным. Мужчына вяртаўся да першай жонкі. Такі ж артыкул адносна жанчыны быў у Архіўным, Маркелаўскім зводах і ў Румянцаўскай рэдакцыі. Але пры гэтым, яе два шлюбы прызнаваліся несапраўднымі. Забаранялася дваяжэнства, нават калі муж і жонка не вянчаліся. Усталіваць вянчальны шлюб для ўсіх не было магчымым ні ў 11 ст., ні ў 13 і 14 ст., вянчаліся толькі князі і баяры, што выклікала вялікі непакой у святароў³⁶.

У Пашыраную рэдакцыю былі дададзены нормы звязаныя з разводам. Скасоваўся шлюб паміж сваякамі і прызначалася епіцім'я. Норма была вядома яшчэ ў візантыйскім праве. Асобныя выпадкі былі злучаныя ў адзін артыкул. На думку Я. Шчапава, пералік прычынаў падобны да дыгестаў Юстыніяна і Прахіона 879 г. Іх асаблівасцю з'яўляецца тое, што віна за развод накладалася на жанчыну. Гэта выглядае як мэтанакіраваны падбор артыкулаў з візантыйскіх помнікаў, дзе меліся падобныя прычыны для разводу, але ў іх вінаваты быў мужчына. Разводзілі за непаведамленне пра замах на ўладу, цара ці князя, здраду мужу, за замах жонкі на жыццё мужа, хаджэнне жонкі без дазволу мужа з чужкімі людзьмі і начоўку не ў сваім доме, наведванне жонкі без дазволу ігрышчаў, крадзёж у мужа ці ў царкве³⁷.

Артыкулы па разводу ўтрымліваліся ў Кнігах законных. Муж мог развесціся, калі жонка не сказала пра замах на цара ці князя, здрадзіла мужу, паклёнічала на мужа, без дазволу мужа з іншымі мужчынамі хадзіла, за дом выходзіла, на ігрышчи. Развод дазваляўся жанчыне ў наступных выпадках: імпатэнцыя мужа, выгнанне мужам з хаты без віны, муж не паведаміў пра замах на князя ці цара, наяўнасць у мужа яшчэ адной жанчыны (патрабаваліся сведкі для доказу), нагавор на жонку, прымус займацца прастытуцыяй, няслушнае абвінавачванне ў пералюбу. Жанчына забірала пасаг і падарункі на вяселле. Візантыйскае права дазваляла ёй развесціся, калі муж пазбаўляў цнатлівасці дзяўчат, наведваў публічныя дамы, быў заўважаны ў гомасексуальных адносінах. З візантыйскага права не былі прынятыя нормы разводу з-за злачынстваў мужа. Аднак у ім не згадваўся развод з-за знікнення мужа, а па Св. Васілю развод дазваляўся пры адсутнасці сужэнца больш за 5 год. Бясплоднасць жанчыны не з'яўлялася прычынай для скасавання шлюбу. Калі па Статуту Ярасла-

³⁵ Суворов Н.С. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888. С. 222-225; Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси ... С. 207-224.

³⁶ Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... С. 245-248; Российское законодательство... С. 175-176, 178, 181, 196-197.

³⁷ Щапов. Я.П. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси... 243-255; Российское законодательство X-XX вв. С. 197-198, 207-208.

ва хвароба не была прычынай для разводу, то па Закону суднаму людзей разводзілі. Акрамя таго слушнымі прычынамі прызнаваліся прынцэ ма-нашскага сану і зруйнаванне маёмы³⁸.

З Дыгестаў Юстынія ў беларускія Кормчыя ўвайшлі наступныя нормы. Жанчына атрымлівала развод, калі рабіла замах супраць дзяржавы, на жыццё мужа, меў месца пералюб, ведала пра злачынства супраць мужа і не сказала, піла ў карчме з іншымі мужчынамі ці мылася з імі ў лазні³⁹, выходзіла з дому без дазволу мужа. Шлюбныя падарункі заставаліся мужу і дзесяцям пры ім. Калі мужчына быў вінаваты – зрабіў замах супраць дзяржавы, ведаў, што будзе нанесена шкода жонцы і не паведаміў уладам, здрадзіў ёй, то жанчына атрымлівала 1/3 шлюбных падарункаў і дзесяці аддаваліся ёй. Муж не меў права развесціся з жонкай без прычыны⁴⁰.

Грань 11 Закона градскага таксама была вядома у ВКЛ. Яна была цалкам прысвечана разводу. Паважнай прычынай лічылася імпатэнцыя мужа. Калі пасля трох год сумеснага жыцця муж не здолеў выканаць свае шлюбны абязязкі, то адбываўся развод, жанчына забірала вясельныя дары. У выпадку знікнення аднаго з сужэнцаў разводзілі пасля 5 год адсутнасці звестак. Прыйдзеннем аднаго з сужэнцаў прысвяціць жыццё Богу, шлюб скасоўвалі. Акрамя таго разводзілі з-за замаху на дзяржаву, на жонку ці мужа, нават, калі гэта было прац чараўніцтва (для жанчын). Жанчына магла падаць на развод пры выгнанні з дому, здрады мужа, замаху на яе жыццё і цноту, пры пасяленні ў дому яшчэ адной жанчыны⁴¹.

Па Намаканону 1646 г. падлягашу скасаванню шлюб паміж сваякамі, шлюб з каталікамі⁴², чацвёрты шлюб. Шлюб паміж кумамі, асобамі не адпаведнага ўзросту лічыўся няцвёрдым, яго маглі прызнаць не праўным і скасаваць⁴³. У адрозненні ад кананічнага права рымскага закону ў царкве

³⁸ “Книги законныя” содергашдия в себе, в древне-русском переводе, византийские законы землемельческие, уголовные, брачные и судебные / издал А. Павлов. Санкт-Петербург, 1885. С. 78-83; Levin E. Sex and Society in the world of the Orthodox Slavs, 900-1700. Ithaca; London, 1989. Р. 117-122.

³⁹ Выкарыстанне гэтай прычыны для скасавання шлюбу на Русі М. Бенеманскі ставіць пад сумніў. Немагчыма было забараніць жанчыне мыцца з іншымі мужчынамі, акрамя мужа, у лазні, калі такі звычай існаваў нават сярод манахаў, таксама як і хадзіць на ігрышчы, асабліва на святы Купалы. (Бенеманскій М. Закон градскій. Значэнне его в руском праве. Москва, 1917. С. 117)

⁴⁰ Аддзел рукапісаў Бібліятэкі Акадэміі навук Літвы (далей – Аддзел рукапісаў БАНЛ). Ф. 19, адз. 3. 242. Арк. 547-548.

⁴¹ Таксама. Арк. 612-616.

⁴² Змешаныя шлюбы падлягали разводу і на падставе правілаў чацвёртага і шостага Усяленскіх сабораў. (Мейендорф И. Брак в православии. Клин, 2000. С. 195)

⁴³ Номоканон сий еи есть законоправилникъ. Львов, 1646. С. 24, 30 адв.-31.

грэцкага закону не была вядома сепарацыя⁴⁴. Такім чынам, для рэгулявання сямейна-шлюбных дачыненняў выкарыстоўвалі як помнікі візантыйскага права, так і Статут Яраслава. Часам яны ўтрымліваюць падобныя артыкулы па скасаванню шлюбу: шлюб паміж сваякамі, замах на дзяржаву і інш.

Справы, звязаныя з шлюбам і яго скасаваннем, разбіралі мітрапаліт, епіскап, пратапоп. Але ў 16 ст. далёка не ўсе справы звязаныя з разводам разглядаліся ў духоўным судзе. Свецкія ўлады актыўна ўмешваліся ў сямейныя справы і разводзілі сужэнцаў, аб чым увесь час скардзіліся кіеўская мітрапаліты⁴⁵. На думку Юліуша Бардаха, адна з прычын умяшання свецкіх уладаў у духоўныя справы, асабліва ў працэсы па разводу, была звязана з фінансавым інтэрэсамі. Існаванне збораў за шлюб і развод пацвярджаецца згадкай аб загадзе Іллі Астрожскаму выплочваць “распушчанкі і куніцы” туроўскаму ўладыку Васіліяну (1533) у судовай справе за 1628 г. паміж туроўскім епіскапам Грыгорыем і Ганнай Астрожскай⁴⁶. Пры гэтым духавенства не перашкаджала заключаць другі шлюб асобам, якія развяліся ў свецкім судзе⁴⁷.

Пра дзейнасць духоўнага суда ў Кіеве можна меркаваць са спрады Ульяны Багавіцінавічы (?-1575)⁴⁸ і дарсунішскага намесніка Івана Іванавіча Гарнастая (1520-1568)⁴⁹. Ульяна з'ехала ад мужа разам са сваімі рэчамі жыць да маці ў 1561 г. Прычыны, якія вымусілі яе зрабіць гэты крок,

⁴⁴ Gajda E. Prawne aspekty “rozwodu” w doktrynie prawosławnej a wybrane zagadnienia katolickiej nierozwarcie małżeństwa // Małżeństwo w prawie świeckim i w prawie kanonicznym. Katowice, 1996. S. 258.

⁴⁵ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 127.

⁴⁶ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1870. Т. 8. С. 208-210; Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 112-114, 127-129, 132.

⁴⁷ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa małżeńskiego... S. 132.

⁴⁸ Ульяна паходзіла са старажытнага і ўплывовага роду ў Вялікім Княстве Літоўскім. Яе бацька Міхаіл Богуш Багавіцінавіч (?-1530) вызначыўся дзяржавай дзейнасцю і займаў шэраг пасадаў: падскарбі, маршалак і пісар ВКЛ, пералайскі, жыжморскі, даўгіўскі дзяржаваўца і інш. Ён ажаніўся з Фядорай Андрэеўнай Сантушкаўнай (?-1570). У іх сям'і нарадзілася троі дачкі: Ганна, Фядора і Ульяна. (Гл. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиюю. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1: 1361-1598. С. 75-77; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellonczyka. Poznań, 1995. S. 19, 20; Груша А. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Mn., 2006. С. 147-148, 160).

⁴⁹ Іван Іванавіч Гарнастай быў сынам заможнага і ўплывовага гаспадарскага пісара (1512-1558), земскага падскарбія (1531-1558), наваградскага ваяводы (1551) Івана Гарнастая (?-1558) і Ганны Васільеўны Саламярэцкай (?-кл.1550). (Гл. Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojuńcy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 210; Сліж Н. Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16 – першай палове 17 ст. // Гісторычны альманах. 2005. Т. 11. С. 86-121).

не былі адзначаныя. Але І. Гарнастай неаднаразова спрабаваў вярнуць жонку, адпраўляючы да яе сваіх людзей. Справа разбіралася мітрапалітам кіеўскім, галіцкім і ўсёй Русі Сільвестрам. Позва ў суд была перададзена берасцейскім святаром царквы Св. Міхаіла Пяцтром разам з святаром царквы Раства Прачыстай Багародзіцы Ісакiem і вікам Дэмітрыем у прысутнасці берасцейскага гродскага пісара Васіля (4 жніўня 1567 г.). Ульяна павінна была прыбыць на суд у Навагарадак у верасні⁵⁰. Дадзены дакумент паказвае парадак выклікання ў духоўны суд. Пасля падачы скаргі мітрапаліт прымаў рашэнне пра пачатак працэсу. Позва адпраўлялася па месцу жыхарству адказчыка/цы, у дадзеным выпадку, у Берасцейскае ваяводства. Яе аддаваў мясцовы святар, а квіт аб перадачы позвы актыкоўваўся ў мясцовы духоўны суд. Выпіс з яго быў перададзены мітрапаліту.

Разгляд справы адбыўся 29 верасня 1567 г. У Багавіцінавічаўна на суд не з'явілася. У першым дакуменце адзначана, што яна не паведаміла пра прычыну адсутніцтва. Аднак у другім яе служэбнік Аўдзей Манастырскі паведаміў, што Ульяна не прыехала з-за хваробы (29 верасня 1567 г.). Так, як судовае паседжанне не адбылося, то ў дакуменце не адлюстраваўся механізм скасавання шлюбу ў судзе. Прадстаўлена даволі абмежаваная інфармацыя. У Багавіцінавічаўна ініцыявалася судовую справу супраць мужа ў свецкім судзе, які прысудзіў яму зарuku ў суме 20 000 коп літоўскіх грошаў. Ад І. Гарнастая яна з'ехала 6 год таму. Што прымусіла жанчыну пакінуць мужа, не адзначалася. У іх не было дзяцей, таму не ўзнікала праблемы, з кім яны застануцца. Усе намаганні мужа вярнуць яе былі марнімі. Звяртаючыся ў духоўны суд, ён не столькі хацеў разводу, колькі вярнуць жонку ў дом. У дакументах адзначаецца, што разглядаецца справа аб шлюбе, а на іх адваротным баку яна падпісана як справа аб разводзе⁵¹. Адсутніць кніг кіеўскага духоўнага суда не дазваляе прасачыць далейшы лёс справы. Верагодна, яна далей не разглядалася, бо І. Гарнастай у хуткім часе памёр⁵².

На падставе выпадку з гарадзенскім мешчанінам Мішкам Анашковічам вядома, што пратапоп меў паўнамоцтвы для вырашэння сямейна-шлюбных спраў (1540). Гарадзенскі мешчанін скардзіўся яму на сваю жонку, якая ад яго ўцякла. Ён хацеў прыцягнуць яе да адказніцтва на падставе кананічнага права. Але М. Анашковіч непачціва павёў сябе з духоўнай асобай, за што быў пасаджаны на ланцуг. Гарадзенскія мешчане спрабавалі яго ўзяць на паруки, але пратапоп адмовіўся яго выдаць⁵³.

⁵⁰ Аддзел рукапісаў БАНЛ). Ф. 16, адз.3. 72. Арк. 27.

⁵¹ Тамсама. Арк. 25-26 адв.

⁵² Падрабязней аб справе гл.: Сліж Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічаў (?-1575) // Homo historicus. 2008. С. 78-91.

⁵³ АВАК. Т. 17. Акты Гродненскага земскага суда. Вильна, 1890. С. 78.

Гэта пацвярджае і другі дакумент з гарадзенскага земскага суда 1585 г. У пратапопії вяліся духоўныя кнігі. Яны захоўваліся пры Прачысценскай царкве ў Гародні⁵⁴. З кніг быў дадзены выпіс аб разводзе шляхціча Рамана Габяты з Аксінніяй Давыдаўнай⁵⁵.

Варта адзначыць, што дакументаў з духоўных судоў захавалася не шмат. Яны не даюць магчымасць зрабіць статыстычнае даследаванне, але можна высветліць прычыны скасавання шлюбу. У судовай практыцы царквы грэцкага закону сустрэліся наступныя выпадкі скасавання шлюбу: шлюб паміж сваякамі, нязгода ў сямейным жыцці, хвароба мужа (імпатэнцыя), прыняцце манаскага сану аднаго з сужэнцаў, доўгая адсутнасць сужэнца, пералюб.

Другі шлюб з бліжэйшымі сваякамі мужа ці жонкі, а тым больш з родным братам, быў забаронены і таму падлягаў скасаванню. Ульяна першы раз выйшла за Міхаіла Сянковіча, а пасля яго смерці – за яго роднага брата Яцка. Кіеўскі мітрапаліт Іосіф признаў такі шлюб несапраўдным. Але паколькі Ульяна і Яцак вянчаліся ў царкве, то іх дзеці былі прызнаны законнымі. Пляменнікі Яцка Яцак Багданавіч, Андрэй і Грыгорый Івашковічы таксама призналі законнымі іх і их права на спадчыну. Развод і статус дзяцей быў пацверджаны Жыгімонтам Старым (1518)⁵⁶. Даволі дзіёна, што такі шлюб адбыўся. Нават калі Яцак і Ульяна не ведалі кананічнае права, то гэта павінен быў ведаць святар, які іх вянчаў. Ён мог даць ім шлюб, калі не ведаў пра іх сваяцтва. Гэтыя абставіны маглі стаць вядомымі для духавенства пазней.

Нязгода ў сумесным жыцці хоць і не была прычынай для разводу па кананічнаму праву, але на практыцы мела месца. Адным з самых яскравых прыкладаў стаў развод Андрэя Курбскага і Марыі Гальшанскай (1578, 1583)⁵⁷.

Справы аб недзеяздольнасці мужчыны выконваць свае шлюбныя абавязкі таксама мелі месца. Пасля трох год сумеснага жыцця Яна Каскевіча і Аўдоцці, дачкі полацкага мешчаніна Васіля Павука і Веры, высветлілася, што муж ніводнага разу не праявіў сябе на шлюбным ложку. Каб схаваць гэта, ён збіваў жонку і выганяў яе з хаты (1638). Бацькі жанчы-

⁵⁴ Падчас вайны 1654–1667 г. дакументы Прачысценскай царквы і кнігі духоўнага суда былі вывезены і знішчаны маскоўскім войскам. Сліж Н. З гісторыі Прачысценскай царквы ў Гародні. XVI–XVIII ст. // Гарадзенскі палімпесект XII–XX стст. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7 лістапада 2008 г.) / Пад рэдакцыяй А.Ф. Смаленчука і Н.У. Сліж. Гародня; Беласток: ІГДБ (ЕГУ), 2008. С. 64–95.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 1755, вop.1, адз. з. 10. Арк. 918-921.

⁵⁶ Lietuvos Metrika Kn.11 (1518-1523) / Parengé A. Dubonis. Vilnius, 1997. P. 65.

⁵⁷ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 134–135; Левицький О. Сім'я і по-бут украінців у XVI ст. // На пераломі. Друга половіна XVI ст. Кіїв, 1994. С. 231–234; Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум. Альманах социальной истории. Выпуск 3. С. 149–176.

ны падалі скаргу на зяця ў Полацкі магістрат. Была пастаўленая ўмова, што пачынаючы ад каталіцкіх Грамніц 1637 г. да гэтага ж свята 1638 г. сужэнцы павінны былі жыць разам. Калі за гэты перыяд нічога не зменіцца, то Я. Каскевіч быў абавязаны вярнуць дачку ў сям'ю бацькі разам з пасагам. Працэс адбываўся ў прысутнасці прадстаўнікоў уніяцкага духавенства. Яны і жонка засведчылі хваробу Я. Каскевіча. Так як сужэнцы належалі да грэцкага закону, то было вырашана адправіць справу аб разводзе да мсціслаўскага біскупа. Але развёў іх уніяцкі полацкі архімандрит. Прычына для разводу была прызнана слушнай⁵⁸. З гэтай справы вынікае, што фізічна няздольнасць была важнай прычынай для разводу. Для пацвярджэння дыягназу патрабаваўся пэўны перыяд; калі хвароба заставалася, то шлюб скасоўваўся.

Жаданне прыняць поstryг разглядалася ў царкве грэцкага закону, як прычына для скасавання шлюбу. Калі магілёўскі мешчанін Яцко Канашэвіч спрабаваў вярнуць сваю венчаную жонку Мар'ю, якая пайшла ад яго да бацькі Сімона Грыдковіча, то яму паведамілі, што яна прыняла рашэнне стаць манашкай. Так, як яны не былі разведзеныя духоўным судом, то быў вызначаны, двухгадовы тэрмін на працягу якога жанчына павінна была вызначыцца стаць манашкай ці вярнуцца да мужа (1598)⁵⁹. Мсціслаўскі, аршанскі і магілёўскі епіскап Сільвестр Косаў скасаваў шлюб магілёўскага мешчаніна Якава Андрэевіча Сапоцькавіча і Кацярыны Самуэлеўны. Мужчына прыняў рашэнне стаць манахам, бо з-за п'янства давёў сваю сям'ю да галоты, і вырашыў такім чынам выратаваць душу (1646)⁶⁰.

Доўгая адсутнасць сужэнца давала магчымасць для заключэння новага шлюбу. Гайдук гетмана ВКЛ Яна Каралі Хадкевіча Іван Мехнікевіч пасля вяртання з вайны і палону даведаўся, што яго жонка Хадоська Андрэеўна выйшла замуж за магілёўскага мешчаніна Хведара Кароткага. Ён добраахвотна даў ёй развод (1623)⁶¹.

У наступным выпадку прычынай разводу магла разглядаться доўгая адсутнасць мужа ці яго здрада Айчыне. У дзень вяселля ў 1481 г. Хведара Бельскага і Ганны Сямёнаўны Кобринской было прызначана паўстанне супраць вялікага князя літоўскага Казіміра. У ім таксама прынялі ўдзел Іван Юр'евіч Гальшанскі і Міхаіл Алелькавіч Слуцкі, якія былі пакараныя “горлам”. Х. Бельскі ўцёк у Маскоўскае княства, але адзін, без жонкі. Пасля

⁵⁸ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Вильна, 1867. Т. 1. С. 297-307.

⁵⁹ Историко-юридические материалы извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске (далей ИЮМ). Вып. 7. Витебск, 1877. С. 255-257.

⁶⁰ ИЮМ. Вып. 9. Витебск, 1878. С. 520-522.

⁶¹ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 376.

пачаліся доўгія перамовы з вялікім князям літоўскім аб жонцы. Гэтае пытанне перыядычна ўзнікала ў дыпламатычнай перапісцы паміж краінамі. На што быў атрыманы адказ, што князь не можа прымушаць Г. Кобрынскую выехаць да мужа, але і перашкаджаць яе выезду не будзе (1495)⁶². Х. Бельскі быў вымушаны ажаніцца другі раз з княжной Разанской. Ганна Сямёнаўна выйшла таксама замуж за гаспадарскага маршалка Вацлава Станіслававіча Касцевіча⁶³. Аднак для другога шлюбу абодвум быў патрэбны развод. Вяселле не магло абысціся без вянчання, бо яны паходзілі з княскіх родаў. Х. Бельскі не мог прыехаць на працэс па скасаванню шлюбу. Ён адбыўся без яго ўдзелу.

Пералюб быў таксама прычынай разводу. Януш Глінскі даў развод жонцы Кацярыне Крук, якая здрадзіла яму з Янам Шчаўрскім (1581). У прычыне скасавання шлюбу муж адзначыў адсутнасць кахання з боку жонкі і яе зраду⁶⁴. Палацкі архіепіскап скасаваў шлюб магілёўскага мешчаніна Багдана Лук'янавіча і Уліты. Яго жонка на яго вачах і ў яго дому здраджвала з некалькімі казакамі і пасля з імі з'ехала ў Москву. Пасля яе вяртання муж звярнуўся ў духоўны суд і атрымаў развод (1610)⁶⁵, але жанчына не была пакарана за пералюб⁶⁶. Даволі рэдкі выпадак – пакаранне мужчыны смерцю за пералюб. Так, Навум Радковіч ад імя дачкі Марыі падаў у магілёўскі магістрат скаргу на яе мужа Ілью Анапрэвіча за зраду з Адар'яй Казлеўнай (1619). Яго засталі на “гарадчым учынку” ураднікі і прысудзілі да пакарання мечам на падставе магдэбургскага права⁶⁷.

Выяўленыя выпадкі паказваюць, што царква выкарыстоўвала кананічнае права для вынісення прысуду. Не падлягаў праву толькі выпадак дрэннага сумеснага жыцця, але ён прымаўся як слушная прычына для разводу.

Разводы ў касцёле рымскага закону.

Касцёл негатыўна ставіўся да ідэі разводу. Аднак пры разглядзе спраў па скасаванню шлюбу, яго звычайна прызнавалі несапраўдным. Справы па шлюбу мог разглядаць толькі біскуп ці асоба ім прызначана ад капітулы. Ён жа таксама прызначаў асобу, функцыяй якой было абараняць шлюб падчас працэсу і разбіраць прычыны для спынення шлюбу. Пасля разводу жонка забірала свой пасаг і мела права на палову майна, а дзееці захоўвалі імя бацькі і права на яго спадчыну. Прычыны для скасавання шлюбу былі

⁶² Lietuvos Metrika. Kn.5 (1427-1506): Užrašymų / Parengė E. Banionis. Vilnius, 1994. P. 92.

⁶³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 5-6, 165-166.

⁶⁴ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ...S. 115.

⁶⁵ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 297-299.

⁶⁶ Bardach J. Świecki charakter zwyczajowego prawa ... S. 118.

⁶⁷ ИЮМ. Вып. 7. Витебск, 1877. С. 347-351.

вызначаныя наступныя: памылка ці падман (калі чалавек ажаніўся не з той асобай), шлюб з нявольніцай, шлюб асобы, якая ўступіла ў ордэн, сваяцтва да чацвёртай ступені, (сваяцтва па хрышчэнню, злачынства (забойства ці шлюбная здрada), шлюб з прадстаўніком ці прадстаўніцай іншай нехрысціянской веры, прымус узяць шлюб, шлюб рэлігійных служачых, не скасаваны папярэдні шлюб, грамадская прыстойнасць (калі заручыны з нейкай асобай былі разарваны, то жаніцца з яе кроўнымі сваякамі нельга), шлюбны ўзрост (па кананічнаму праву дазвалялася хлопцам браць шлюб з 14 год, а дзяўчатам з 12), нелегітимны шлюб (без адпаведных абрадаў), імпатэнцыя мужчыны, крадзёж⁶⁸.

Акрамя разводу яшчэ практиковалі сепарацыю сужэнцаў адносна ложка, стала і сумеснага жыцця, якая магла трываць часова ці да канца жыцця. Як і развод, гэтае пытанне вырашаў біскуп. Прычынай для пажыццёвой сепарацыі магла стаць даказаная пры сведках шлюбная здра́да. Часовая сепарацыя прызначалася пры дрэнным стаўленні да жонкі, яе збіццё з пагрозай для яе жыцця, прымусе да здзяйснення злачынства, несумяшчальнасць харектараў, што прыводзіла да дрэннага сумеснага пра-живання, вар’яцтва аднаго з сужэнцаў, якое патрабавала яго ізаляцыі ад грамадства⁶⁹.

Выяўленыя выпадкі дазваляюць прывесці наступныя прычыны для скасавання шлюбу: прымус выйсці замуж, бігамія, сваяцтва сужэнцаў і адсутнасць дазволу Папы на шлюб, хвароба мужа, пералюб, дрэннае сумеснае жыццё⁷⁰, жаданне прысвяціць сябе манаскаму жыццю, змена веравызнання.

Здрада жонкі мужу стала прычынай для наступнага разводу. Віленскі баярын Ленарт Станіславовіч і яго жонка Паланея Багданаўна Рымковіч, яе сястра Алена абвінавацілі віленскага баярына Юхно Яновіча ў забойстве іх сястры і яго жонкі Барбары (1541). Яны хацелі атрымаць ад яго галаўшчыну за яе і яе пасаг. Падчас працэсу высветлілася, што аркэнцы ўжо як 7 год не жылі разам. Жонка пакінула мужа і “блудзіла” ў Навагарадку, Здзецелі (Дзятлаве – рэд.) і іншых месцах. Юхно цярпеў непрыстойныя паводзіны жонкі, а пасля падаў у духоўны суд на развод. Гэтая прычына стала важнай для віленскага біскупа. Ён развёў іх і выдаў адпаведны ліст са сваёй пячаткай. На абвінавачванне ў забойстве Ю. Яновіч адказаў, што не бачыў яе пасля суда і даў прысягу. Наконт пасагу быў пакладзены ліст

⁶⁸ Krasiński A.S. Prawo kanoniczne. Wilno, 1861. S. 242-264.

⁶⁹ Тамсама S. 254-258.

⁷⁰ Popiołek B. Kobiecy świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich. Kraków, 2003. S. 219-227.

Барбары, у якім яна сведчыла, што забрала ўсе свае рэчы ад мужа. У выніку на падставе дакументаў і прысягті Юхно быў прызнаны невінаватым⁷¹.

Статут 1529 г. не ўтрымліваў артыкула пра развод, які з'явіўся пазней у Статуте 1588 г., калі жанчыну за віну ў разводзе пазбаўлялі пасагу. Вे-рагодна, у духоўным судзе і магло быць прызначана для Барбары нейкае пакаранне, але яно не адбілася на матэрыяльным баку. Хутчай за ўсё гэта яшчэ не практыковалася.

Разводзілі і з-за дрэннага сумеснага жыцця. Удава полацкага ваяводы Юрыя Глябовіча Зоф'я Станіславаўна Карчэўская выйшла другі раз замуж за Мікалая Рахваловіча. Пазней з-за нязгоды іх развялі, пры чым гэтая прычына была прызнана паважнай. Калі Зоф'я была замужам, то запісала мужу 1 000 коп літоўскіх грошаў на Барткове, Сарнове і Шчагляціне. Пасля разводу запіс быў ліквідаваны, а сума была падаравана касцёлу Луцкага біскупства⁷².

Прычынай скасавання шлюбу магло стаць жаданне стаць манаҳам і рознасць веравызнанняў. Станіслаў Кішка (1584–1626) ажаніўся з Зоф'яй Канстацыйяй Зяновічай у 1604 г. Выхаваны ён быў як кальвініст, але разам з бацькам Станіславам перайшоў у каталіцызм у 1606 г. Адначасова ён скасаваў шлюб. У іерархічнай лесвіцы Станіслаў дасягнуў пасады жамойцкага біскупна. Ён ініцыяваў заснаванне новых касцёлаў, а таксама спрыяў пераўтварэнню пратэстанцкіх збораў у касцёлы⁷³.

Дачка Адама Трызны і Гальшкі Друцкай Горской Тэадора Зоф'я вызваліла свайго мужа трокскага ваяводу Мікалаю Пацу ад шлюбных абавязкаў з-за яго намеру стаць манаҳам (1669)⁷⁴. У наступным годзе ён адмовіўся ад ўсіх свецкіх пасадаў. Праз год ён стаў віленскім біскупам.

Касцёл рымскага закону хоць і адрозніваўся строгасцю ў галіне сямейна-шлюбных дачыненняў, але дапускаў выпадкі разводу. Вылучаны ў кананічным праве прычыны мелі месца і ў судовай практыцы. Але, калі, паводле права, дрэннае сумеснае жыццё было прычынай для сепарацыі, а не для разводу, то на практыцы яно становілася прычынай для скасавання шлюбу.

Разводы сярод пратэстантаў.

Пратэстантызм прыйшоў на тэрыторыю ВКЛ з Заходняй Еўропы. Таму асноўныя погляды на сям'ю, шлюб, адносіны паміж мужчынам і жанчы-

⁷¹ Lietuvos Metrika (1540–1541), 4-oji Teismų knyga / Parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, J. Karapavičienė. Vilnius, 2003. P.104-105.

⁷² Пра развод згадваецца ў дакументе за 1542 г. Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-joi Teismų były knyga / Parengė I. Valikonitė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2007. P. 187.

⁷³ Wasilewski T. Kiszka Stanisław // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1966–1967. T. 12. S. 517–518; Kulesza-Woronecka I. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku. Poznań, Wrocław, 2002. S. 34.

⁷⁴ Wolff J. Pacowie: Materiały historiko-genealogiczne. Peresburg, 1885. S. 178-179.

най, развод былі ўзятыя непасрэдна ад Марціна Лютэра, Джона Кальвіна. Пратэстанты адмовіліся ад сакраментальнасці шлюбу, хоць заставаліся прыхільнікамі манагамнага і трывалага шлюбу. У вучэнні М. Лютэра былі вылучаныя наступныя прычыны для разводу – нявернасць, імпатэнцыя, гвалт і тыранія, наўмысны зыход ад сужэнца. Дапускаўся шлюб з чалавекам іншай хрысціянскай канфесіі, але яго можна было скасаваць.

Скасаванне шлюбу ўспрымалася як брутальны разрыў. Калі ў сям'і здараліся сур'ёзныя непрыемнасці, то развод выглядаў як недапушчэнне большага зла. У большасці выпадкаў скасаванне шлюбу – гэта вырыванне невінаватага сужэнца з безнадзейнага стану імагчымасць упарадкаваць яго далейшае жыццё. З маральнага пункту гледжання другі шлюб не ніжэйшы па годнасці чым першы⁷⁵.

Прычыны разводу, сам акт разводу быў апісаны ў спецыяльнай памятнай кніжцы для пратэстанцкіх збораў у Польшчы і ВКЛ за 1637 г. Сістэматызаваныя погляды на шлюб і развод у пратэстантаў Рэчы Паспалітай сфармаваліся пазней. У ім адзначалася непарыўнасць шлюбу і тое, што яго можна скасаваць толькі ў рэдкіх выпадках і па важнай прычыне. Скасаванне шлюбу базавалася на Старым і Новым Запаветах, пастановах рымскіх папаў, візантыйскім, рымскім праве. Вызначалася два віды разлучэння: першае – пасля заручын і перад шлюбам, а другое – пасля шлюбу. Для першага выпадку вылучаліся наступныя прычыны: 1) падман у кантракце; 2) нетрыманне слова і веры ў намеры ажаніцца ці выйсці замуж (разглядалася як насміханне над шлюбам); 3) дрэннае паходжанне; 4) кепскае выхаванне і паводзіны; 5) знявага шлюбнай вернасці. Пасля таго як прычыну для разводу прызнавалі паважнай, разгляд ішоў у духоўнай кансісторыі ці на рэгіянальным сінодзе. Там прымалася рашэнне, што дадзены шлюб не можа быць заключаны⁷⁶.

Пасля заключэння шлюбу рашэнне пра развод давалася цяжка. Не дазвалялася пакідаць сужэнца без згоды з боку духовенства. Развод падзялялі на дзве групы: з-за неасцярожнасці ці з-за злосці. Па неасцярожнасці – калі пасля шлюбу ў аднаго з сужэнцаў быў выяўлены дэфект, які не дазваляў выканання шлюбных абавязкаў. Да гэтай катэгорыі адносілася – імпатэнцыя мужчыны. У такім выпадку асоба, якая была зацягнутая ў такі шлюб, лічылася ашуканай. Яна магла пры жаданні гэта трываць, тримаць у таямніцы і несці крыж усё жыццё. Але магла падаць на развод, і тады пры аглядзе медыкаў сведчылася хвароба. Пастыр пры такім скасаванні шлюбу

⁷⁵ Pabiasz W. Małżeństwo i etyka seksualna w teologicznej refleksji Marcina Lutra. Częstochowa, 1993. S. 77-84.

⁷⁶ Agenda albo forma porządku usługi świętej w zborach ewangelickich Koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gdańsk, 1637. S. 442-443.

казаў, што каго Бог не злучыў, хай будзе разлучаны. Жанчына мела права зноў выйсці замуж⁷⁷.

Другая група прычын для разводу мела наўмысныя характар. Дастатковай прычынай лічылася шлюбная здрада. Муж мог ажаніцца другі раз, калі яму першая жонка здрадзіла. Здраднікі не мелі права на наступны шлюб. Але пры жаданні муж пакідаў пры сабе жонку, якая яму здрадзіла. Дрэннае сумеснае жыццё таксама прыводзіла да скасавання шлюбу. Асабліва, калі ўзнікала пагроза для жыцця. Тады развод быў неабходны як паратунак. Калі хто кінуў свою сям'ю, то пакінутая асoba магла заяўіць свецкім уладам, зрабіць запіс пра гэта ў духоўныя кнігі. У іх уносіўся час чакання вяртання мужа ці жонкі. Ён мог быць 2, 3 ці 7 год, нават 6 тыдняў. Пасля сканчэння тэрміну можна было ўступіць у новы шлюб. Калі асoba з'яўлялася, а час выйшаў, то яна ўжо не мела права на былы шлюб.

Акрамя таго, у якасці прычын дапускаліся наступныя. Жанчына мела права развесціся, калі “муж здрадзіў, быў чараўніком, здзейніў злачынства супраць дзяржавы, ускрываў труны памерлых, захоўваў скрадзеныя рэчы з храма, быў нягоднікам, злачынцам ці хаваў злачынцу, краў быдла ці людзей, зняважыў сябе ці дом, хадзіў да прастытутак (што найбольш абразліва для сарамлівых жанчын), здзейніў замах на яе здароўе атрутай, зброяй ці чым іншым, біў (што пачцівым людзям не належыць рабіць)”. Пералічаныя выпадкі патрабавалі доказу. Калі падобныя рэчы былі заўважаныя за жанчынай, то яны прыводзілі да скасавання шлюбу. Муж не меў права без паважных прычын пакідаць жонку⁷⁸.

Як быў абрац вянчання, то быў і акт разводу. Аднак падобны чын у трэбніках не сустракаецца. Ён пачынаўся з павучэння пра шлюб. Адзначалася, што развод даецца па важнай прычыне. Слова Божае з'яўляецца асновай для жыцця. Чалавек адъходзіць ад маці і бацькі, каб далучыцца да жонкі. У якасці прычын згадваюцца здрада і дрэннае сумеснае жыццё. Справа разглядалася ў сінодзе. Задавалі пытанні, ці прызнаюць дэкрэт суда, ці прызнаюць абразу Бога праз зламанне шлюбу, ці будуць пакутаваць за гэты грэх (скасаванне шлюбу), ці абяцаюць болей так не рабіць. Вярталіся шлюбныя падарункі адзін другому. Раней пярсцёнкі былі нагадваннем шлюбу, а зараз пярсцёнак як знак разводу. Потым зацвярджалі і дэклараравалі развод. У малітве згадваўся грэх і нагадвалася, каб далей асобы прытрымліваліся ў сваіх учынках слова Божага⁷⁹.

Разводы пратэстантаў разглядаліся на сінодзе, дзе прысутнічалі духоўныя і свецкія асобы. Найбольшая колькасць разводаў прыпадае на 18 ст. Калі раней у дакументах былі толькі кароткія запісы, дзе апісвалася сутнасць справы, то за

⁷⁷ Тамсама S. 444-445.

⁷⁸ Тамсама S. 445-453.

⁷⁹ Тамсама S. 453-468.

гэты час змешчаны цэлыя справы з апытаціннямі сужэнцаў, сведчаннямі іншых людзей⁸⁰. У крыніцах мелі месца выпадкі разводу з-за пералюбу, бігаміі, хваробы, г.зн. з-за імпатэнцыі мужа, рознасці веравызнанняў, немагчымасці сумеснага пражывання⁸¹.

Пералюб аднаго з сужэнцаў і бігамія былі слушнымі прычынамі для разводу. Шляхціц Лідскага павету Пётр Траццяк скардзіўся на сваю жонку Кацярыну Касперайну Кнебоўскую (1623). Яна некалькі разоў яму здраджвала, зыходзіла ад яго, а пасля выйшла замуж за Эндрыса Балвера з Гародні і нарадзіла дзяцей у другім шлюбе. Шлюб узяла ў Шындрэскім зборы, дзе і выйшла замуж першы раз. Па сутнасці, не скасаваўшы першы шлюб, Кацярына ўзяла другі. П. Траццяк падаў на развод. Улічваючы ўсе абставіны справы, развод зацвердзілі. Другі прыклад, Кацярына з роду Інглісаў атрымала развод з Міхаілам Галам (1795). Прычынай стала парушэнне шлюбнай вернасці мужам⁸².

Імпатэнцыя мужа стала прычынай скасавання шлюбу для наступных пар. Пры разводзе Станіслава Ракіцкага і Ганны Шэралоўны (1615) была адзначана “людзімі і медыкамі” немагчымасць С. Ракіцкага выконваць шлюбныя абавязкі. Гэты дыягназ ён меў яшчэ да шлюбу. Таму сінод пастанавіў скасаваць шлюб, бо С. Ракіцкі ашчукаў сваю жонку, не паведаміўшы ёй аб хваробе перад тым як ажаніцца. Другі прыклад датычыцца разводу Яна Войны і яго жонкі Рэгіны Падбярэскай. Муж хварэў 20 тыдняў паміж заручынамі і вяселлем і яшчэ быў шанец яго вылечыць, таму справу адклалі на год (1624), а праз год іх развялі⁸³. Сведчання жонкі было недастаткова, дыягназ павінен быў паставіць урач. Цяжкая хвароба⁸⁴ Самуэля Кенстарта стала прычынай разводу для яго жонкі Ганны Камінскай (1641–1643)⁸⁵.

Шлюб паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў, якія не ўзялі адпаведнага дазволу, таксама скасоўваўся. Сінод прыняў рашэнне развесці Канстанцыю Мікулічаўну, дачку віленскага ротмістра Багуслава Мікуліча і Феліцыяны Сметанкаўны, з хельмінскім стольнікам Феліксам Гарадзенскім, які быў іншага

⁸⁰ Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз. з.441.

⁸¹ Сліж Н. Частная жизнь простестантов: развод капитана королевских войск Самуеля Мининского и его жены Констанции // *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojo Kunigaikštystėje / Sudarė R. Šmigelskytė-Stukienė*. Vilnius, 2008. P. 333-346.

⁸² *Akty Synodów prowincjalnych jednoty litewskiej 1611-1625*. Wilno, 1915. S. 77-78; Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з.1157. Арк. 111-112; Ф.40, адз.з.441. Арк. 41-44.

⁸³ *Acty Sinodów prowicyalnych Jednoty Litewski...* S. 33, 86-87. Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з.441. Арк.15.

⁸⁴ Документ амаль не відочны, таму пра хваробу дакладна выспектліць не падалося магчымым.

⁸⁵ Аддзел рукапісаў БАНЛ. Ф.40, адз.з. 441. Арк. 15.

веравызнання (1782). Яны ўзялі шлюб у зборы ў Шэшолах 8 верасня 1781 г. без адпаведнага дазволу⁸⁶.

Дрэннае сумеснае жыццё таксама было прычынай для разводу. Сваркі паміж Габрыэлям Юзафам Галухоўскім і Тэафіліяй з Волянаў прывялі да скасавання шлюбу (1758). Па рашэнню сінода, дзеці Жыгімонт і Феліцыян засталіся жыць пры маці⁸⁷.

Выяўленыя выпадкі ў кнігах сіноду адпавядаюць кананічнаму праву, што было занатавана ў памятнай кніжцы. Але ў запісах не адлюстравалася скасаванне заручын, бо яны не траплялі на разгляд сіноду.

У крыніцах зафіксаваны выпадкі самавольнага ад'езду ад сужэнца. Гэта не было дазволена ні свецкім, ні кананічным правам. Але адпаведнага артыкулу, які б прызначаў за гэта пакаранне, у Статутах не было. Ад'езд Ульяны Багавіцінавічай ад дарсунішскага намесніка Івана Іванавіча Гарнастая прымусіў апошняга скардзіцца ў духоўны суд на жонку. Але гэта не прынесла вынікаў⁸⁸. Шчасная Стэфанавая пакінула свайго мужа Станіслава Пятровіча Келпша разам з рухомай маёмасцю і спынілася ў сваяка Марціна Вайцаховіча Лаўмені і яго жонкі Барбары⁸⁹.

У Ашмянскім гродскім судзе разглядалася справа па скарзе Пятра Ракіцкага на сваю жонку Раіну Касперайну Галіеўскую (1617). Яна абвінавачвалася ў самавольным ад'ездзе ад мужа, а яе брат Каспер – у наездзе на шляхецкую маёмасць, звозу з маёнтка рухомых рэчаў, у tym ліку і зброй, збіцці ўрадніка Валенты Адляноўскага і ключніка Івана Юр'евіча, зняволівенні няпоўнагадовага сына Пятра Ракіцкага Самуэля. Брат разам з памочнікам Казіцкім быў асуджаны на турэмнае заняволенне і павінен быў выплаціць грашовыя спагнанні. А Раіне было загадана вярнуцца да мужа. У выпадку невяртання яе павінны былі шукаць і выдаць вознаму ў прысутнасці шляхты⁹⁰.

Для духоўных судоў розных канфесій быў дастатковым для скасавання шлюбу наступныя прычыны: узаемная згода разысціся, хвароба мужа, паступленне аднаго з сужэнцаў у манастыр, пералюб, дрэннае сумеснае жыццё, шлюб паміж сваякамі, доўгая адсутнасць сужэнца. Маглі мець месца і іншыя выпадкі, аднак дрэнная захаванасць крыніц не дае магчымасць дакладна гэта вызначыць, таксама як і скласці статыстыку па разводам. Тым больш, што дзейнічалі духоўныя суды царквы грэчаскага закону, касцёлу рымскага закону, уніяцкія і прагатэстанцкія суды. У іх судовай практицы часта сустракаліся падоб-

⁸⁶ Тамсама. Арк.10-11.

⁸⁷ Тамсама. Ф.40, адз.з. 308.

⁸⁸ Слік Н. Як вярнуць збеглую жонку: прыгоды з жыцця Ульяны Гарнастаевай з роду Багавіцінавічай (?–1575) // Homo historicus. 2008. С. 78–91.

⁸⁹ АВАК. Т. 26. Вильна, 1899. С. 451.

⁹⁰ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 3. Вильна, 1867. С. 78–92.

ныя выпадкі. Пры прыняцці рашэння ў першую чаргу зыходзілі з непары ўнасці шлюбу. Хоць, напрыклад, пратэстанты не прылічылі яго да ліку таямніц.

Працэдура разводу была ўсталявана не адразу. Хоць духоўныя суды царквы грэчаскага закону былі ўведзены на тэрыторыі Беларусі ў 12 ст., практыка размежавання паўнамоцтваў духоўнай і свецкай уладаў усталявалася не адразу. Свецкія ўлады часта ўмешваліся ў рэлігійныя справы. Пад іх юрыдыкцыю патрапіў яшчэ і нявенчаны шлюб. Гэты від шлюбу меў распаўсюджанне ў ВКЛ нават ў другой палове 16 ст. Контррэфармацыя, увядзенне ў жыщё нормаў Статута 1588 г., земскія рэформы 1560-х гг., унармаванне вядзення прыватнаправавых дакументаў спрыялі больш жорсткаму размежаванню паўнамоцтваў свецкага і духоўнага судоў. Спачатку дазвол на развод даваўся ў духоўным судзе, а потым яго рашэнне зацвярджаў свецкі суд.

Дадзенае даследаванне не з'яўляецца вычарпальным па разводам у ВКЛ. Тут прадстаўлены асаблівасці кананічнага права і судовай практыкі розных канфесій, што мелі месца на нашых землях. Не заўсёды ў крыніцах ёсць магчымасць прасачыць асаблівасці судовага пракэсу, доказную базу, колькасць разводаў па кожнаму выпадку і інш. Гэта можна будзе вывучыць больш дэталёва пры выяўленні новых дакументаў.

Зміцер Крывашэй,
магістр (Менск)

Эвалюцыя бортніцтва на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага

*У дуплістых ад старасці дубах і буках
раяцца пчолы, мёд якіх дзівосны на колер і смак.
Міхалон Літвін*

Старадаўні традыцыйны занятак бортніцтва быў шырока распаўсюджаны ў Вялікім Княстве Літоўскім. Мёд і мядовыя напоі здаўна спажывалі балцкія і славянскія плямёны Панямоння, жыхары Палесся, Меншчыны, Смаленшчыны, Полаччыны і інш. Мёд пілі, елі, прадавалі, экспартавалі, мянялі, асвячалі ў цэрквях... Яго колькасць і танны кошт уражвалі замежных гасцей. Для многіх жыхароў ВКЛ ён быў другім, а часам і першым хлебам. Пэўна не было такай хаты, дзе не трymалі б кадку з мёдам, і не было такой карчмы, дзе стомленага падарожніка не пачаставалі з мядовым напоем.

Гісторыя бортніцтва ВКЛ, як бадай і кожная з'ява, абмежаваная ў часе і просторы, мусіць мець свае дакладна вызначаныя храналагічныя межы, а таксама геаграфічную лакалізацыю. Калі першае вызначаеца часам існавання дзяржавы – з 13 па канец 18 ст., то з геаграфічнай прывязкай усё не так проста. Бортніцтва на просторах ВКЛ, ад Балтыкі да Чорнага мора, мела шэраг істотных асаблівасцяў, апісаць якія ў межах артыкула не прадстаўляеца магчымым, менавіта таму хачу засяродзіцца перадусім на сучасных беларускіх землях, што складалі гістарычнае ядро краіны. Да таго ж менавіта тут назіралася найбольш шырокая разнастайнасць формаў промыслу.

Гісторыю бортніцтва можна прадставіць па-рознаму ў залежнасці ад тых чыннікаў, якія будуць вызначаць яе перыядызацыю. Вызначальными, на нашу думку, з'яўляюцца ступень развіцця права і эвалюцыя формаў бортніцтва. Калі першы чыннік сведчыць пра ўзровень сацыяльна-еканамічнага значэння промыслу ў грамадстве і дзяржаве, то другі адлюстроўвае яго гістарычную і тэхналагічную эвалюцыю – ад борцяў у дрэвах да шырокага распаўсюду калодаў. Перыядызацыя складзеная на падставе галоўных юрыдычных дакументаў ВКЛ будзе найбольш паказальнай, бо Статуты, Уставы і Рэвізіі максімальна аператыўна (для свайго часу)

фіксавалі змены ў сацыяльна-еканамічным жыщі грамадства, вызначалі прыярытэты і адлюстроўвалі тагачасную сітуацыю.

Паводле крыніцаў 16 – 17 стст., гісторыю гэтага промыслу ў ВКЛ можна ўмоўна падзяліць на тры перыяды:

- сярэдзіна 13 ст. – 1529 г. – дамінаванне звычаёвага бортнага права і класічнай бортнай традыцыі;

- 1529-1588 г. – складванне арыгінальнага пісанага бортнага права ВКЛ і ўніфікацыя рэгіянальных бортных традыцый, пашырэнне выкарыстання калодаў;

- канец 16 – канец 18 ст. – развіццё промыслу з павольным адміраннем класічнай бортнай традыцыі.

“Дастатутны перыяд” характарызуецца галоўным чынам непадзельным панаваннем класічнага бортніцтва, то бок развядзення чполаў у дуплах дрэў, а таксама перавагай непісанага звычаёвага права ў рэгуляванні бортніцкіх спраў. У гэты час, трэба меркаваць, на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі адаптаваныя мясцовыя рэдакцыі Рускай Праўды. Так, напрыклад, земянін гаспадарскі Пінскага павету абавязаўся карыстацца сваімі землямі “...*подлогу обычаю давнога повету Пинскага...*”¹ Прынятая на пачатку 12 ст., Руская Праўда да з’яўлення Статутаў была асновай пісанага бортнага заканадаўства. Шэраг артыкулаў бортнага права Статутаў былі запазычаны менавіта з Рускай Праўды:

Руская Праўда (арт. 76.)

Аже пчелы выдереть, то 3 гривны продажи; а за мед, аже будетъ пчелы не лажены, то 10 кунъ; будетъ ли олекъ, то 5 кун².

Статут 1529 г. (Раз. IX. арт. 14.)

*Хто кому выдереть бчолы не-
лажоные, чинячи шкоду, а дерева не
казить, тогды повинен будеть за
кождые бчолы нелажоные, тыле их
кому выдереть, платити по полуко-
ню грошей, а за лажоные по пятнад-
цати грошей³.*

Другой важнай крыніцай бортнага права дастатутнага перыяду быў судовы прэцэдэнт. Да судовай рэформы ў ВКЛ многія спрэчныя сітуацыі ў бортніцтве маглі разбірацца самім вялікім князем, як найвышэйшай су-

¹ Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском с присо-
вокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли. Вильно, 1867. С. 82.

² Зимин А.А. Правда Русская. Москва, 1999. С. 375.

³ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Под ред. К.И. Яблонскиса. Мн., 1960. С. 108.

довой інстанцыяй, альбо ў іншых судах краіны, часцей копных⁴. Рашэнні гаспадара не заўсёды گрунтаваліся на старыне, і, калі гэта было выгодна скарбу, маглі свядома яе парушаць. Многія судовыя выракі гаспадара ў пазнейшы час увайшлі ў Статуты і іншыя агульназемскія дакументы, што аўтаматычна рабіла іх выкананне абавязковым ва ўсёй дзяржаве.

Значэнне бортніцтва павялічваў шырокі распаўсюд промыслу і наяўнасць значных аб'ёмаў ягоных прадуктаў у краіне. Прынята лічыць, што ў пачатку XVI ст. агульная колькасць борцяў на Беларусі складала блізу 1 млн., таварная прадукцыя якіх перавышала 0,5 млн. пудоў мёду штогод⁵. Аб'ём экспарту прадуктаў бортніцтва, у прыватнасці, воску па Заднім Дзвіне ўражвае. З адной полацкай каморы за 1509 г. было прапушчана за мяжу 14 411 камянёў⁶ воску⁷, гэта прыблізна ад 166 да 260 т (згодна падлікаў Г.Л. Харашкевіч ад 86 да 173 т воску⁸), у залежнасці ад таго колькі важыў фунт і за колькі фунтаў прымалі 1 камень. З такога аб'ёму прадуктаў дзяржава штогод збрала вялікія грошы: у 1509 г. з названай каморы – 1 441 капу 6 грошаў, праз год з яе ж 481 капу 12 грошаў⁹.

У ВКЛ была развіта і першасная перапрацоўка прадуктаў бортніцтва. Па ўсёй краіне дзеінічала разгалінаваная сетка гарадскіх, валасных і прыватных васкабойняў. У Полацку, напрыклад, з даўніх часоў існавалі шматлікія прыватныя васкабойні, а з 1498 г. – адна гарадская¹⁰. У Бельчыцах, пад Полацкам быў цэнтр першаснай перапрацоўкі мёду, абы чым, на думку Г.Л. Харашкевіч, можа сведчыць знайденая там мёдарэзка¹¹. Была свая васкабойня таксама ў сялян Крычаўскай воласці¹². У многіх цэнтрах быльых удзельных княстваў існавалі пасады “медасытцаў”, што гатавалі

⁴ Русская Историческая Библиотека. (далей - РИБ.) Т. XXVII. Литовская Метрика Отдел первый. Часть первая: Книга записей. Том первый. Санкт-Петербург, 1910. С. 630-631; 774-775.

⁵ Гуркоў У., Цярохін С. Бортніцтва // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т.1. Мн., 2005. С. 338.

⁶ * 1 камень = 32–40 фунтаў; 1 фунт = 360–450 г

⁷ Акты Литовско-Русского государства. Сост. М.В. Довнар-Запольский. Т.1. Москва, 1897. С. 139-140.

⁸ Хорошкевич А. Очерки социально-экономической истории Северной Белоруссии в XV веке. (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук). Москва, 1974. С. 27.

⁹ Акты Литовско-Русского... С. 139-140.

¹⁰ Вішнеўскі А.Ф. Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён). Мінск, 2003. С. 93.

¹¹ Алексеев Л.В. Полоцкая земля. Москва, 1966. С. 121; Хорошкевич А.Л. Полоцкие грамоты XII–XVI вв. Москва, 1985. С. 69.

¹² Акты Литовско-Русского... С. 184-185.

напоі з мёду. У Полацку яны называліся “медасытцы ваяводзіны”¹³, у Мазыры праста “медасытцы”¹⁴ і г.д.

Мёд, што паступаў да скарбу ад сялян-даннікаў, здаваўся на спецыяльныя дзяржаўныя склады “да ключа”. Такія “ключи” існавалі ў Вільні, Коуне, Наваградку, Гародні, Менску і інш. Асаба, якая трymала “ключ мядовы”, была адказная за збор мядовай даніны і за прыгатаванне напояў з мёду па-за межамі вялікакняскага двара¹⁵. Мёд, вядома, паступаў і на задавальненне дваровых патрэбаў. У Вільні і Троках гаспадарскім мёдаварэннем кіравалі ключнік і падключы¹⁶. Мёд актыўна спажывалі ў корчмах па ўсім ВКЛ¹⁷, “бочки меду питого” экспартавалі за мяжу¹⁸. Замежнікі па прыездзе ў ВКЛ са здзіўленнем і захапленнем адзначалі нябачаную да таго колькасць мёду і воску ў нашай краіне¹⁹.

У 15 – пачатку 16 ст., калі большасць сялян яшчэ заставаліся даннікамі і плацілі падаткі пераважна мёдам, воскам і футрам, скарб не адчуваў дэфіцыту ў гэтых таварах (у адрозненні ад грошаў) і щодра адорваў імі за службу розныя службовыя асобы²⁰. Так, напрыклад, у 1552 г. на карысць полацкага ваяводы толькі прыгонныя людзі полацкага замку (іх было 246 дымоў і іх сяброў 23) плацілі даніны 40 пудоў мёду штогод²¹. Адносна 15 – першай паловы 16 ст. можна сказаць, што мёд выконваў ролю і трывалай валюты, канвертацыя якой не ставілася пад сумненне.

¹³ Полоцкая ревизия 1552 года. К изданию подготовил И.И. Лаппо. Москва, 1905. С. 61-62.

¹⁴ Акты Литовско-Русского... С. 144-146.

¹⁵ Хорошкевич А. Полоцкие грамоты... С. 69.

¹⁶ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки. Москва, 1893. С. 847.; Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905. Дадатак. С. 99-100.

¹⁷ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кн. 43 (1523-1560): Кн. запісаў 43 (Коп. М 54 канца XVI ст.) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. Мн., 2003. С. 81-82: “Биль намъ чоломъ маршалокъ нашъ, державца перевалскій, панъ Крыштофъ Юревичъ Завиша, абыхмо дозволили ему въ імені его подъ Гатскомъ корчму збудовати и в ней пивомъ, медомъ и горелькою доброволне шинковати <...> мы [гаспадар] з ласки нашое <...> ему дозволили...”

¹⁸ РИБ. Т.ХХХ. Литовская метрика отдел первый-второй. Часть третья: Книги публичных дел. Том первый. Юрьев, 1914. С. 397-400.

¹⁹ Катлярчук А. Швэды ў гісторыі й культуры беларусаў. Вільня, 2007. С.152-153.

²⁰ РИБ. Т. XXVII. С. 19, 25, 204: “Пану Рагозе Якъшичу десеть человековъ – лукно меду дають...”; “Каплану Белскому Ерониму два человеки: Ганусъ з братомъ; две ведерки меду преснаго дають...”; “Мартину Перному камень воску съ ключа Троцкаго <...> Войту и буръмистромъ, и радцомъ места Віленскаго уставъ меду преснаго з ключа Віленскаго...”

²¹ Полоцкая ревизия 1552 года... С. 61-62.

Бортязімі валодалі пераважна шляхта і заможнае мяшчанства, а непасрэднымі карыстальнікамі былі сяляне. Нярэдка сустракаліся выпадкі, калі і збяднелыя шляхцічы самі даглядалі свае бортныя дрэвы і вуллі. Для многіх бортніцтва было больш чым праста дапаможным заняткам, асобныя гаспадары трymалі пасекі да ста і больш калодаў. Бортніцтва рабіла людзей аўтаномнымі да такой ступені, што некаторыя маглі нават ня мець ворнай зямлі, а цалкам забяспечваць сям'ю ўсім неабходным працаочуы працуекты бортніцтва²². Шырокі распаўсяд мядовых напояў рабіў іх сапраўды народным працуектам. Мёд — бадай ці не адзінае, без чаго нельга ўявіць нашага сярэднявечнага продка.

Аб разуменні дзяржавай важнасці эканамічнай складовай бортніцтва сведчаць заканадаўчыя дакументы ВКЛ 16 ст. Бортніцтва закранала ўсе сферы жыцця тагачаснага грамадства, прынамсі на тэрыторыі сучаснай Беларусі з ім былі знаёмы паўсюль. Мы можам сустрэць артыкулы аб бортніцтве ў вайсковых уставах ВКЛ пачатку 16 ст.²³, валасных і абласных граматах, некаторых прывілеях на магдэбургскае права, а таксама Уставе на валокі, Лясной уставе і трох Статутах ВКЛ. Штрафы за “псанаванне чполаў” няўхільна павялічваліся, як і колькасць кадыфікованых выпадкаў прычынення шкоды, але ахапіць усю разнастайнасць звычаёвага бортнага права (бо менавіта яно служыла асноўнай крыніцай юрыдычных прэцэдэнтаў) не быў у стане ніводзін дакумент, такім разнастайным на практицы яно было.

З прыніццём Першага Статута распачынаецца новы перыяд развіцця промыслу. У адносна невялікі прамежак часу з 1529 па 1588 гг. прымаюцца Статуты ВКЛ, Устава на валокі 1557 г. і Лясная ўстава 1567 г., а таксама складаецца шэраг іншых, не менш значных дакументаў, такіх як «Рэзвія пушчаў і пераходаў звярыных» і інш. Агульная тэнденцыя да ўніфікацыі заканадаўства не абышла бокам і бортнае права. У гэты час уніфікуюцца не толькі законы, але таксама і бортная юрыдычная тэрміналогія. Помнікі права гэтага часу сталі сапраўдным лютэркам развіцця промыслу. Яны не толькі канстатавалі наяўную сітуацыю, але таксама рабілі важныя новаўвядзенні. Менавіта з 16 ст. па ўсёй краіне разам з бортязімі ў дрэвах, а часам і замест іх, шырока распаўсяджаюцца бортныя калоды. У 30-40 гг. на прыватніцкіх землях Віцебскага і Полацкага ваяводстваў пачынае распаўсяджвацца новая павялічаная мера мядовага падатку - “палавічнае” (палова)²⁴. Да канца стагоддзя яна распаўсядзілася па ўсёй дзяржаве. Ся-

²² Любавский М.К. Областное деление... Дадатак. С. LIV-LVI.

²³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В. 5 т. Санкт-Петербург, 1846-1853. Т. 2: 1506-1544; 1848. С. 27-28.

²⁴ Белоруссия в эпоху феодализма. Т.1. С древнейших времён до середины XVII века. Мин., 1959. С. 191-193; 138-139.

ляне, што мелі калоды ці борці на зямлі землеўладальніка, павінны былі аддаваць палову сабранага мёду (г.зв.“połowiczny”) ў выглядзе падатку. Гэта выклікала масавае ўкрывальніцтва борцяў, але ад такой жорсткай практыкі падаткаабкладання землеўласнікі звычайна не адступалі і ў 18 ст. Штогод адбываліся спецыяльныя сходы сялянаў-бортнікаў, плацельшчыкаў палавічнага падатку. Для гэтага ў лесе выбіралася адмысловае месца, аб якім бортнікам абвяшчалася загадзя. Гэтыя сходы адмысловая назва не мелі і прыгадваюцца дакументамі як “*stan bartnicki*” ці “*zebranie bartników*”.²⁵ На такія сходы запрашаліся таксама і прадстаўнікі адміністрацыі, што павінны былі на ім прадстаўляць інтарэсы мясцовага двара ці лавецтва. Радзівілаўскі рэвізор на Падляшшы Барталамей Пятровіч, запрошаны на такі сход у 1775 г., даў яму такое апісанне: “... Выехаў у пущу да бортніцкага стану, што быў на вызначаным месцы. Там адбываўся сход бортнікаў і дзяленьне належнага да скарбу палавічнага мёду, там жа началі перапісваць колькасць борцяў з чоломі і пустых для падачы спісу ў пунктах пану стражніку.”²⁶

Вельмі багатай з’яўлялася бортная тэрміналогія асноўных юрыдычных дакументаў ВКЛ. Увабраўшы ў сябе ўсё дыялекталагічнае багацце промысловага бортнага маўлення, асноўныя юрыдычныя дакументы краіны змаглі распаўсюдзіць яго па ўсім ВКЛ, уніфікуючы адначасова і юрыдычныя бортныя тэрміны. Асновай сталі, верагодна, найбольш ужывальныя паняцці з жывой гутарковай мовы, такія як борць, пасека, лезіва, кляйно ці знаме і інш., а таксама вытворныя ад іх.

А вось асновай для “бортнага права” Статутаў паслужыў юрыдычны практыкум менавіта з беларускіх зямель ВКЛ. Да такой высновы нас прывялі наступныя разважанні. Першы Статут прыгадваў калоднае бортніцтва толькі ўскосна, але яно здаўна было шырока распаўсюджана ў ВКЛ, прынамсі на Валыні і на некаторых землях сучаснай Беларусі. Верагодна, у аснову “бортнага права” Статута 1529 г. быў пакладзены менавіта мясцовы рэгіянальны звычай з той часткі ВКЛ, дзе бортніцкая традыцыя развяздання чполаў у дуплах дрэў да канца першай трэці 16 ст. непадзельна панавала над калодным бортніцтвам ці апошнє было яшчэ мала вядома. На Украіне калоды пашырыліся раней чым на сучасных беларускіх землях і класічнае бортніцтва там адмірала таксама значна хутчэй, бо ўжо ў 1561 г. мы часам сустракаем занатоўкі наступнага зместу: “*Што ся дотычетъ чполъ пасечныхъ во въсихъ подъданыхъ господарскихъ такъ кнезскихъ, панскихъ, и земянскихъ въ тыхъ волостяхъ, Брасловъской и Веницкой, кгды жъ в*

²⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. (далей НГАБ). Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1212. Арк. 145.

²⁶ НГАБ. Ф. 694, воп. 3, адз.з. 1212.

них пчолъ бортъных нетъ...”²⁷ Жамойць таксама адпадае, бо тэрміны маюць бяспрэчнае славянскае паходжанне.

Эвалюцыя бортніцтва ад класічнага да пасечнага адбывалася пастурова і была зафіксованая ў трох Статутах. Калі Першы Статут ведае толькі борці, то ўжо ў Статуте 1566 г. згадваюцца пасека і пчолы “въ дому”. Трэці Статут падае гэтую з’яву больш падрабязна. У ім з’яўляюцца калоды, пастаўленыя ў лесе на дрэвах і карэнікі пад дрэвамі. Калі вуллі са зробленай борцю мацаваліся на верхалінах дрэў²⁸, то карэнікі ставіліся пад корань каля самага камля²⁹.

У лясах месціліся спецыяльна адведзеныя пад бортныя дрэвы ці калоды ўчасткі, што называліся “земля бортная” ці палазная (“землю полазную”), а таксама пакалодныя краі (“съ поколодными краи”)³⁰. Напрыклад, Бенеўская бортная зямля цягнулася “...вдолжъ и въ ширки на пять миль”³¹. Бортная зямля юрыдычна не адрознівалася ад ворнай: яе можна было купляць, прадаваць, аддаваць у пасаг, мяняць, паведаміўшы папярэдне пра факт здзелкі ва ўрад.

Існаваў ававязковы набор бортніцкіх прыладаў, без якіх не мог абысціся ніводзін бортнік. Да іх ліку можна аднесці лезіва – адмысловое прыстасаванне дзеля таго, каб залезці на дрэва (дошка і прымацаваныя да яе аборкі); сякеру; пешню, адмысловое долата, з дапамогай якога рабілі борці³². Часта замест пешні выкарыстоўвалі барту – сякеру з широкім лязом³³.

У гэты ж час на вялікакняскіх землях юрыдычна замацоўваецца традыцыйная бортніцкая іерархія. Згодна Лясной уставы 1567 г., старэйшым над бортнікамі ў кожнай лясной адзінцы вызначаўся палазнік. Гэтая службовая асока сачыла за спраўным выкананнем бортніцкіх ававязкаў і дакладала аб усім ляснічаму³⁴. Агучаная уставай іерархічная норма не была новай, яна з самых даўніх часоў дзейнічала ў ВКЛ, але менавіта Лясная ўстава ўпершыню вызначыла такі парадак ававязковым для ўсіх гаспадарскіх зямель ВКЛ, што стала чарговым крокам на шляху ўпарадкавання і ўніфікацыі.

²⁷ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559-1566) / Падрыхт. А.І. Груша. Мн., 2001. № 40.

²⁸ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С. 274.

²⁹ Беларускі архіў. Т. 2. (XV-XVI ст.). Мн., 1928. С. 258.

³⁰ Ревізія пущ и переходов звериних... С. 151-152.

³¹ Тамсама. С. 180.

³² Статут Великого княжества Литовского 1529 года ... С. 105.

³³ Гурков В.С. Терехін С.Ф. Бортнічество в Беларуссии. Мн., 1980. С. 13, 31.

³⁴ Довнар-Запольскій М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. Киев, 1905. Дадатак. С. 101-105.

Кантроль за беражлівым выкарыстаннем дзяржаўнай ці магнацкай лясной маёmacці забяспечваўся праз сістэму квітоў (“*kwit*”), якія таксама былі ўведзеныя Лясной уставай. Пры перадачы якіх заўгодна лясных тавараў да скарбу праз вышэйшага па рангу таварыша (бортнік праз палазніка і г.д.), прымаючы выпісваў здаючаму квіток з дакладна пазначанай датай прыёму тавараў, адкуль і ад како прынітыя, а таксама ўласна найменне тавараў і іх колькасць. Унізе квітка месціўся подпіс прымаючага.³⁵

Акрамя таго, квіты ці білеты (“*bilet*”) выконвалі для сялян і мяшчан ролю пропуску ў лес. Справа ў тым, што ў дзяржаўных, а таксама прыватніцкіх лясных валоданнях была пашырана практыка існавання ад кожнай вёскі да лесу толькі адной дарогі, ці адной дарогі для некалькіх вёсак. Пракладаць новыя сцежкі строга забаранялася, бо іначай гэта істотна ўскладніла б контроль за ўваходамі ў лясы. Новапракладзеныя падыходы да пушчы было загадана засякаць.³⁶ Па непралазных лясах можна было перасоўвацца выключна па агульнавядомых сцежках ці гасцінцах, якія і пільнавала лясная варта. У лясах Радзівілаў у 18 ст. службоўцы кожнай пушчы выдавалі падданым за невялікую гадавую плату адмысловыя папяровыя квіты. Кожная пушча мела квіты свайго колеру, а таксама свой адрозны ад іншых “знак” (пэўнае кляйно ці герб). Свае ўласныя знакі маглі мець і асобныя водступы. Стражец прымаў квіты толькі сваёй пушчы. Селянін аддаваў квіт ці білет стральцу, а за яго вывозіў патрэбную колькасць лесаматэрыйялаў ці дроваў. Стражец павінен быў адразу па атрыманні пагасіць квіт, надарваўшы яго, каб той не мог быць скарыстыны ў другі раз³⁷.

Права лясных уваходаў было адным з найбольш старажытных правоў не толькі сялянства, але і шляхты. Да 16 ст. яно не было рэгламентавана і ўваходамі называўся увесе лес, куды толькі можа дайсці чалавек. “...А лесъ намъ изъ вековъ воленъ...”, - сведчылі мужы воласці Караеўскай у 1530 годзе. Сяляне-данныкі самастойна займаліся пільнаваннем валасных пушчаў, ў якіх мелі ўваходы і бортнае дрэва. Фактычна, сяляне ладзілі свою ўласную лясніцкую службу і выконвалі абавязкі ляснічых.

Асобныя воласці ў 15 – 16 ст. яшчэ мелі ў сваім распараджэнні “ловы лосинны” і бабровыя гоны ў якія дзяржаўцы, намеснікі і іх служкі ўступаць не мелі права. З усіх гэтых ўгоддзяў сяляне плацілі падаткі³⁸. Але эканамічна палітыка ўрада ВКЛ, скіраваная на мабілізацыю ўсіх магчымых эканамічных рэсурсаў у краі, прывяла да падпрарадковання такіх

³⁵ НГАБ. Ф. 694, вол. 3, адз.з. 1212. Арк. 27.

³⁶ Тамсама. Арк. 286.

³⁷ Тамсама. Арк. 10.

³⁸ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации... Дадатак. С. 53-56.

вольных лясоў дварам. Большасць уваходаў была рэгламентавана падчас правядзення рэвізіі пушчаў і пераходаў звярыных 1559 г., калі для кожнай вёскі і кожнага асобнага землеўласніка была дакладна акрэслена тэрыторыя ўваходаў у пушчы: “*Над рекою Наревкою, ажъ у Наревку Великую. А Великою Нарвою до великого леса. Съ того леса усталала речка Бабрь и Бездніца. Съ того жъ леса у тую же речку Бобру упала ажъ до Наровки Малое пришло мяги изъ Ходосовскихъ и Грашенскихъ. На той речце езы и сено-жати вольные. Того всего входу вдолжъ и въ поперекъ три мили, къ дереву бортному и къ сеножатемъ...*” і г.д. Памеры ўваходаў не былі аднолькавымі: “*Тое пусчи удолжъ на две мили, а впоперекъ на милю...*”, “*Того вдолжъ и впоперекъ на милю...*”, “*На Веницы, отъ Яголковъ четыри мили, съ поддаными его милости господарскими Выловицаны земля бортная...*”, “*Къ тому, дерево бортное на Лукомеру, съ поддаными его королевское милости Лукомерчаны, отъ Яголковъ 8 миль...*” і г.д.³⁹ Падставай для ўваходаў у дзяржаўную ці пансскую пушчу была наяўнасць у ёй уласных борцяў, сенакосу, возера, птушыных пастак і інш., што вынікае з тэкстаў Статутаў. Уваходы маглі з’яўляцца таксама і прадметам куплі-продажу, як і іншая маёmacь.

Права ўваходу ў пушчу бортнікам гарантавалі бортныя знакі, якімі кожны гаспадар памячаў сваю борць ці калоду. Знамена ці клейны, як іх папяшаму называлі, мелі індывідуальны непаўторны характар, і служылі для нешляхетных саслоўяў гербамі ці аўтографамі – часта сяляне, выступаючы ў ролі контрагента пры замацаванні дакументу, прыкладалі да яго, побач з пячаткамі шляхты, свае індывідуальныя знамена. Напрыклад, прадстаўнікі мяшчан і сялян Пропойскай воласці (а гэта была валасная эліта), падаючы свайму старасце Ю. Зяновічу чалабітную, “...для лепшое твердости сего... листу kleina наши бортные в сем листе нашем есмо понаписывали...”⁴⁰ Напрыканцы дакументу, пасля шляхецкіх пячацяў, паслядоўна размешчана 9 клейнаў⁴¹. Гэтыя знамена безумоўна маюць вельмі старадаўніе падожданне. З дапамогай такіх знакаў маглі памячаць не толькі борці, але і вялікія ўчасткі лясной тэрыторыі. Аскар Хэдэмэн, аналізуячы магчымыя варыянты тэхнікі нанясення бортнага знака на жывое дрэва, назначае, што яны адрозніваліся ад нанясення бракарскага знака на таварную драўніну і пакуль застаюцца невядомымі⁴².

У 17 – 18 ст. павялічвалася колькасць пасек і змяншалася колькасць борцяў у дрэвах. Часта сялянам праста забаранялася рабіць новыя борці, бо гэта пісавала дарагі таварны лес. Але такія забароны існавалі не паўсяль.

³⁹ Ревизия пущ и переходов звериных... С. 142, 163-165.

⁴⁰ Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: Конец XIV в.– 1648 г.: Сб. документов и материалов. В 3 т. Т.1, Мин., 1988. С. 53-54.

⁴¹ НГАБ. Ф. 694, вop. 4, адз.з. 1556. МФ. Ч. 1. Арк. 36.

⁴² Hedemann O. Dawne puszcze i wody. Wilno, 1934. С. 130-133.

Дрэва пад борць можна было выкупіць, але гэта было па кішэні далёка не ўсім. Прасцей было прыдбаць калоду, яна і таннейшая, і больш практична. Для параўнання, у 1798 г. дрэва пад борць каштавала 15 злотых, у той жа час, як вулік ці калода была ў 15 разоў таннейшай – 1 злоты⁴³. Таму не дзіўна, што сяляне і магнацкія гаспадаркі пачалі аддаваць перавагу менавіта калодам-вуллям.

Можна з упэўненасцю назваць бортніцтва сапраўды народным промыслам, а мёд народным прадуктам. Бортніцтва закранала многія бакі жыцця тагачаснага грамадства, пачынаючы ад спраў падатковых і гандлёвых, сканчаючы вайсковым і знешнепалітычнымі. Люстэркам эвалюцыі і развіцця промыслу ў ВКЛ з'яўляюцца дакументы справаводства і права. У іх яскрава праглядаюцца паступовыя змены ў старадаўній бортніцкай традыцыі, апошнюю стадью якой мы можам назіраць сёння ў аддаленых лясных вёсках беларускага Палесся і некаторых іншых рэгіёнах Беларусі.

---

⁴³ НГАБ. Ф. 694, вол. 3, адз.з.. 1229. Арк . 5 адв.

**Марыюш Савіцкі (Аполе),
доктар гісторыі,
Апольскі Універсітэт**

Артылерыя, цэйхгаўз і замак у крэпасці Стары Быхаў у 1692 – 1707 г.¹

Прыватныя крэпасці, да якіх належалі Стары Быхаў, былі вельмі істотным элементам абарончай сістэмы Рэчы Паспалітай. Кожная з іх мела ўласную артылерыю і арсенал, часта добра забяспечаны, пра што клапаціліся гаспадары. Месты-крэпасці, якія належалі магнатаам ВКЛ, былі моцнымі абарончымі вузламі. Іх планіроўка (Стары Быхаў, Нясвіж або Слуцак) дазваляла весці вулічныя бай ў выпадку прарыву ворага ў места². Аднак гэтая аўктыў пакуль не дачакаліся ўвагі гісторыкаў, магчымы, па прычыне недастатковай колькасці крыніц і их раскіданасці па архівах у розных краінах: Летуве, Беларусі, Украіне, Pacei. Увагі заслухоўвае праца Багуслава Дыбася пра крэпасці Рэчы Паспалітай, а таксама даследаванне Анджэя Рахубы, прысвячанае збройным сілам ВКЛ у 17 ст.³

У гэтым артыкуле прадстаўленыя два перапісы артылерыі і цэйхгаўза Старога Быхава: першы паходзіць з 1692 г.⁴, другі – з 1707 г.⁵ Першы ўзнік з нагоды змены каменданта крэпасці, а другі – пасля капітуляцыі места перад расейскімі войскамі і ліцвінскімі аддзеламі Рыгора Антоні Агінскага 25 чэрвеня 1707 г. Гэтыя дакументы складзены з прамежкам у пятнаццаць гадоў, таму можна прасачыць магчымыя страты падчас Паўночнай вайны, распачатай у 1700 г. або ўзмацненне артылерыі на час ваеных дзеянняў.

¹ Артыкул напісаны дзякуючы фінансавай падтрымцы Фонду імя Ланцкаронскіх у межах навуковага праекту “Dom sapieżyński 1668–1698. Droga do hegemonii na Litwie”, рэалізаванага ў 2008 г. аўтарам у Вільні, а таксама, дзякуючы сродкам, атрыманым у Бюро настырыфікацыі і міжнароднага абмену пры Міністэрстве навукі і вышэйшай школы, у межах таго самага праекту, рэалізаванага на тэрыторыі Беларусі.

² Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // Przegląd Historyczny (далей PH). Warszawa, 1970. T. 61. Z. 3. S. 431; Грицкевич А.П. С. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Мин., 1975. С. 206.

³ Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. Toruń, 1998; Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku // Przegląd Wschodni (далей PW). Warszawa, 1994. T. 3. Z. 3.

⁴ Vilniaus universiteto biblioteka (далей VUB), Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 1-4.

⁵ Lietuvos mokslų akademijos biblioteka у Вільні (далей LMAB). Fond 17. Nr 43. K. 1-8.

Артылерыя ў ВКЛ была адносна занядбаным родам войскаў. Прычына крылася ў недастатковым фінансаванні з дзяржаўнага скарбу⁶. У часы Жыгімента Вазы ў Вільні існавала людвісарня з даўняй традыцыяй вытворчасці гарматаў і добрымі майстрамі. Аднак ужо пры Уладзіславе Вазе яна моцна заняпала па прычыне адсутнасці зацікаўлення караля справамі бяспекі Літвы. Арсеналы Вялікага Княства ў Вільні, Смаленску да 1654 г., у Дынабургу, Полацку і некалькіх іншых меншых памежных крэпасцях былі занядбаныя, мелі не надта шматлікі і занядбаны рыштунак. Яшчэ горш выглядала сітуацыя з баявымі прыпасамі: порахам і ядрамі, на недахоп якіх увесь час наракалася. ВКЛ у 70-я гады 17 ст., паводле наяўнай артылерыі, не дасягала нават узроўню Кароны. У вельмі дрэнным стане знаходзілася крэпасная артылерыя, яна часта становілася здабычай ворага, які лёгка браў бароненя ёю замкі⁷. Артылерыя ў ВКЛ дзялілася на дзяржаўную, прыватную і гарадскую, з якіх у найлепшым стане была прыватная, пераважна размешчаная ў прыватных крэпасцях, такіх як, Быхаў, Шклёў, Слуцак, Нясвіж, Ляхавічы ці Біржы⁸.

Стары Быхаў – горад, збудаваны ў 20-я і 30-я гады 17 ст. на правым беразе Дняпра пры ўпадзенні ў яго невялікай рэчкі. Калісьці ён быў маё масцю сям'і Хадкевічаў. У 1590 г. Ян Іеранім Хадкевіч атрымаў ад караля Стэфана Баторыя дазвол на пабудову тут замку, аднак аж да 20-х гадоў 17 ст. будову не скончыў. У 1625 г. места перайшло ў руکі Сапегаў, менавіта, ва ўладанне Ільва Сапегі. Гэты род трymаў Стары Быхаў да 1831 г.⁹ Спачатку места было акружана ровам, валам, абарончымі мурамі, бастыёнамі і рэволінамі. Сапегі значна павялічылі абарончыя магчымасці Старога Быхава, дадаткова ўзмацніўшы і перабудаваўшы замак¹⁰. Быхаўскі замак быў збудаваны з выкарыстаннем сістэмы высокіх вежаў, хоць у гэтым выпадку вежы рабіліся шасцібаковымі, а не чатырохсценнымі, як звычайна¹¹. Стары

⁶ Sawicki M. Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku. Organizacja i finansowanie [w:] Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie) / pod red. W. Rezmer, M. Gętkowski, J. Ślipiec. Toruń, 2008. S. 166-167.

⁷ Rachuba A. Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 381.

⁸ Тамсама. S. 404-405; Wisner H. Wojsko litewskie I połowy XVII wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далей SMHW). 1973. T. 19. Cz. 3. S. 128.

⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów. /pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1880. T. 1. S. 489; Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 80.

¹⁰ Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie. S. 437; Грицкевич А.П. С. Частновладельческие города Белоруссии... С. 213.

¹¹ Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte. Warszawa-Kraków, 2002. S. 97.

Быхаў формай нагадваў амаль правільнае кола, цэнтрам якога было прыроднае ўзвышша, выцягнутае ў кірунку Сапежанкі. Места-крэпасць было невялікім, усяго 800 м у дыяметры. Усярэдзіне, непадалёк ад абарончых муроў размяшчаўся замак, блізкі па кампазіцыі да радзівілаўскага Нясвіжа і замку Іллінічаў у Міры. У плане ён складаўся з некалькіх нерэгулярных прамавугольнікаў памерамі 74 x 70 м, быў акружаны ровам з пад'ёмным мостам. У двор вяла брама, насупраць якой знаходзіўся павернуты да ракі галоўны, палацовы корпус замку¹². Ужо ад пачатку 17 ст. Стары Быхаў меў вялікае стратэгічнае значэнне, як адна з найважнейшых ліцвінскіх крэпасцяў на лініі Дняпра. Быў выгодна размешчаны на ўзвышшы над рэкамі Дняпром і Сапежанкай. У 1655 г., калі ўжо ішла вайна з Москвой, залога крэпасці была залічаная на дзяржаўную службу ВКЛ¹³. Акрамя таго соймавая канстытуцыя ўхваліла вярбоўку 300 нямецкіх пехацінцаў для ўзмацнення абароны места-крэпасці. Неабходныя сродкі меліся быць пераданыя непасрэдна каменданту Старога Быхава, на падставе адпаведных распараджэнняў гетмана. Жыхароў места звольнілі „*ab omnibus Reip. oneribus do lat dwudziestu*” узамен за ўдзел у яго абароне¹⁴. Праўдападобна, што ў 1695 г. у Старым Быхаве дзеянічала добрая людвікарня. У ёй працавалі нейкія Юрко і Мікалай, верагодна, мясцовыя рамеснікі, аднак, на жаль пра іх больш нічога невядома¹⁵.

Першы з названых вышэй дакументаў паходзіць з траўня 1692 г. Ён быў складзены з нагоды змены каменданта быхаўскай фартэцыі. Састу паючы месца каралеўскуму маёру Якубу Дэрроху, папярэдні камендант менскі чэсынік Пётра Станіслаў Рагоза склаў 1 траўня 1692 г. рапарт, у якім падаў не толькі від, колькасць і даўжыню гарматаў, але і перапісаў рыштунак цэйхгаўза ды павіннасці быхаўскіх мяшчанаў адносна фартэцыі¹⁶. Пачну пералік з самага цікавага, менавіта, з артылерыі.

¹² Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie. S. 437.

¹³ Dybaś B. Forteca Rzeczypospolitej... S. 83, 136; Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie... S. 437.

¹⁴ Volumina Legum. Petersburg, 1859. T. IV. S. 231-232.

¹⁵ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Mn., 1991. С. 85.

¹⁶ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 1.

Табліца 1. Спіс артылерыі Старога Быхава з 1692 г.

Від гарматы	колькасць	Даўжыня ў локцях	Вага ядраў у фунтах (“пушкарскі памер”)
Działo „Murzyn” w pół przepiłowane przywiezione z Wilna (Гармата “Мурын”, на палову прапілаваная, прывезеная з Вільні)	1	----- ¹⁷	-----
Działo króla Zygmunta Augusta (Гармата караля Жыгімonta Аўгуста)	1	4 ½	5
Działa z herbem “Jmci Dobrodzieja” pośród Pelikany z wyniosłymi skrzydłami, lane podczas gubernatorstwa niewymienionego z imienia Judyckiego, lawety okute, bez kól. (Гарматы з гербам “Jmci Dobrodzieja”, пасярэдзіне пеліканы з вялікімі крыламі, адлітая у часе губернатарства не названага па імю Юдыцкага, лафеты акантыя, без колаў) ¹⁸	2	2 ¾	7
Działo alias szrotownia, laweta nowa okuta z nowymi kołami (Гармата, па-іншаму, шратоўня, новы акантыя лафет, з новымі коламі)	1	2	24

¹⁷ Няма даных у крыніцы.¹⁸ Магчыма, гаворка пра звязанага з Сапегамі Гераніма Юдыцкага рэчыцкага падкаморыя, які памёр у 1654 г. (Sawicki M. Stronnictwo dworskie na Litwie w pierwszych latach panowania Jana Kazimierza Wazy. Maszynopis pracy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Opolskiego. Opole, 2005. S. 130).

Działa Kazimierza Leona Sapiehy podkanclerzego litewskiego z jego herbem, lawety okute stare, bez kół (Гарматы ліцвінскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі з ягоным гербам, старыя акаваныя лафеты, без колаў)	2	2 ¼	7
Działo Hieronima Chodkiewicza, kasztelana trockiego z jego herbem (Гармата троцкага кашталяна Гераніма Хадкевіча з ягоным гербам)	1	3	2
Działo miasta Wilna za króla Władysława IV przekazane przez burmistrzów Senkiewicza i Dubowicza (Гармата места Вільні часоў караля Уладзіслава IV, передадзеная бурмістрамі Сенкевічам і Дубовічам)	1	5	5
Działo miasta Wilna z herbem "Rudominy" (Гармата места Вільні з гербам "Рудаміны")	1	5	5
Działo z herbem króla Władysława IV (Гармата з гербам караля Уладзіслава IV)	1	2 ½	6
Moździerz moskiewski (Маскоўская марціра)	1	----	100
Działa Rakoczego księcia węgierskiego (Гарматы венгерскага князя Ракочы)	2	3 ¼	8
Działo z inskrypcją "IRS" oraz herbem "Snopek", laweta dobra, koła okute, stare (Гармата з інскрыпцыяй "IRS" і гербам "Снапок", добры лафет, колы акаваныя, старыя)	1	3 ¾	2

Działo z herbem “Ptak niesie Krzyż” z koroną nad herbem (Гармата з гербам “Птах нясе крыж” з каронай над гербам)	1	3	5
Działo króla “Zygismunta wtórego” z jego herbem, laweta nowo okuta, bez kół (Гармата карала “Zygismunta wtórego” з ягоным гербам, лафет нядаўна акананы, без колаў)	1	3	1 ½
Działo z dwiema satyrami po bokach, laweta nowa okuta bez kół (Гармата з двумя сатырами па боках, новы акананы лафет, без колаў)	1	4	1 ½
Działa na nich herby “Strzała rozdartą, Pogonia, Gryff, Łabądź i trzy Łątki” (Гарматы, на их гербы “Разадраная стрела, Пагоня, Грыф, Лебедзь и три Лёнткі”)	2	4	1 ½
Działo z herbem “Łuk wyciągnięty strzałą w tyle” (Гармата з гербом “Нацягнуты лук са стралой ззаду”)	1	-----	-----
Działo inflanckie, dookoła Lilie Johana Plattera, laweta okuta stara bez kół (Інфлянцкая гармата, вакол Ліліі Ягана Пляттэра, стары акананы лафет, без колаў)	1	4 ¼	2
Działo polowe z krzyżykiem kawalerskim, laweta nowa, dobra okuta (Палевая гармата з кавалерскім крыжыкам, новы лафет, добра акананы)	1	-----	-----

Działek polowych moskiewskich z lawetami okutymi, bez kól (Гарматак палівых маскоўскіх з акаванымі лафетамі, без колаў)	8	-----	2
Działko znalezione pod zawaloną ścianą po wysadzeniu cekhauzu, laweta dobra (Гарматка, знайдзеная пад заваленай сцяной пасля выбуху цэйхгаўза, добры лафет)	1	-----	-----
Działko żelazne znajdujące się w cekhauzie pod "Argankami" (Жалезная гарматка, находзіцца ў цэйхгаўзе пад "Argankami")	1	-----	-----
Moździerz lany w Bychowie za guberni nie wymienionego z imienia Judyckiego podkomorzego rzeczyckiego (Марціра, адлітая ў Быхаве, пры губернаторстве не названага па імю Юдыцкага, рэчыцкага падкаморыя) ¹⁹	1	-----	-----
Усяго гарматаў:	34		

Крыніца: VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 2-2v.

Фартэцыя Стары Быхаў мела 34 гарматы рознага калібра, што на тыя часы, напэўна, не было малой колькасцю. У бальшыні, аднак то былі гарматы з першай паловы 17 ст. У месце таксама меліся гарматы, адлітыя яшчэ ў 16 ст., але яны складалі нязначную меншасць. Дадаткова пералічаны артылерыйскі рыштунак з места. Перш за ёсё, то былі лафеты да розных відаў гармат, тоўстыя дубовыя дошкі для вырабу лафетаў. З большага, аднак, гэта былі названыя таксама старыя колы, якія падыходзілі да новых лафетаў, два карабельныя лафеты і адзін для марціры. Пра астатніх пазначана, што яны новыя²⁰.

¹⁹ Параўнай са спас. 13.

²⁰ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 2-2v.

Табліца 2. “Спісанне цэйхгаўза” Старога Быхава ў 1692 г.

Артылерыйскі і мінёрскі рыштунак	Колькасць
Prochu beczek wielkich (Пораху вялікіх бочак)	7
Prochu beczek mniejszych (Пораху бочак меншых)	18 ½
Ołowiu “swin jako się nazywają – w jednej szmatek odciętych” (Свінцу “свіняў, як іх называюць, у адной адсечаных кавалкаў”)	19
Ołowiu sztuk wielkich “ad instar” cebra lanych (Свінцу вялікіх штук “ad instar” цэбра літых)	6
Ołowiu “w szmatach wielkich trzygroniastych” (Свінцу “у вялікіх трохгранных шматах”)	13
Ołowiu “w sztuczках na funtów plus minus 50 sztuk” (Свінцу “у штуках на фунтаў плюс-мінус 50 штук”)	4
Saletry barył (Салетры барылаў)	16
Ałunu pół solanki (Галыну ²¹ палова салянкі ²²)	½
Granatów wielkich pustych (Гранат вялікіх пустых)	125
Granatów wielkich “zaprawnych” (Гранат вялікіх “zapравных”)	29
Granatów mniejszych “zaprawnych jako to od szturmu broniąc” (“Гранат меншых “zaprawnych” для абароны ад штурму”)	60
Granatów ręcznych żelaznych, pustych (Гранат ручных жалезных, пустых)	200
Form drewnianych toczonych do rzucania z ręki granatów (Формаў драўляных точаных, для кідання гранат з руки)	12
Granatów szklanych ręcznych niezaprawionych (Гранат ручных шкляных, не запраўленых)	35

²¹ Галын, галун – падвойная сернакіслая соль алюмінію, марганцу і інш., якая ў крышталічным выглядзе выкарыстоўваецца ў тэхніцы, а таксама для спынення крывацёку пры парэзах.

²² Салянка – бочка, у якой прывозілі соль, адзінка вымярэння сыпучых і вадкіх рэчываў. Гл.: Скурат К.У. Даўнія беларускія меры (лексічны аналіз). Мн., 1974. С. 50–51.

Granatów szklanych zaprawionych (Гранат шкляных, запраўленых)	30
“Kartaczy zaprawionych wielkich dziesięciofuntowych” (“Карцечных ядраў вялікіх дзесяціфунтовых, запраўленых”)	50
Kartaczy zaprawionych sześciofuntowych (Карцечных ядраў запраўленых шасціфунтовых)	59
Kartaczy zaprawionych trzyfuntowych (Картачоў трохфунтовых, запраўленых)	115
Kartaczy zaprawionych blaszanych czterofuntowych” (Карцечных ядраў бляшаных чатырохфунтовых, запраўленых)	12
Kartaczy pustych dziesięciofuntowych (Карцечных ядраў дзесяціфунтовых, пустых)	143
Kartaczy mniejszych pustych (Карцечных ядраў меншых, пустых)	175
Kul armatnich dużych nie pasujących do tutejszych działa (Гарматных ядраў вялікіх, не пасуюць да тутэйших гармат)	1500
Kul “zgodnych do tutejszych armat wielkich czy mniejszych nad dwa funtowymi” (Ядраў “адпаведных тутэйшым гарматам, большым ці меншым па-над двухфунтовым”)	560
Kul dwufuntowych żelaznych oblanych ołowiem (Ядраў жалезных двухфунтовых, ablіtyh свінцом)	150
Arkebus z napisem “SIANISLAVS DOVOINO” (Аркебуз з надпісам “SIANISLAVS DOVOINO”)	1
Hakownice z niewłaściwym łóżem (Гакаўніцы з неадпаведным ложкам)	38
Arganków z rur muszkietowych (Арганкаў з мушкетных ствалоў)	8
Muszkietów lontowych nowo osadzonych (Мушкетаў лентачных нанова апраўленых)	88
Muszkietów ze złymi łóżami i bez nich (Мушкетаў з дрэннымі ложамі і без іх)	1013

Lontów do zapalania alundów, wieńców moczonych oraz 20 niemoczonych (Лентаў да запальвання зарадаў, вянцоў мочаных і 20 нямочаных)	100
Blach husarskich (Гусарскіх блях)	6 ½
Szuflı do armat (Шуфляў да гарматаў)	6
Szturmispis z żelazem (Штурмспісаў з жалезам)	1
Szturmispis bez żelaza toczoney (Штурмспісаў без жалеза, точаных)	6
Krajcarów do armat (Крэйцэр да гарматаў)	3
Krzyzy drewnianych do puszczenia rac (Драўляных крыжоў для запуску ракетаў)	5
Pręt duży żelazny do lania armat (Прэнты да формы для адліву гарматаў)	1
Pręty do formy do lania armat żelaznych (Прэнты да формы для адліву гарматаў)	5
Franculkul toczoney drewnianych (Францілкуляў драўляных, точаных)	3
Pik z grotami żelaznymi (Пікаў з жалезнымі наканечнікамі)	25
Drzewce do chorągwii, jeden bez grotu (Дрэўкі да харугвы, адно без наканечніка)	3
Kos prosto nasadzonych (Косаў, насаджаных проста)	15
Kagańców żelaznych (Каганцоў жалезных)	16
Lewar do podnoszenia armat na lawetach z kluczami i z krukami (Дамкрат для пад'ёму гарматаў на лафеты з ключамі і круками)	1
Dwie formy do lania kul muszkietowych (Дзве формы для адліву мушкетных куляў)	2
Łańcuchy sążniowe grube do “sprocowania armat” (Ланцугі сажневыя тоўстыя для “sprocowania armat”)	2

Łańcuchy mniejsze takie do “sprocowania armat” (Ланцугі меншыя таксама для “sprocowania armat”)	2
“Bardysz moskiewski” (Бердыш маскоўскі”)	1
“Klamramy do przybijania kłów” (Ско- бы для прыбівання бярвёнаў)	3
Świder alias łopotnia do wyświdrowywania kul armatnich (Свярдзёлак ці лапотня для высвідравання гарматных ядраў)	1
Świder żelazny długи półtorej sążnia (Свярдзё- лак жалезны доўгі ў паўтары сажні)	1
Dłuta szelmackie (Долаты калёснікаў)	2
Siekiera (сякера)	1
Szkud ciesielski (Цясялярскі шкуд)	1
Dłut do wydłużywania piast armatnich (Долатаў для выдзеўбання ўтулак у ядрах)	1
Strugi do ostrugania drzewa (Гэблікі для габлявання дрэва)	2
Pił do tartaku wodnego (Пілаў да воднага тартаку)	2
Piła ręczna (піла ручная)	1
Koły żelazne alias pręty do przebijania murów (Жа- лезныя колы ці прэнты да прабівання муроў)	3
Świdrów tokarskich (Свярдзёлкі токарскія)	2
Heblów stolarskich (Сталярскія гэблікі)	2
“Rzezak do guntów wyrzynania od dwu stron” ("Цясак да выразання двухбаковы")	1
“Do kuł armatnich buksów” (“Буксаў да гарматных ядраў”)	11
“Wyrwantów” (“Вырвантаў”)	16
“Racz wielkich i małych” (“Гваздадзёраў вялікіх і малых”)	22
“Tradynków” (“Традынкаў”)	8
Jarka alias waga żelazna (Ярка ці жалезнай вага)	1

“Pieczenia” “Печэнія”	1
Krata żelazna nowa, niewielka (Краты жалезныя новыя, невялікія)	1
Zasłonka żelazna od pieca (Жалезнай заслонка ад печы)	1
Rydlów do kopania ziemi (Рыдлёвак для капання зямлі)	8
Łopaty żelazne do mieszania wapna do muru (Жалезныя лапаты для перамешвання ватны для муроў)	3
Kolców wielkich z probojami (Вялікіх колцаў з прабоямі)	10
Drzwi stare żelazne (Старыя жалезныя дзвёры)	1
Kajdany żelazne (Жалезнія кайданы)	2
Liny nowe wielkie (Вяроўкі вялікія новыя)	2

Крыніца: VUB Fond 4. Nr 34133 (A-1533) K. 3-4.

Дадаткова ў воліце цэйхгаўза пазначана шэсць тысяч цаглін, пакладзеных у Магілёўскай браме, і неабпаленая цэгla ў такой самай колькасці. Маецца запіс пра 70 тысяч “будульца” (напэўна, таксама цэгla) гатовага да ўжытку, г. зн. абпаленага. Занесены ў воліце жалезны крыж з “залацістымі рагамі” ад не названай па імю Казельскай, і пазначана, што верхавіна абламаная²³.

Цікава парадаўца кошты вырабу некаторага артылерыйскага рыштуна і амуніцыі. З вядомых мне рахункаў Злачоўскай фартэцыі, у 1690 – 1691 г. акоўка лафету шасціфунтовай гарматы каштавала каля 36 золотых, па меншай меры, так ацаніў сваю працу каваль. Акоўка лафету вялікай гарматы, на жаль невядомай вагі, каштавала ужо 80 золотых, разам з коштам матэрываляў. Як здаецца, цэны ў Каралеўстве і Княстве былі аднолькавымі або нязначна адрозніваліся²⁴. Кошты вытворчасці амуніцыі мне вядомыя толькі для карпачы з 1695 г. Выраб аднафунтовага карпачнага ядра каштаваў 7 грошаў, а трохфунтовага – 10 грошаў²⁵. Узяўшы пад увагу пры-

²³ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 3-4.

²⁴ Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі ў Менску (далей НГАБМ). Ф. 694. Воп. 2, №. 2457. А. 33.

²⁵ Rejestr zrobionych kartaczy do cekhauzu złoczowskiego z 16 października 1695 roku. NGABM. Fond 694. Op. 2. Nr 2457. K. 478; M. Уйма лічыць, што ў 1689 г. у Злачоўскай крэпасці было два кавалі. Дзесяць на працягу шасці гадоў лічба гэтая зменшылася да аднаго. (Ujma M. Latyfundium Jana Sobieskiego 1652-1696. O pole, 2005. S. 260).

ведзеныя спісы, можна вывесці, што забеспячэнне такой фартэцыі было каштоўным і не кожны магнат мог дазволіць сабе падобныя выдаткі.

Цікавую інфармацыю утрымлівае спіс павіннасцяў шляхты і мяшчанаў на карысць замку. Шляхта, якая мела свае родавыя маёнткі і пажыццёвыя ўладанні, павінна была раз у год, у дзень Святога Мікалая, г. зн. 6 снежня, ставіцца на агляд перад камендантом крэпасці. Такі ж абавязак мелі мяшчане, якія дадаткова дбалі пра валы і муры паводле “даўняга звычаю”. Земляныя і рамонтныя работы павінны былі весціся ад вясны да “замаразкаў” пад пільным кантролем каменданта. Жыхары навакольных вёсак ў час палявых работ не маглі быць прыцягнутыя да якой-небудзь працы па ўзмацненню крэпасці, з адным выключэннем – дастаўка сена “да засыпання рова”. Толькі восенню па загаду каменданта іх можна было выкарыстаць для земляных прац пры валах²⁶.

У названым вышэй дакуменце змешчаны таксама цікавы вопіс быхаўскага замка з 1692 г.:

“Замак насупраць рынку. Ідуцы да замку, мост з абодвух бакоў з парэнчамі на точаных балясінах, на сярэдзіне мосту краты з дрэва, стальярскай работы. Вароты на полазах з раты, над варотамі пад галкай герб ягамосці²⁷. Увайшоўши да замку, мураваная брама, вароты з форткай, на завесах. Жалезны прэнт для замыкання над брамай. Пакой з комінам. Цэлляя печка і вокны цэлыя. Па левым баку мураваная кухня і ў ёй два пакоі з комінамі, адзін пакой пустуе. Па другім баку брамы жылы будынак, таксама мураваны, двое дзвярэй на завесах. Два пакоі. Две коміны. Насупраць брамы высокі палац. На доле пакоі, на версе склепы, сталовы пакой пасля падрыву непрыяцельскай мінай наноў рэстаўраваны, з вокнамі без печы і прыстаўленыя дзвёры стальярскай работы, без жалеза. З таго сталовага пакою праз усе пакоі дзвёры на завесах. Чацвёра дзвярэй з замкамі, адзін замок без ключа, навакол вокны цэлыя шкляныя. З апошняга пакою ці сталовага пакою ад заходу сонца, сходы, над якімі закруглены ганак на чатырох слупах, цясялярскай работы. Парэнчы на тачоных балясінах, закруглены дах, накрыты гонтам. На доле склепы. Пад нанова прымураваным пакоем двое дзвярэй на завесах, з замкамі, іншыя без дзвярэй, склепы на ват даўнія, усе вокны з жалезнімі кратамі, дзвёры на завесах з замкамі.

Студня ў замку нанова рэстаўраваная, ex fundo з рук, новы закруглены ганак над зямлём, з парэнчамі на тачоных балясінах, накрыты гонтам.

На доле пад замкам бровар нанова ўсталяваны на палях над рэчках Макранкай, якая ўпадае ў Днепр, да таго бровару падвойныя дзвёры да сяней і дзвёры да стадолы цясялярскай работы без жалезаў. У сенях памост

²⁶ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 4.

²⁷ Герб Сапегаў “Ліс”.

і дзе катлы могуць стаць, комін на мураваных слупах. Белы пакой у кані (?) без вокнаў і без памосту, на вадзе ганак вакол таго будынку даўжынёй васеннацаць сажняў, крыты дранкай, дранка прыбіта цвікамі.

Там жа на доле дрэва вывезенага за браму падольную, дзе нябожчык Холн губернатар меў будаваць стайню на цуті Ягамосці. Бярвенняў коп 20, брусоў да бэлек 30, вялікіх шулай 30. У месце каля замку свіран на губернаторскае збожжа, двухпавярховы, з засекамі на доле і на гары, дзвёры на завесах з унутранымі замкамі і з прабоямі. Навакол ганак абабіты дранкай.

Скарбовы свіран, дзе будуць сыпаць правіянцкае збожжа, двухпавярховы з засекамі. Дзвёры на завесах, унутраны замок і прабоі і ланцуг для замыкання, новы.”²⁸

Як відаць з вопісу, замак выглядзеў не надта прадстаўніча. Няма інфармацыі наоконту стылю, у якім быў збудаваны. Аўтар сканцэнтраваўся на практычным апісанні, не мінаючы жалезных аковак вокнаў, замкоў, нават адсутнасці ў адным ключа. Такі дакладны вопіс металічных элементаў не быў нечым новым, у час аблогі кожны кавалак жалеза становіўся надзвычай каштоўным, тым больш, што на тэрыторыі фартэцыі, праудападобна, дзейнічала людвікарня. Такі самы па дакладнасці апісання жалезных элементаў інвентар Жулкеўскага замку з 1671 г. Там аўтар таксама пры апісанні замку звяртаў увагу не толькі на інтэр'еры пакояў, але і на рэчы з жалеза. Інакш было з мэблём і рэчамі штодзённага ўжытку: скрынямі, лавамі, сталамі, шуфлядамі. Аўтар вопісу Жулкеўскага замку апісаў гэтых рэчы больш дакладна і нават дадаў крытычныя заўвагі наоконту неабходнасці тэрміновага рамонту²⁹.

У 1700 г. саксонскія войскі разам з расейскімі перайшли мяжу і атакавалі шведскія ўладанні ў Інфлянтах. Так распачалася вайна, якая працягвалася да 1721 г. і ўвайшла ў гісторыю пад называй Вялікай Паўночнай вайны. Пасля паразы расейскіх войскаў пад Нарвай і перамогі над саксонскім электарам Фрыдрыхам Аўгустам I каля Дзвіны ў 1701 г., шведскія войскі ўвайшли на тэрыторыю ВКЛ. Там іх падтрымалі разбітая пад Алкенікамі Сапегі са сваім прыхільнікамі³⁰.

Не бачу патрэбы ў апісанні ходу баявых дзеянняў перад аблогай Старога Быхава, бо яны добра прадстаўлены ў літаратуры. Мяне цікавіць толькі непасрэдныя прычыны аблогі крэпасці і складзены пераможцамі інвентар артылерыі і цэйхгаўзу. Да аблогі быхаўскай крэпасці справа дайшла ў выніку ваеных, дакладней, рабаўнічых дзеянняў Крыштапа Казіміра Сенецкага, які стаў генералам артылерыі ў верасні 1706 г., пасля адыходу з гэтай

²⁸ VUB. Fond 4. Nr 34133 (A-1533). K. 1-1v.

²⁹ Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI-XVIII. /oprac. M. Gębarowicz. Wrocław, 1973. S. 117-119; Вопіс Жулкеўскага замку паходзіць з 1671 г.

³⁰ Nowak T., J. Wimmer. Dzieje oręża polskiego do roku 1793. Warszawa, 1968. S. 336.

пасады, Юзафа Вандаліна Mnішха, прызначанага надворным ліцвінскім маршалкам. Тры гады новы генерал змагаўся з вялікім фінансавымі цяжкасцямі, звязанымі з адсутнасцю выплаты з кварты на ліцвінскую артылерью. Ён прасіў усіх старастаў і дзяржаўцаў каралеўскіх маёнткаў з на-годы дрэннага стану ліцвінскай артылерыі, як найхутчэй плаціць сродкі, прызначаныя на яе Люблінскім сеймам 1703 г., непасрэдна яму, мінаючы ліцвінскага падскарбія. З гэтай мэтай ён нават выслаў сваіх камісараў, на чале з неназваным па ім'ю панам Скарныяй – каралеўскім харунжым, які дадаткова меў сабраць залеглую выплату кварты ад 1678 да 1706 г.³¹ Крыштап Казімір Сенецкі ў верасні 1702 г. удзельнічаў у аблозе расейскімі і ліцвінскімі войскамі Старога Быхава, які баранілі прыхільнікі Сапегаў. Ён прыняў фактычнае кіраўніцтва абложнымі работамі. Пасля капітуляцыі крэпасці 10 кастрычніка, Сенецкі стаў камендантам новай залогі ў якасці губернатара Быхава, што было зацверджана на з'ездзе ліцвінскіх станаў у Ружанай 7 снежня 1702 г. У той час ён быў прыхільнікам караля Аўгуста II і пратэзэ Міхала Сервацыя Вішнявецкага³². Пераняўшы кантроль над Старым Быхавам, генерал ліцвінскай артылерыі зрабіў з горада выдатную крэпасць³³. У 1706 г. Крыштап Казімір Сенецкі перайшоў на шведскі бок і далучыўся да прыхільнікаў Станіслава Ляшчынскага. Гэта было выкліканы планамі Пятра I па заняццю ліцвінскіх крэпасцяў, у тым ліку Старога Быхава і Магілёва, што мела прывесці да апанавання расейцамі лініі Дняпра. Загад заняць Быхаў атрымаў казацкі гетман Мазепа. Сенецкі не згаджаўся ўпусціць у крэпасць казацкую залогу, а інфармацыя пра спробу заняцця названых крэпасцяў, выклікала ў Літве непрыхаваное абурэнне. Казацкі гетман бесспасіхова спрабаваў увайсці ў быхаўскую фартэцыю. Спраба заняцця Старога Быхава і Магілёва прывяла да пераходу на бок Карла XII не толькі генерала Сенецкага, але і Вішнявецкага, які, аднак, унікаў рашучага і адкрытага дэкларавання сваёй палітычнай пазіцыі³⁴.

Справа дайшла да правакацыі расейцаў, калі была атрыманая інфармацыя, што расейскі аддзел вязе са Смаленска 30 тыс. рублёў (каля 600 тыс. золотых), прызначаных для Рыгора Антоні Агінскага. Гэтая сума павінна

³¹ Uniwersał Krzysztofa Sienickiego do starostów i dzierżawców dóbr królewskich. Świadoszce 20 listopada 1706. LMAB. Fond 17. Nr 57. K. 75; Urzędnicy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy /pod red. H. Lulewicz i A. Rachuba. Kórnik 1994 (далей UCDL). Nr 109 i 110.

³² Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569-1763. Warszawa, 2002. S. 329; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz [w:] Polski Słownik Biograficzny (далей PSB). T. 37/1. Z. 152. S. 151.

³³ Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. PSB. T. 37/1. Z. 152. S. 151.

³⁴ Kamiński A. Przeciwko Szwedom i Leszczyńskiemu. Działania wojsk rosyjskich na terenie Polski w 1705-1706 roku [w:] Studia i Materiały do Historii Wojskowości (далей SiMHW). T. 12. Ccz. II. Warszawa, 1966. S. 255-256.

была пайсці на аплату ліцвінскага войска і подкуп прыхільнікаў Міхала Сервацыя Вішнявецкага, перайшоўшага на бок Станіслава Ляшчынскага. Сенецкі вырашыў перахаліць гэтыя гроши і перадаць іх Вішнявецкаму. Аддзел, які напаў на расейскі канвой каля Начы і захапіў гроши, пазней злучыўся з войскамі Сенецкага пад Барысавам. Там іх атакавала расейская войска пад камандай Міхала Андрэевіча Валконскага, змусіўшы да адсту-плення. 4 траўня 1707 г. пад Борам адбылася чарговая сутычка аддзелу Се-нечкага з расейскім войскам, якому ўдалося адбіць частку, страчаных пад Начай грошай. У выніку генерал Сенецкі быў вымушаны ўвайсці ў Быхаў і прыгатавацца да аблогі, якую вялі значныя расейскія сілы і злучаныя з імі аддзелы Агінскага. Крыштап Казімір меў у сваім распараджэнні тры палкі, аплачаныя з пазасталай “маскоўскай сумы”³⁵. Гэта быў фінансавыя сродкі ўзгодненныя пры працягванні перамір’я ад 18 жніўня 1678 г. Маскоўская дзяржава мела такім чынам кампенсаваць тэрыйтарыяльныя страты Рэчы Паспалітай квотай у 2 млн. злотых, з чаго 1/3 часткі належала ліцвінскаму скарбу³⁶. “Маскоўская сума” выкарыстоўвалася ў ВКЛ яшчэ ў 1692 г. Казімір Ян Сапега інфармаваў караля, пра перадачу 50 тыс. з названых сродкаў ліцвінскаму войску, што Ян III адобраў на радзе сенату³⁷.

Расейска-ліцвінскія войскі абліягали Стары Быхаў чатыры тыдні, веду-чы інтэнсіўны артылерыйскі абстрэл. Юзаф Фельдман падае, што за час аблогі ў кірунку места было выпушчана 3 тыс. снарадаў. Калі ўлічыць час ад ўваходу Сенецкага ў места да капітуляцыі, то гэта лічба выглядае ма-лаверагоднай і, несумненна, завышанай³⁸. Генерал Сенецкі спадзяваўся на дапамогу Сапегаў і Вішнявецкага, але яе не атрымаў. Вішнявецкі яшчэ не хацеў канчаткова парываць адносіны з Расеяй і не меў дастатковая сілаў, каб спыніць аблогу Старога Быхава³⁹.

³⁵ Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. PSB. Warszawa-Kraków, 1996. T. 37/1. Z. 152. S. 152; Ciesielski T. Wojsko litewskie w latach 1698-1709 [w:] Wojny północne w XVI-XVIII wieku /red. B. Dybaś. Toruń, 2007. S. 173-174; Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie połosztandzkim 1706-1709. Wrocław, 1969. S. 108-109; Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. Warszawa, 1956. S. 319.

³⁶ Rybarski R. Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939. S. 456; З. Вуйцік сцвярджае, што гэта была суму ў 1 млн. злотых (Wójcik Z. Jan Sobieski. Warszawa, 1983. S. 277).

³⁷ K. J. Sapieha do Jana III Sobieskiego. Wilno, 30 czerwca 1692. Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rkps. 407/II. K. 9.

³⁸ Feldman J. Polska w dobie Wielkiej Wojny Północnej 1704-1709. Kraków, 1935. S. 230.

³⁹ Тамсама. S. 230-231; Rachuba A. Krzysztof Kazimierz Sienicki. S. 152. Ваўжынец Ф. Ракоўскі падае, што Вішнявецкі і Сапегі выслалі па 40 харугваў падмогі, што, аднак, здаецца ма-лаверагоднай інфармацыяй (Rakowski W. F. Pamiętniki Wielkiej Wojny Północnej /oprac. M. Nagielski і M. Wagner. Warszawa, 2002. S.65).

Быхаўская крэпасць капітулявала 25 чэрвеня 1707 г. і ўжо ніколі не адрадзіла сваю моц, як і іншыя ліцвінскія крэпасці, здабытыя расейцамі. Кіраўнік абароны ліцвінскі мечнік і генерал ліцвінскай артылерыі Крыштап Казімір Сенецкі здаў крэпасць на надзвычай ганаровых умовах⁴⁰. Паводле дамовы аб капітуляцыі, уся залога, разам з замежнымі аддзеламі, магла выйсці з крэпасці з разгорнутымі сцягамі, паднятymі мушкетамі і “іншай стрэльбай” з запалёнымі фіцілямі і чатырма гарматамі. Аддзелы, якія вышлі з Быхава, паводле ардынансу жамойцкага старасты і аднаго з кіраўнікоў антысапегаўскай партыі Рыгора Антоні Агінскага, павінны былі трапіць у яго распараджэнне. Дадаткова жаўнерам было гарантаўана, што яны могуць забраць коней, валоў і ўсю свою рухомую маё-масць. Важным элементам стала пісьмовая гарантывя бяспекі жаўнерам, як сваім, так і чужаземным. То быў, па сутнасці, адзін з самых істотных пунктаў дамовы, бо ў тыя часы неаднаразова здараліся некантролюваныя, або інспіраваныя камандзірамі, атакі пераможцаў на пакідаючыя крэпасць аддзелы. Кіраўнік абароны генерала артылерыі мелі даставіць “да пасесіі магілёўскай эканоміі” і там пакінуць у распараджэнні ўладаў Рэчы Паспалітай. Дадаткова запатрабавана ад Сеніцкага і двух палкоўнікаў: Яна Ліндорффа і Гермаіна Берлінкоўтарта абязцяня на час вайны не служыць ў аддзелах, якія вялі вайну супраць маскоўскіх і верных Аўгусту II польска-ліцвінскіх войскаў⁴¹. Расейцы, аднак, не выканалі ўмоваў капітуляцыі. Сеніцкага арыштавалі і, насуперак дамове, павезлі ў Азоў. Па дарозе, у Варонежы, яго завярнулі ў Маскву, дзе ў кайданах вадзілі па горадзе і ўрэшце размясцілі ў Прэабражэнскім манастыры. У Маскве Сеніцкі знаходзіўся да 1710 г., калі расейцы перанялі ягоныя лісты да сенатару і саноўнікаў Рэчы Паспалітай з просьбай дапамагчы вызваліць яго з няволі. У выніку Сеніцкага перавезлі ў Табольск, мясцовы губернатар дазволіў яму пераехаць у Ям пад нагляд мясцовага чыноўніка Г.А.Кламіна. Праз паўгода па загаду цара Сеніцкі быў накіраваны ў Якуцк. У часе пераезду ён памёр ад цынгі ў 1711 г. на рацэ Обь. Пахаваны паміж мясцовасцямі Сургут і Нартым. Не вядома ці былі выкананыя ўмовы капітуляцыйнай дамовы адносна падафіцэраў і шэраговых жаўнероў⁴².

Паводле акту капітуляцыі артылерыя залогі мелася быць падзеленая паміж Рэччу Паспалітай і Расеяй і вывезеная, адпаведна, у Слуцк і Глуск⁴³.

⁴⁰ LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. S. 151-153; Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej... S. 485.

⁴¹ LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 1-2.

⁴² LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; Rachuba A. Sienicki Krzysztof Kazimierz. S. 152-153; Kamiński A. Konfederacja sandomierska... S. 108-109.

⁴³ LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 1-2; А.Камінскі сцярджае, што артылерыя мелася быць цалкам пакінутая ў Старым Быхаве. (Kamiński A. Konfederacja sandomierska... S.108).

Падзяліць меркавалася таксама гарматы, перавезенныя ў Стары Быхаў з Магілёва⁴⁴. Шляхта, якая знаходзілася ў крэпасці, атрымала гарантныя асабістай бяспекі і недатыкальнасці маёмынскіх, у тым ліку на тэрыторыі Магілёўскай эканоміі. Такія самыя гарантныя былі скіраваныя да жыдоў, татараў і быхаўскай шляхты. Быхаўская воласць захоўвала ўсе свае даёнія праваў і прывілеяў. Было забаронена рабаванне касцёлаў, кляштараў і цэркваў, як праваслаўных, так і уніяцкіх. Дадаткова абвяшчалася рэвізія прычынаў, па якіх вязні трапілі ў турму і звалненне тых, хто быў асуджаны па палітычных матывах⁴⁵.

Чарговы пункт дамовы аб капітуляцыі сведчыў: “Reszta pieniędzy moskiewskich⁴⁶ na wojsko litewskie prowadzonych, których część do Bychowa weszła przed ludźmi jmp brygadiera Wołchockiego że już za wolą jaśnie oświeconego księcia jm hetmana⁴⁷ na ludzie Rze[czy]p[ospoli]tej rozeszli się, aby żadnej o te pieniądze nie siano pretensje tak do jm pana Sienickiego jako i do wszystkich naszych ludzi ponieważ jm pan general Sienicki podał na rejestrze expensa tych pieniędzy a wzajemnie jm pan general Sienicki nie ma żadnej pretensji słać do jm pana brygadiera Wołchowskiego i ludzi jego ratione zabranych pod Bobrem pieniędzy, futer koni i innych rzeczy.”⁴⁸

Акт капітуляцыі заканчваўся ўзаемнай прысягай генералаў і вышэйших афіцэраў як расейскіх, так і Рэчы Паспалітай, захоўваць абаронаныя ўмовы. Дадаткова расейскі бок пакідаў двух палкоўнікаў на адзін тыдзень з мэтай “лепшага выканання тых пунктаў”⁴⁹.

Пераможцы апісалі артылерыю і ўсё, што мелася ў быхаўскім цэйхгаўзе і тым самым стварылі каштоўную крыніцу артылерыйскага ўзбраення прыватнай магнацкай крэпасці ў пачатку 18 ст.

⁴⁴ LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 1-2.

⁴⁵ Тамсама. К. 1-2.

⁴⁶ Гаворка пра названыя вышэй маскоўскія гроши для ліцвінскага войска.

⁴⁷ Верагодна, гаворка пра Міхала Сервація Вішнявецкага (UCDL. Nr 144, 145).

⁴⁸ LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 2.

⁴⁹ Тамсама. К. 2.

Табліца 3. Спіс гарматаў, пакінутых⁵⁰ у крэпасці Стары Быхаў у 1707 г.

Від гарматы	коль- касць	Даўжыня (у лок- цях)	Калібр (фун- такс)
„Z działa Murzyna i z działa, na którym herb był Lick wyciągniony z zapalem zerwanym przerobiono działa tudzież do nich lawet nowych z kołami okowanemi” “З гарматы “Мурын” і з гарматы, на якой быў герб Ліцк выцягнуты з вырваным запалам, перароблены гарматы, да іх новыя лафеты з акаваныі коламі”.	2	3 ½ 7	12
Działo Zygmunta Augusta z nową lawetą okutą z kołami okutymi (Гармата Жыгімента Аўгуста з новым акаваным лафетам з акаванымі коламі)	1	4 ½	5
Działa z herbem „Jm Dobrodzieja” ⁵⁰ pośród pelikany z wyniosłymi skrzydłami odlane podczas guberni Judyckiego, do nich lawety okute i koła nowe również okute (Гарматы з гербам “Яг. Дабрадзея”, пасярэдзіне пеліканы з вялікімі крыламі, адлітыя у часе губернатарства Юдыцкага, да іх лафеты акаваныя і новыя колы, таксама акаваныя)	2	2 ¾	7
Działo alias grotownia w bramie nowobychowskiej, rozerwana laweta okuta z kołami (Гармата, па-іншаму, шратоўня у Новабыхаўскай браме, лафет разарваны акаваны з коламі)	1	2	21

⁵⁰ Напэўна, гаворка пра Казіміра Яна Сапегу.

Działa z herbem Kazimierza Leona Sapiehy podkanclerzego litewskiego, lawety nowe okute, koła nowe okute (Гарматы з гербам ліцвінскага падканцлера Казіміра Леона Сапегі, новыя акаваныя лафеты, новыя акаваныя колы)	2	$2 \frac{1}{4}$	6
Działo Hieronima Chodkiewicza kasztelana trockiego z jego herbem, laweta okuta nowa, koła nowe z żelaznymi blachami, rechwami i buksami (Гармата троцкага кашталяна Гераніма Хадкевіча з ягным гербам, новы акаваны лафет, новыя колы з жалезнымі бляхамі, рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	3	2
Działo miasta Wilna przekazane zapewne za króla Władysława IV przez burmistrów Senkiewicza i Dubowicza, laweta nowa okuta, koła nowe okute (Гармата места Вільні, передадзеная пэўна ў часы караля Уладзіслава IV бурмістрамі Сенкевічам і Дубовічам)	1	4	12
Działo miasta Wilna z herbem „Rudominy” burmistrza, laweta nowa okuta i koła nowe z żelaznymi blachami, rechwami i buksami (Гармата места Вільні з гербам “Рудаміны” бурмістра, новы акаваны лафет і новыя колы з жалезнымі бляхамі, рэхвамі і крукамі для буксіроўкі)	1	5	5
Działo z herbem króla Władysława IV, laweta nowa okuta i koła nowe okute (Гармата з гербам караля Уладзіслава IV, лафет новы акаваны і колы новыя акаваныя)	1	$2 \frac{1}{2}$	6

Moździerz moskiewski (Марціра маскоўская)	1	----- ⁵¹	100
Działa Rakoczego księcia węgierskiego, laweta jedna nowa okuta, druga stara okuta, koła do obydwu nowe (Гарматы венгерскага князя Ракочы, адзін лафет новы акаваны, другі стary акаваны, кола да абодвух новыя)	2	3 ¼	8
Działo na nim herb „Ptak niesie Krzyż”, laweta dobra okuta, koła nowe okute (Гармата з гербам “Птах нясе крыж”, лафет добра акаваны, колы новыя акаваныя)	1	-----	-----
Działo króla Zygmunta laweta stara, koła nowe z buksami i rechwami ⁵² (Гармата караля Жыгімента, лафет стary, колы новыя з крукамі для бускіроўкі і рэхвамі)	1	-----	-----
Działo z dwiema satyrami po bokach, laweta stara, koła nowe z buksami i rechwami (Гармата з двумя сатырами па баках, стary лафет, колы новыя з крукамі для бускіроўкі і рэхвамі)	1	-----	-----
Działa na nich herby „Strzała rozdartą XC”, bez lawety i kół „zapał wielki” (Гарматы, на іх гербы “Разадраная страла XC”, без лафета і колаў „zapał wielki”)	----	-----	-----

⁵¹ Адсутнічаюць даныя пра колькасць, даўжыню, калібр.

⁵² Магчыма, гаворка пра гармату, адлітую яшчэ ў часы Жыгімента Аўгуста: „działo króla Zygmunta wtórego zapał wielki” (LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 5-5v).

Działo inflanckie Johana Plattera dookoła „ <i>lilie XC</i> ”, laweta stara okuta, koła nowe z rechwami i buksami (Інфлянцкая гармата Ягана Плят-тэра, вакол „ <i>lilie XC</i> ”, лафет стary акаваны, колы новыя з рэхвамі і крукамі для бускіроўкі)	1	-----	-----
Działo polne z krzyżem kawaleryjskim, laweta stara, okuta, koła nowe z rechwami i buksami (Палівая гармата з кавалерскім крыжкам, стary лафет, акаваны, колы новыя з рэхвамі і крукамі для бускіроўкі)	1	-----	-----
Działek polnych moskiewskich, lawety stare, koła nowe par pięć z rechwami i buksami, a 2 pary z blachami, rechami i buksami (Гарматак палявых маскоўскіх, лафеты старыя, колы новыя, пяць пар з рэхвамі і крукамі для бускіроўкі, а 2 пары з бляхамі, рэхвамі і крукамі для бускіроўкі)	5	-----	-----
Działko znalezione pod cegłą (Гар-матка, знайдзеная пад цэглай)	1	-----	-----
Działko żelazne znalezione w cekhauzie pod organkami (Жа-лезная гарматка, знайдзеная ў цэйхгаўзе пад арганкамі)	1	-----	-----
Moździerz lany w Bychowie (Марціра, адлітая ў Быхаве)	1	-----	40

Działo z herbem miasta Wilna od burmistrów Sebastiana Michnowicza i Dymitra Jenerzejewicza „5 łak 5”, laweta stara okuta, koła nowe okute ze wszystkim, laweta jedna nowa nie okuta w cekhauzie (Гармата з гербам места Вільні ад бурмістраў Себасцяна Міхновіча і Дзьмітра Енэжэевіча „5 łak 5”, стары акаваны лафет, колы новыя акаваныя з усім, адзін лафет новы не акаваны ў цэйхгаўзе)	1	-----	-----
Działo z inskrypcją JRS z herbem „Snopek”, laweta stara okuta ⁵³ (Гармата з інскрыпцыяй JRS з гербам “Снапок”, стары акаваны лафет)	1	-----	-----

Крыніца: LMAB. Fond 17. Nr 43. K. 5-5v.

На падставе волісу можна сцвердзіць, што быхаўская фартэцыя была някепска ўзброеная ў гарматы, пачынаючы ад найбольших і канчаючы палявымі. На жаль, у некаторых выпадках у крыніцы бракуе інфармацыі пра калібр, даўжыню або нават колькасць гармат, але гэта не змяншае каштоўнасці спісу. Усяго ў Быхаве ў 1707 г. знаходзілася больш за 30 гармат розных відаў і калібраў, што складала немалую лічбу. Яна блізкая, калі паразноўваць са спісам з 1692 г., да стану на пятнаццаць гадоў раней. Выклікаюць цікавасць віленская гармата, перададзеная ў крэпасць бурмістрам Себасцянам Міхновічам і Дзьмітрам Енэжэевічам, а таксама не названымі па імёнах Сенкевічам і Дубовічам. Гаворка, напэўна, пра бурмістраў з часоў Жыгімonta III ці Уладзіслава IV, бо іх не падае ў сваіх спісах віленскага магістрату і бурмістраў Айвас Рагаўскас⁵⁴. Блізкую колькасць гарматаў называе Міхась Ткачоў. Ён пісаў, што пакідаліся гарматы калібра ад 1 да 100 фунтаў. Стофунтовай гарматай была названая ў спісе маскоўская марціра. Аднак у 1707 г. поўнасцю адсутнічаюць звесткі пра

⁵³ Магчыма, гаворка пра гармату, адлітую яшчэ ў часы Вазаў па даручэнню аднаго з іх, адсюль герб “Снапок”.

⁵⁴ Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. Autrojoje pusēje (1662-1702 m.). Vilnius, 2002. S. 43 і наступныя.

аднафунтовыя гарматы, што можна вытлумачыць недахопам інфармацыі ў абодвух спісах. У 1692 г. складальнік інвентару артылерыі паказаў толькі некалькі паўтарафунтовых гарматак і не назваў ніводнай аднафунтовай. Тым не менш, можна пагадзіцца з меркаваннем Ткачова пра тое, што ў быхаўскім цэйхгаўзе быў пакінуты шматлікі артылерыйскі рыштунак⁵⁵.

Табліца 4. Спіс рыштунку, пакінутага ў быхаўскім цэйхгаўзе у 1707 г.

Від рыштунку	КОЛЬ- КАСЦЬ
Dużych beczek prochu (Вялікіх бочак пораху)	6
Małych beczek prochu (Малых бочак пораху)	20
Prochu kupionego, wyrobionego z saletry dobrej „krzyczewskiejs” największa beczka (Купленага пораху з добрай крычаўскай салетры, найвялікшая бочка)	1
Beczki prochu zrobionego z saletry (Бочкі по- паху, зробленага з салетры)	2
Prochu dobrego „krzyczewskiego” w beczkach, w jednej mało co zostało (Добраага крычаўскага по- паху ў бочках, у адной мала што засталося)	10
Ałuńu pół polanki (Галыну пало- ва палянкі (напэўна, салянкі – Рэд.)	----- ⁵⁶
Granatów mniejszych zaprawnych do szturmu (Гранатаў невялікіх запраўных для штурму)	84
Granatów wielkich zaprawnych (Вялікіх запраўных гранатаў)	28
Granatów wielkich próżnych, w tym nie wychandorzonych 99 (Вялікіх гранатаў пустых, у тым ліку не даробленых)	119
Granatów mniejszych pustych (Гранатаў невялікіх пустых)	20
Ołowiu sztuk, z czego 5 ½ wyłało się kul muszkietowych i na okna (Свінцу штук, з якіх вылілі 5½ мушкетных куляў і на вокны)	13½
Ołowiu w szmatach sztuk (Свінец у кавалках, штук)	13

⁵⁵ Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 88.

⁵⁶ Oznacza brak danych w źródle.

Ołówiu w cebrach lanych sztuk (Свінцу ў літых цэбрах штук)	6
Granatów 12 funtowych próżnych (Гранатаў 12 фунтовых пустых)	206
Granatów 6 funtowych próżnych (Гранатаў 6 фунтовых пустых)	305
Granatów 3 funtowych próżnych (Гранатаў 3 фунтовых пустых)	130
Granatów szklanych zaprawnych (Гранатаў шкляных запраўленых)	30
Granatów szklanych niezaprawnych (Гранатаў шкляных незапраўленых)	32
Form do rzucania z ręki granatów (Формаў для кідання гранатаў з руки)	12
Kartaczy zaprawnych wielkich 10 funtowych (Карцечных ядраў запраўных вялікіх 10 фунтовых)	50
Kartaczy 6 funtowych (Карцечных ядраў 6 фунтовых)	60
Kartaczy 3 funtowych (Карцечных ядраў 3 фунтовых)	199
Kartaczy blaszanych zaprawnych (Карцечных ядраў бляшаных запраўных)	12
Kartaczy próżnych drewnianych 10 funtowych (Карцечных ядраў пустых драўляных 10 фунтовых)	140
Kartaczy próżnych mniejszych (Карцечных ядраў невялікіх)	75
Kul armat wielkich niezgodnych z tutejszymi działami (Гарматных ядраў вялікіх неадпаведных тутэйшим гарматам)	1062
Kul 12 funtowych (Ядраў 12 фунтовых)	470
Kul 7 funtowych (Ядраў 7 фунтовых)	300
Kul 7 funtowych (Ядраў 7 фунтовых)	215
Kul 6 funtowych (Ядраў 6 фунтовых)	95
Kul 5 funtowych (Ядраў 5 фунтовых)	460
Kul 3 funtowych (Ядраў 3 фунтовых)	1368
Kul 1 funtowych (Ядраў 1 фунтовых)	231

Kul żelaznych ołowiem oblanych (Ядраў жалезных, аблітых свінцом)	240
Hakownic nowo osadzonych (Гакаўніц нова асаджаных)	38
Arganków z rur muszkietowych (Арганкаў з мушкетных руляў)	8
Muszkietów dawnych sprawnych (Даўных мушкетаў спраўных)	113
Muszkietów starych z łożami i bez łoży (Старых мушкетаў з ложкамі і без ложай)	-----
Lontów do zapalania abunde (Фіцілёў да запальвання abunde)	-----
Wieńców moczonych (вянцоў мочаных)	20
Wieńców nie moczonych (вянцоў не мочаных)	80
Blach husarskich półpiętnasty pary (Гусарскіх блях паўпятнаццаць пары)	14 ½
Szutrów, w tym 1 niesprawnych (Шутраў, у тым ліку 1 ня спраўны)	14
Sztemtli do nabicia armat i chandorzenia (Шомпалаў да зарадкі гарматаў і чышчэння)	12
Szturmpis z żelazem (Штурмспіцаў з жалезам)	1
Szturmpisów bez żelaza toczych (Штурмспіцаў без жалеза точаных)	6
Krajcarów do armat ((Крэйцэр да гарматаў)	3
Krzysów drewnianych do puszczenia rac (Драўляных крыжкоў для запуску ракетаў)	5
Pręt żelazny wielki alias „diosza” do lania armat (Жалезнны прэнт ці “дэшаша” для ліцця гармат)	1
Prętów żelaznych długich do formy do odlewania armat (Жалезных прэнтаў доўгіх да формы адлівання гармат)	7
Obręczy żelaznych do tejże formy (Жалезных обручаў да той жа формы)	21
Kraty żelazne do okiem i pieca „gistera” (Жалезныя краты да вокнаў і печы „гистера”)	2

Francitkul drewnianych toczonych (Франціткуляў драўляных, точаных)	3
Pik z grotami żelaznymi (Пік з жалезнымі наканечнікамі)	46
Drzewa do chorągwii funtów, jedna bez grotu (Дрэўкаў да харугваў, фунтаў, адно без наканечніка)	4
Kos prosto osadzonych starych (Косаў, асаджаных напрамую старых)	13
Kagańców żelaznych (Жалезных каганцоў)	16
Lewar do podniesienia armat (Дамкрат для пад'ёму гарматаў)	1
Forma do lania kul muszkietowych (Форма для ліцця мушкетных куляў)	1
Łańcuch żelazny wielki od bramy nowobychowskiej (Вялікі жалезны ланцуг ад новабыхаўскай брамы)	1
Bardysze moskiewskie (Маскоўскія бердышы)	2
Świder alias „Lapotnia” do wyświdrowania piast do kul armatnich (Свярдзёлак ці “лапотня” да свідравання гарматных ядраў)	1
Świder żelazny na półtora sążnia (Жалезны свярдзёлак на паўтары сажні)	1
Świder żelazny sążniowy do wyświdrowania lawet (Жалезны сажнёвы свярдзёлак да высверлівання лафетаў)	1
Świdrów mniejszych (Меншых свярдзёлкаў)	7
Świdrów małych (Малых свярдзёлкаў)	4
Dłuta sztelmackie (Долаты калёснікаў)	2
Sklut ciesielski (Цясялярскі склют)	1
Dłuto do wydlubania piast armatnich (Долата для выдзёўбвання ўтулак у гарматах)	1
„Arzgi” do ostrugania drzewa („Arzgi” да стругання дрэва)	2
Pil do tartaku wodnego (Пілаў да воднага тартака)	2

Żelaza do tego tartaku wodnego sztuk (Жалеза да таго воднага тартака штук)	5
Koła żelazne (Жалезныя колы)	1
Wałek drewniany z żelaznymi capami do tego tartaku (Драўляны валік з жалезнымі цапамі да таго тартака)	1
Piła ręczna (Ручная пила)	1
Heblów stolarskich (Сталлярскіх гэбляў)	2
Krzesak z dwóch stron wielki (Цясак двухбаковы вялікі)	1
Wirwantów funtów (Вірвантаў фунтаў)	15
Irka alias waga (Ірка ці варі)	1
Obcegi do wycinania kul muszkietowych (Абцыгі для выцінання мушкетных куляў)	2
Próba żelaza do ziemi (Жалезная проба для зямлі)	1
Pił żelazna do rżnięcia materii albo lejek od armaty (Жалезных піл для наразання матэрыйялу або леек да гарматы)	2
Drzwi żelazne wielkie (Вялікія жалезныя дзвёры)	1
Krzyż od Pani Kościelnej - rogi złociste, górne złamane (Крыж ад Пані Касцельнай – канцы залацістыя, верхнія паламаныя)	1
Rydli do kopania ziemi nowych i używanych (Рыдлёўкі для капання зямлі новыя і ўжываныя)	80
Siekier (Сякераў)	19
Kopania sztuk alias motyki (Капанкі ці матыкі штук)	22
Grecownie do mieszania wapna (Начынні для мяшання вапны)	3
Cembrów do wapna noszenia (Цэбрыв насіць вапну)	5
Sztabowego żelaza do rudni obręczy małych i wielkich (Жалеза ў штабах да рудні обручы малых і вялікіх)	39
Z tejże rudni kruszonego żelaza sztuk małych i wielkich (З той жа рудні лому метала штук малых і вялікіх)	32
Młot wielki od rudni (Вялікі молат з рудні)	1

Garnków żelaznych alias „wżynóżki” małych i wielkich (Жалезных чутуноў або “ужыновак” малых і вялікіх)	12
Dzwon żelazny (Жалезны звон)	1
Kociołek żelazny (Жалезны кацялак)	1
Żelaza od miechów drewnianych z rudni (Жалеза ад драўляных мяхоў з рудні)	-----
Capy do kół rudni tej (Цапы да колаў той рудні)	-----
Formy do racy (Формы да ракет)	-----
Deski do suszenia prochu (Дошкі для сушкі пораху)	4
Kowalski miech (Кавальскі меч)	1
Kowadło (Накавальня)	1
Młot wielki (Вялікі молат)	1

Źródło: LMAB, fond 17, nr 43, k. 7-8.

На падставе волісі можна сцвярджаць даволі сціплую забяспечанасць цэйхгаўзу Старога Быхава, што не дазваляла вытрымаць доўгую аблогу. Вельмі сціпла, у параўнанні з 1692 г., выглядаў запас пораху, напэўна прычынай была вайна, якая цягнулася ўжо сем гадоў, ды яшчэ чатырохтыднёвая аблога замка. Затое запас ядраў нашмат большы, чым у 1692 г.

Стан артылерыі Старога Быхава ў параўнанні з іншымі прыватнымі цвярдынямі быў някепскі. Праўда, замак у Біржах у канцы 60-х гадоў 17 ст. меў ажно 86 гармат рознага калібра, што было для прыватнага ўмацавання агромнітай колькасцю. У той самы час Шклоў меў толькі 10 невялікіх гармат, адну вялікую і 10 малых марціраў. У 1688 г. у Шклоўскім замку было толькі 9 гармат і адна марцір, у 1724 г. – 5 гармат і 6 марціраў. У найбольшым умацаваным замку на тэрыторыі ВКЛ – Слуцку, у 1746 г. было 55 гармат. Нясвіж у 1753 г. меў 30 гармат, у тым ліку 2 дванаццаціфунтовыя, 4 – дзесяццаціфунтовыя, адно жалезнае пяціфунтовое. Астатнія былі малакалібрavыя. Як відаць, цвярдыня Старога Быхава, паводле артылерыйскага ўзбраення, у пачатку 18 ст. належала да найлепшых прыватных замкаў⁵⁷.

⁵⁷ Hryckiewicz A. P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // Przegląd Historyczny. T. 61. Z. 3. Warszawa, 1970. S. 433, 437, 440.

Падсумоўваючы інфармацыю, можна заўважыць адносную стабільнасць артылерыйскага ўзбраення цвярдыні. Колькасць гармат у 1692 і ў 1707 г. падобная, або нават тая самая, хоць гарматы, пералічаны ў першым інвентары, адрозніваюцца ад занатаваных у другім вопісе. Відаць, што іх колькасць імкнулася захаваць на ўзору трывдзяці з нечым гармат рознага калібру, чаго, здаецца, было дастатковая для быхаўскага замка і цалкам адпавядала патрэбам абароны. Змены ў цэйхгаўзе, напэўна, былі звязаныя з палітычнай і мілітарнай нестабільнасцю перыяду 1692 – 1707 г., асабліва 1700 – 1707 г. Цэйхгаўз, як падчас першай інвентарызацыі, так і другога перапісу, быў адносна добра забяспечаны розным ваенным рыштункам, за выключэннем запасу пораху, што вынікала з паказаных вышэй прычын. Большыя яго запасы напэўна дазволілі б замку вытрымаць нават працяглую аблогу.

Леанід Лайрэш (Ліда)

Ян Снядэцкі (1756 – 1830) – навуковец і асьветнік гістарычнай Літвы

Ян Снядэцкі – рэктар Віленскага універсітэту, вядомы астраном, матэматык і грамадскі дзеяч нарадзіўся 29 верасня 1756 г. у горадзе Жнін (недалёка ад Быдгашчы). Яго бацька быў упльвовым месцічам, сям'я займалася земляробствам і піваварствам.

Хваравіты з дзяцінства, Ян даставіў шмат клопатаў сваёй маці, Францішцы (да шлюбу – Гішчынскай)¹. Ужо ў дзевяць год Ян пасля хатнай падрыхтоўкі быў аддадзены ў калегію Любрэнскага ў горадзе Познань, дзе вучыўся сем гадоў (1766-1772 г.). Выкладанне там вялося яшчэ амаль па сярэднявечным узоры. Малы Ян выявіў вялікую цікаўасць да дакладных навук, наведваў лекцыі па эксперыментальнай фізіцы, якія чытаў у езуіцкай школе ў Познані астроном Юзаф Рагалінскі. Дзякуючы падтрымцы з боку познанскіх езуітаў, здольны 16-гадовы юнак з’ехаў у 1772 г. у Кракаў, дзе паступіў у Акадэмію. Кракаўская Акадэмія была асноўнай вышэйшай школай Польшчы, аднак узровень выкладання ў ёй быў не высокі. Галоўным зместам лекцый па філасофіі было вучэнне Арыстоцеля з каментарамі Тамаша Аквінскага. Вучэнне Каперніка не прымалася. Сярод прафесараў матэматычнай группы Акадэміі самае віднае месца займаў так званы “Regius Astrologus” (каралеўскі астролаг), галоўным абавязкам якога з’яўлялася стварэнне каляндароў з астралагічнымі прадказаннямі. Трохі лепш давалася матэматыка, але ж алгебра зусім не выкладалася, а ў геаметрыі захоўвалася старая манера аналізу².

Здольны юнак скончыў універсітэцкі курс на працягу трох гадоў. У 1775 г. ён атрымаў доктарскую ступень, якая па тагачасных правілах давала права чытаць лекцыі ва універсітэце. Прадметам сваіх лекцый Снядэцкі абраў у 1776 г. алгебру у Кракаўскай акадэміі, а праз нейкі час у гімназіі Навадворскага пачаў чытаць лекцыі па логіцы, гідрастатыцы, палітычнай эканоміі і іншых прадметах³.

У той час, калі Ян Снядэцкі пачынаў сваю вучобу ў Кракаўскай Акадэміі, у Польшчы была арганізавана Адукацыйная камісія народнай

¹ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. T. II S. 64.

² Рыбка Е. В. Ян Снядецкий (к 200-летию со дня рождения) // Историко-астрономические исследования. Москва, 1956/ Выпуск II. С. 268.

³ Swieżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie i działalność naukowa. Petersburg, 1898. S. 5.

асветы – правобраз будучага міністэрства народнай асветы. Асноўнай задачай Камісіі была карэнная рэформа вышэйшай школы. Адукацыйная камісія даручыла правесці рэформу Krakаўскай Акадэміі Гуга Калантаю, які з гэтай мэтай у 1777 г. прыехаў у Krakаў. Ян Снядэцкі з самога пачатку палітычна далучыўся да лагера, які ўзначаліў Калантай. Адукацыйная камісія глядзела на Снядэцкага як на будучага прафесара Krakаўскага ўніверсітэта. Таму ён быў накіраваны за мяжу для вучобы ў найбуйнейшых цэнтрах Заходняй Еўропы. Снядэцкі пакінуў Krakаў у верасні 1778 г. і накіраваўся ў Нямеччыну, спачатку ў Ляйпциг, а потым, у Гетынген, дзе з 1737 г. існаваў ўніверсітэт. Снядэцкі думаў, што ў гэтым ўніверсітэце лекцыі будуць чытацца на лацінскай мове, якой ён добра валодаў. Але ў германскіх ўніверсітэтах выкладанне вялося ўжо пераважна на німецкай мове, якую Снядэцкі амаль што не ведаў. Снядэцкі на працягу трох месяцаў вывучыў мову настолькі, наколькі гэта было неабходна для чытання навуковых кніг і слухання лекцый. У Гетынгене Снядэцкі вывучаў шматлікія дакладныя навуки: матэматыку, фізіку і нават вайскова-інжынерную справу. Тады ж ён у першы раз пазнаёміўся з астрономіяй у гетынгенскай абсерваторыі, якая набыла вядомасць у сярэдзіне 18 ст., дзякуючы працам Іагана Тобіяса Майера (1723-1702)⁴.

Снядэцкі хутка пачаў адчуваць недахоп грашовых сродкаў. На дапамогу прыйшло Калантай, які арганізаваў яму прыватную матэрыяльную падтрымку. Бесперапынная 15-месячная праца ў Гетынгене адбілася на здароўі Снядэцкага, і ён быў прымушаны зрабіць перапынак у заняtkах. Лекар раіў яму пакінуць Гетынген, і Снядэцкі ў лістападзе 1779 г. з'ехаў у Галандыю, дзе жыў пераважна ў Лейдане, а адтуль у студзені 1780 г. адправіўся ў Парыж⁵.

Парыж тады, асабліва ў вобласці дакладных навук, быў навуковым цэнтрам Еўропы. Як Снядэцкі пісаў у сваёй аўтабіографіі, галоўнай мэтай яго знаходжання ў Парыжы было ўдасканаленне ў ведах па вышэйшай матэматыцы, асабліва дзеля практычнага выкарыстоўвання яе ў астрономіі і механіцы. З гэтай мэтай ён наведваў лекцыі па інтэгральным лічэнні вядомага французскага матэматыка Кузэна (Cousin, 1739-1800). Цесная сувязь, якая ўсталявалася паміж Снядэцкім і Кузэнам працягвалася і пасля вяртання Снядэцкага ў Krakаў, пра што сведчыць іх перапіска.

З лістапада 1780 па ліпень 1781 г. Кузэн чытаў лекцыі па астрономіі, выкладаючы праблему трох целаў з ужываннем яе да тэорыі руху Месяца. Снядэцкі пісаў у аўтабіографіі, што гэта быў першы па сваёй грунтоўнасці курс, які ён чуў у Парыжы. Лекцыі Кузэна прынеслі Снядэцкаму вялікую карысць, бо сталі асновай яго адукацыі ў вобласці матэматычнай астрономіі.

⁴ Рыбка Е. В. Ян Снядецкий ... С. 269.

⁵ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 66.

Акрамя лекцый Кузэна, Снядэцкі слухаў яшчэ іншыя курсы, сярод іх курс па астрономіі, які чытаў Лаланд (Lalande). Ён працаваў у Парыжскай абсерваторыі, але часцей за ёсё наведваў невялікую абсерваторыю пад кірауніцтвам Мясе (Messier), з якім блізка сышоўся. Астронамічныя назіранні Снядэцкі таксама праводзіў у абсерваторыі Каралеўскага Каледжа. Снядэцкі наведваў яшчэ і Даламбера (d'Alambert), які зацікавіўся малдым навукоўцам і нават прапаноўваў яму не вяртацца дадому, а абяцаў дапамагчы ў атрыманні пасады астронома ў Мадрыдской абсерваторыі, але Снядэцкі гэтай пропановы не прыняў. Акрамя астронамічных назіранняў і вылічэнняў, ён сур'ёзна займаўся хіміяй і мінералогіяй, а таксама вывучаў французскую мову, літаратуру і мастацтвы⁶.

Камісія народнай асветы пропанавала Снядэцкаму да кастрычніка 1781 г. вярнуцца ў Кракаў, дзе яму прызначалася кафедра матэматыкі і астрономіі. Пры гэтым Снядэцкі павінен быў пачаць неадкладна чытаць лекцыі па матэматыцы, а лекцыі па астрономіі пачыналіся з 1782 г.

Рэформа Кракаўскага універсітета была ўжо ў асноўным завершана Калантаем, які надаваў вялікае значэнне развіццю ў Кракаўскай Акадэміі натуральных і юрыдычных навук. На жаль, не ўсе задумы ажыццяўліся, аднак сучасная сістэма выкладання зацвердзілася канчатковая. Ян Снядэцкі быў актыўным прыхільнікам Калантая. Яшчэ да вяртання з Парыжу яго абраў сакратаром Кракаўскай Акадэміі, і з 1782 г. Снядэцкі пачаў выконваць гэтыя вельмі адказныя абавязкі. Ён перагледзеў расходныя кнігі і строгім кантролем імкнуўся выправіць недахопы. Нягледзячы на адміністрацыйную нагрузкую сакратара Акадэміі, якому падпрадкоўваліся ўсе школы ў дзяржаве (акрамя школ у Літве, падпрадкаваных Віленскай Акадэміі), Снядэцкі вельмі старанна вёў вучэбную і навуковую працу. Да лекцый ён рыхтаваўся вельмі дбайна. Лекцыі чытаў на польскай мове, за што яго папракалі старыя прафесары, якія звыклі выкладаць на лацінскай мове⁷.

Увесе 1781/82 навучальны год Снядэцкі займаўся падрыхтоўкай курсу матэматыкі, які планаваў выдаць у чатырох тамах. У першым томе ён меркаваў выказаць алгебру, у другім – аналітычную геаметрыю, у трэцім – дыферэнцыяльнае і інтэгральнае лічэнне, у чацвёртым – ужыванне гэтих лічэнняў у механіцы і астрономіі. Першыя два тамы пад агульным загалоўкам “Тэорыя алгебраічнага лічэння, прымененая да кривых ліній” былі надрукаваныя ў Кракаве на польскай мове ў 1783 г.⁸ У верасні 1782 г. Снядэцкі пачаў чытаць лекцыі па астрономіі. Тэмай першай лекцыі была ўхвала Каперніку, былому студэнту Кракаўскай Акадэміі.

⁶ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкий ... С. 270 - 271.

⁷ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 71.

⁸ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкий ... С.272 - 273.

Для Снядэцкага пачаліся гады ўпартай працы, ён пісаў у аўтабіографіі: “Лекцыі чытаў сістэматычна, не прапусціўшы іх ні разу”. У 1782-1786 г. рэкторам Кракаўскай Акадэміі быў Калантай, які паслядоўна праводзіў сваю рэфарматарскую дзеянасць. У 1782 г. пры ўдзеле Снядэцкага быў складзены план стварэння астронамічнай абсерваторыі, батанічнага саду, хімічнай і фізічнай лабараторый і медыцынскай клінікі. З асаблівым запалам Снядэцкі займаўся арганізацыяй астронамічнай абсерваторыі. У Кракаве ніякіх астронамічных прыладаў, акрамя састарэлых сярэдня-вечных, не было. Камісія народнай асветы адпусціла сродкі на закуп некаторых прыладаў з навуковага кабінета Рагалінскага ў Познані. Сярод іх былі маятнікавы гадзіннік Лепо і астронамічны квадрант Канівэ. Кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі падарыў Снядэцкаму з сваёй абсерваторыі ахраматычны рэфрактар Доланда з ахраматычным аб'ектывам. Але неабходна было замовіць новыя прылады і задбаць пра скарэйшую пабудову абсерваторыі. З дапамогай Кузэна і Мясе, з якімі ён вёў перапіску, Снядэцкі замовіў у Парыжу астронамічныя прылады і новы маятнікавы гадзіннік. Спачатку ён прапаноўваў дабудаваць абсерваторыю на ўніверсітэцкім будынку, у цэнтры горада, але потым пагадзіўся на тое, каб узвесці яе па-за горадам у прадмесце Весела. Быў абраны будынак які раней належаў езуітам (пабудаваны ў 1750 г.), у 1773 г. ён быў перададзены Кракаўскай Акадэміі разам з усёй маёmacцю ордэна езуітаў. Для абсерваторыі будынак належала перарабіць, а для гэтага сродкі знайшліся толькі ў 1787 г. Каля абсерваторыі планаваўся батанічны сад.

У чаканні сродкаў на перабудову Снядэцкі папаўняў астронамічнае абсталяванне. У 1783 г. у яго распараджэнні ўжо былі два квадранты, дзве трубы Доланда і чатыры іншыя тэлескопы. У 1786 г. ён атрымаў з Парыжа замоўленыя прылады (пассажная прылада⁹ і гадзіннік). У снежні 1786 г. Снядэцкі зварнуўся ў Камісію народнай асветы з просьбай аб камандзіраванні яго на некалькі месяцаў у Англію для азnamлення з астронамічнымі абсерваторыямі. Атрымаўшы дазвол, ён з'ехаў у сакавіку 1787 г. праз Вену і Парыж у Лондан. Спачатку ён наведаў Грынвічскую абсерваторыю, асабіста пазнаёміўся з яе дырэктарам Маскелайнам (Maskelyne). Але самым істотным вынікам пaeздкі Снядэцкага ў Ангельшчыну было яго знаходжанне на працягу некалькіх тыдняў у мястэчку Слоў блізу Віндзара ў абсерваторыі Вільяма Гершеля. У лісце да Марціна Пачобута, ён дэталёва паведамляе пра назіранні разам з Гершелем падвойных зорак, Урана, спадарожнікаў Сатурна і іншых нябесных целаў. Наведаў ён таксама Оксфордскі ўніверсітэт і абсерваторию ў Оксфордзе, дырэктарам якой быў

⁹ Пассажная прылада (ад франц. passage - праход), астронамічны прыбор для назірання праходжання зорак праз нябесны мерыдыян. Тэлескоп пассажной прылады можа круціцца толькі ў вертыкальной плоскасці.

Хорнсбі. У гэтую эпоху Англія з'яўлялася лідэрам ва ўсіх галінах навукі, таму паездка Снядэцкага спрыяла папаўненню ягонай астронамічнай адкукацыі, атрыманай у Парыжы. Паездка дала яму магчымасць азнаёміцца з галоўнымі абсерваторыямі таго часу, дасягненні якіх адыгралі вядучую ролю ў гісторыі астронамічных даследаванняў канца 18 ст.¹⁰

Пакуль Снядэцкі знаходзіўся ў Англіі, у Кракаве паспяхова ажыццяўлялася перабудова былога будынка езуітаў для абсерваторыі. Калі ў снежні 1787 г. ён вярнуўся ў Кракаў, асноўная будаўнічыя работы былі скончаныя. Але толькі 10 кастрычніка 1791 г. адбыліся першыя астронамічныя назіранні. Абсерваторыя атрымала даволі добрае інструментальнае абсталяванне. Галоўнымі прыладамі яе былі:

французскі квадрант з латуні радыюсам у трох парыжскіх футы (амаль метр);

ангельскі квадрант радыюсам 14 цаляў, які меў дзве ахраматычныя трубы;

пасажная прылада, вырабленая майстрам Шарытэ (Charite) у Парыжы па ўзоры аналагічнай прылады Рамсдэна;

чатыры маятнікавыя гадзіннікі, з якіх адзін – гадзіннік (майстра Ляпо, 1786 г.) быў з кампенсацыйным маятнікам;

паралактычная труба даўжынёй 5 футаў і 5 цаляў з неахраматычным аб'ектывам і мікраметрам;

дзве трубы, вырабленая Доландам, з ахраматычнымі аб'ектывамі;

два люстранныя тэлескопы.

Акрамя пералічаных прыладаў, Снядэцкі набыў камплект метэаралагічных прыбораў, вырабленых у Парыжы і ў Лондане, з дапамогай якіх былі пачатыя рэгулярныя назіранні¹¹. У лісце да Пачобута ад 2 студзеня 1792 г. ён апісвае сваю абсерваторыю і навуковыя прылады¹².

Снядэцкі быў старанным назіральнікам. У сваю праграму ён уключыў назіранні зацімненняў спадарожнікаў Юпітэра і пакрыцці зорак Месяцам. Ён прапаноўваў Пачобуту рабіць аналагічныя назіранні ў Вільні, для вызначэння рознасці даўжыні Віленскай і Кракаўскай абсерваторый. 4 чэрвеня 1788 г. ён правёў назіранне зацімнення Сонца, 28 красавіка 1790 г. поўнага зацімнення Месяца. У 1792 г. па назіраннях, зробленых з квадрантам Канівэ, ён вызначыў шырату Кракаўскай абсерваторыі¹³.

Аднак навуковая дзеянасць Снядэцкага сутыкнулася з сур'ёзнымі цяжкасцямі, выкліканымі агульным палітычным становішчам, якое склаўся ў Польшчы ў апошнім дзесяцігоддзі 18 ст., бо урадамі Рэsei і Пруссіі

¹⁰ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкій ... С. 274 - 277.

¹¹ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. T. II. S. 72.

¹² Kronika Rodzinna. 1882. T.10. №3 S.77.

¹³ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. T. II. S. 79.

вялася падрыхтоўка другога падзелу Рэчы Паспалітай, для фармальнага зацвярджэння якога быў скліканы сойм у Гародні.

Асноўныя сродкі Кракаўскай Акадэміі давалі розныя маёntкі, у тым ліку і ў ВКЛ. Палітычныя змены пагражалі матэрыяльным асновам Акадэміі і таму яе дзейнасць апынулася пад пагрозай спынення. У сувязі з гэтым Снядэцкі быў камандзіраваны ў Гародню для абароны фінансавых спраў Акадэміі. Ён прыйшоў у Гародні з чэрвеня па снежань 1793 г. і быў сведкам гвалту з боку царскага генерала Сіверса над дэпутатамі сойму, якія не згаджаліся з падзелам краіны. Толькі пад пагрозай гармат, накіраваных Сіверсам на будынак сойму, дэпутаты змушаныя былі прыняць навязаную ім рашэнне. Пасля ўрэгульяння фінансавых спраў Кракаўскай Акадэміі Снядэцкі аднавіў свае назіранні ў Кракаве і вёў іх да траўня 1794 г. У гэтым годзе палітычны падзеі ізноў перапынілі навуковую працу. Разгарнуўся нацыянальна – вызвольны рух пад кіраўніцтвам Касцюшкі, прыхільнікам якога быў Снядэцкі. Ён быў абрани камісарам, узяў на сябе клопат аб пры-ёме добраахвотнікаў у войска і дастаўцы харчавання і грошай у Варшаву. Пасля задушэння паўстання Касцюшкі захопнікі правялі трэці падзел Рэчы Паспалітай. Кракаў спачатку быў заняты прускімі войскамі, а затым далучаны да Аўстріі. Ад узрушэння, выкліканага падзелам радзімы, Снядэцкі за адну ноч пасівеў.

У лютым 1796 г. у складзе дэлегацыі Кракаўскага юніверсітэта Снядэцкі паехаў у Вену для ўручэння імператару Францу II петыцыі юніверсітэту, над якім навісла пагроза ліквідацыі. У Вене Снядэцкі правёў каля двух месцаў і ў красавіку 1796 г. вярнуўся ў Кракаў. У выніку перамоваў з аўстрыйскім урадам юніверсітэт абараніў сваё існаванне, але ўмовы працы пад аўстрыйскай уладай аказаліся настолькі цяжкімі, што Снядэцкі у 1797 г. падаў у адстаўку з пасады прафесара, пакідаючи за сабой працу ў абсерваторыі. Адстаўка не была прынятая, і ён працягваў працаўца в юніверсітэце. Здароўе вучонага прыкметна пагоршылася, астроном пакутаваў ад хваробы лёгкіх, але астронамічных назіранняў не спыніў.

Яшчэ ў 1796 г. падчас паездкі ў Вену ён пазнаёміўся з аўстрыйскім астрономам Трыснекерам, з якім вёў потым перапіску на лацінскай мове. Трыснекер публіковаў у друкаваных ім эфемерыдах¹⁴ (*Ephemerides Vindobonenses*) назіранні Снядэцкага. З імі пазнаёміўся вядомы німецкі астроном Цах, які з 1800 г. пачаў выдаваць першы ў свеце астронамічны часопіс пад назовам “*Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd und Himmelskunde*”. Не ведаючи асабіста Снядэцкага, Цах паслаў яму ў жніўні 1800 г. ліст, у якім выявіў жаданне завязаць перапіску. З гэтага часу і пачалася вельмі ажыўленая навуковая сувязь паміж Снядэцкім і Цахам.

¹⁴ Эфемерыды - у астрономіі зборнік табліц каардынататаў і іншых параметраў нябесных свяцілаў, вылічаных для шэрагу паслядоўных момантаў часу.

У лісце ад 9 лістапада 1800 г. Снядэцкі паслаў Цаху дадзенія з вынікамі назірання ў пакрыцця Месяцам зоркі η Virginus. Гэтую астронамічную з'яву таксама назіраў Цах у сваёй абсерваторыі ў Зэбэргене (мясцовасць у Цюрынгіі, якая належала тады герцагству Саксен). Па падставе дэталёвой інфармацыі гэтага пакрыцця з Вены і Зэбэргена, Снядэцкі вылічыў рознасць геаграфічнай даўжыні гэтых трох абсерваторый¹⁵.

Новы ўздым астронамічнай дзеянасці Снядэцкага выявіўся пасля адкрыцця італьянскім астрономам Піаці (Piazzi) першай малой планеты Цэрэра (1801 г.). Снядэцкі, не ведаючы каардынатаў, адшукаў яе на небе 1 сакавіка 1802 г. і вызначаў каардынаты Цэрэры на працягу 15 начэй з 1 сакавіка па 5 красавіка 1802 г. 25 красавіка 1802 г. Снядэцкі быў апавешчаны Цахам (ліст ад 9 красавіка 1802 г.) аб адкрыцці Ольберсам другой малой планеты – Палады. Ён неадкладна прыступіў да пошуку і, знайшоўши яе на небе ў той жа дзень, назіраў новую малую планету на працягу ўсіх наступных начэй з 25 красавіка па 3 траўня 1802 г. Усе гэтыя назіранні Снядэцкі пераслаў Цаху, які іх апублікаваў у “Monatliche Correspondenz...”. Яны былі надрукаваныя таксама ў “Штогодніку варшаўскага Таварыства сяброў навук” (Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk), заснаванага ў лістападзе 1800 г. Снядэцкі быў чальцом гэтага таварыства з дня яго заснавання.

Першы прэзідэнт таварыства гісторык Ян Альбертрандзі (Albertrandi) у 1801 г. звязрнуўся да Снядэцкага з прапановай напісаць дысертацию пра Каперніка. Мэта дысертациі была абазначаная словамі: “...паказаць як Каперніку абавязаныя матэматычныя навукі, асабліва астрономія, у эпоху, у якой ён жыў, паказаць, працай якіх папярэднікаў ён карыстаўся і ў якой ступені... абавязаныя яму навукі ў цяперашні час”. Снядэцкі вельмі ахвотна пагадзіўся. Ён уважліва вывучыў кнігу Каперніка па першым выданні 1543 г., а затым даследаваў працы аўтараў, якія пісалі пра Каперніка. Ягоная ўвага засяродзілася на змесце кнігі Каперніка, а не на біяграфіі аўтара. Снядэцкі у такіх словах ахарактарызаваў сутнасць вучэння Каперніка: “Капернік не быў пераймальнікам старажытных філосафаў, але сапраўдным творцам сваёй сістэмы, ён вырашыў найцяжэйшыя задачы сферычнай трываламетрыі, а яго ўласныя і глыбокія ідэі аб упараткованні і нябесных целях, аб фізічнай сіле іх руху, асабліва зямной восі, пацверджаныя праз некалькі стагоддзяў тонкімі назіраннямі і глыбокім геаметрычным вылічэннем, – вялі да новых вялікіх законаў аб уладкаванні сусвету і сталі асновай найвялікіх адкрыццяў у сучаснай астрономіі”. Гэтыя слова з'яўляліся новым падыходам да сутнасці вучэння Каперніка і таму Снядэцкі дадае: “Усяго гэтага ніхто да мяне яшчэ не напісаў і не давёў”. У

¹⁵ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкій ... С. 278 - 279.

сваёй дысертацыі, якая з'яўляецца не толькі выкладам вучэння Каперніка, але і арыгінальнай працай, Снядэцкі даў крытычны агляд усіх раздзелаў кнігі Каперніка. Ён лічыў самым істотным раздзелом, прысвежаны руху Зямлі. У канцы сваёй працы Снядэцкі адзначыў поспехі астраноміі, дасягнутыя на аснове вучэння Каперніка¹⁶.

Дысертацыя Снядэцкага была адпраўлена ў Варшаву 31 жніўня 1802 г. і прачытана на адкрытым паседжанні Таварыства сяброў навукі 16 лістапада 1802 г. Культурнай грамадскасцю Варшавы яна была прынятая з вялікім энтузіязмам. Ужо ў снежні 1802 г. гэтая праца была надрукаваная асобнай кнігай, затым перавыдадзеная ў 1803 г. у “Штогодніку варшаўскага Таварыства ...”. Гэты твор увайшоў і ў зборнікі Яна Снядэцкага, выдадзеныя трох разы (I выданне – Вільня, 1814 г., II выданне – Вільня, 1818 г., III выданне – Варшава, 1837 г.). Потым былі шматлікія пераклады гэтай працы на замежныя мовы. На ангельскай мове твор Снядэцкага аб Каперніку быў выдадзены ў Дубліне ў 1823 г., на італьянскай – у Пізе ў 1823 г., рэзюмэ на персідской мове з'явілася ў Калькуце ў 1826 г. Біёграф Яна Снядэцкага Балінскі паведамляе пра пераклад працы Снядэцкага аб Каперніку на русскую мову, выкананы Васілём Анастасевічам. Праца Снядэцкага спрыяла актыўізацыі цікавасці да Каперніка сярод еўрапейскай інтэлігенцыі. У сусветнай навуцы Капернік быў прызнаны польскім навукоўцам, нягледзячы на тое, што да гэтага яму прыпісалі прускае паходжанне.

У гэтых ж час Снядэцкі напісаў падручнік па геаграфіі. Як ён пісаў у сваёй аўтабіографіі, задума падручніка з'явілася яшчэ ў 1794-1795 г. Да Снядэцкага не было ўзору такога падручніка. Таму яго складанне доўжылася некалькі гадоў і было завершана толькі ў 1803 г. Падручнік быў надрукаваны на польскай мове ў Варшаве ў 1804 г. пад загалоўкам: “Геаграфія або матэматычнае і фізічнае апісанне Зямлі”. Геаграфія Снядэцкага выйшла трывма выданнямі на польскай мове. Другое з іх, пашыранае і выпраўлене, было надрукавана ў Вільні ў 1809 г.; трэцяе выданне, зноў пашыранае, выйшла з друку таксама ў Вільні ў 1818 г. Другое выданне было перакладзена на русскую мову і выпушчана ў Харкаве ў якасці падручніка геаграфіі зацверджанага для ўсіх рускіх гімназій¹⁷.

У 1802 г. Снядэцкі па сваім жаданні быў вызвалены ад пасады прафесара Кракаўскага універсітэта. Прычына падачы ў адстаўку была ўтым, што адраджэнне універсітэта, пачатое дзякуючы працам Калантая, фактычна спынілася. Яно прыпынілася ўжо ў 1786 г., пасля таго як Калантай пакінуў Кракаў. Акупацыя Кракава прускімі войскамі ў 1794 г., а затым далучэнне гораду да Аўстрыйскай імперыі, яшчэ больш пагоршыла становішча. Снядэцкі ў 1796-1798 г. трох разы ездзіў у Вену выра-

¹⁶ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкій ... С. 280.

¹⁷ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкій ... С. 281 - 282.

шаць справы універсітэта з аўстрыйскім урадам, але гэта не прывяло да прыкметнага паляпшэння ўмоваў працы ва універсітэце.

У гэтых час лепшыя ўмовы для развіцця науки склаліся ў Віленскім універсітэце, дзе астронамічныя даследаванні развіваліся пад кірауніцтвам Марціна Пачобута. З ім Снядэцкі пазнаёміўся асаўбіст яшчэ ў Гародні, куды падчас сойму ў 1793 г. прыехаў таксама і Пачобут – тады рэктар Віленскага універсітэта. Пасля гэтага Снядэцкі двойчы запрашаўся ў Віленскі універсітэт, але ён адхіліў запрашэнні¹⁸. Ён вырашыў з'ехаць за мяжу, бо не бачыў сэнсу для сваёй працы на радзіме. У лісце да Калантая ад 22 жніўня 1803 г. Снядэцкі паведаміў, што збіраецца з'ехаць у Нямеччыну і Францыю, каб адпачыць, наведаць Цаха і пазнаёміцца з яго астронамічнымі і геадэзічнымі працамі. Ён з'ехаў у пачатку верасеня 1803 г. Спачатку Снядэцкі прабыў некалькі дзён у Зэебэргене ў Цаха, дзе прымай удзел у ягоных астронамічных назіраннях. У лістападзе 1803 г. Снядэцкі прыехаў у Парыж, прабыў там 8 месяцаў, выязджаючы на кароткі час у Нідэрланды¹⁹.

Падчас знаходжання Снядэцкага ў Парыжы французскі пісьменнік Шарль Віле (Villers) выдаў кнігу “Этюды аб духу і ўплыве рэфармацыі Лютера”, у якой быў паклённіцкія выпады ў адрас Рэчы Паспалітай. Снядэцкі напісаў вялізны адказ і выдаў яго на французскай мове. Ён давёў у ім безгрунтоўнасць высноў Віле, які сцвярджаў, што гэты край ў 15 ст. не меў значэння ў Еўропе. Снядэцкі нагадаў пра перамогу над крыжакамі, здабытую ў 1410 г. у бітве пад Грунвальдам злучанымі сіламі палякаў, беларусаў і літоўцаў, і паказаў высокі ўзровень культуры краю ў 15 ст. Акрамя таго, Снядэцкі пратэставаў супраць здзекаў аўтара “Этюдаў” над стратай Рэччу Паспалітай дзяржаўнай незалежнасці ў канцы 18 ст. Водгук Снядэцкага на кнігу Віле атрымаў вялікую вядомасць у грамадскіх колах Францыі. У каstryчніку 1804 г. Снядэцкі з'ехаў у Італію і жыў у Мілане і Рыме. Падчас знаходжання ў Італіі яму прапаноўвалі кірауніцтва абсерваторыяй у Балоны, але даследчык гэтай прапановы не прыняў. У траўні 1805 г. Снядэцкі вярнуўся ў Кракаў. Ён збіраўся пасяліцца ў вёсцы і заняцца гаспадаркай, паляваннем і чытаннем кнігаў²⁰.

Князь Адам Чартарыйскі, апякун школ вяс�мі заходніх губерняў Ресей і міністр замежных спраў Расейскай імперыі, зварнуўся да Снядэцкага з прапановай заняць пасады дырэктара Віленскай абсерваторыі і рэктара Віленскага універсітэта. Першапачаткова Снядэцкі адмаўляўся, але потым саступіў і ў каstryчніку 1805 г. згадзіўся пераехаць у Вільню і заняць гэтыя дзве пасады. У пачатку 1807 г. Снядэцкі атрымаў дазвол аўстрыйскага

¹⁸ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa. 1983, Т. II. S. 104.

¹⁹ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкій ... С. 283.

²⁰ Тамсама. С. 284.

ўрада заняць пост у Віленскім універсітэце, і 2 сакавіка 1807 г. ён прыехаў у Вільню назаўжды²¹.

Снядэцкаму адразу прыйшлося вырашаць шмат праблемаў, частка будынкаў універсітета была занятая вайсковым шпіталем па ўказанні губернатара. Для вырашэння фінансавых пытанняў прыйшлося з'ездзіць у Пецярбург. Тым не менш, ён заснаваў новыя кафедры (тэалогіі і хірургіі), уладкаваў батанічны сад, лабараторыі, кабінеты, узмацніў вывучэнне новых єўрапейскіх моваў, заахвоціў літаратурныя заняткі сярод студэнтаў (аднак, у рамках класіцызму). Снядэцкі таксама пашырыў дзеянасць універсітэту, рэфармуючы быўшы і адчыняючы новыя школы і гімназіі ў Вінніцы, Віцебску, Магілёве.

Заняўшы пост дырэктара абсерваторыі, ён выступіў з прапановай аб перабудове будынка абсерваторыі і забеспячэнні яе новымі прыладамі. Закупляеца тэадаліт Рамсдэна, дзвеяціцалевы секстант Траўгтона, два глобусы Бадэ: нябесны і зямны, паўторны круг Рэйхенбаха і Эртэлаўя, паралактычна труба Доланда і маятнікавы гадзіннік Харды (Hardy). Аднак перабудова Віленскай абсерваторыі і яе мадэрнізацыя пры Снядэцкім не ажыццяўліся²².

Да астронамічных назіранняў рэктар змог прыступіць толькі ў 1808 г. і праводзіў іх сістэматычна да 1824 г. Снядэцкі працягваў работы, пачатыя ім у Кракаве, а менавіта: назіраў пакрыцці зорак Месяцам, становішчы малой планеты Весты, каметы 1811 г., Сонца і зорак, зацяненні спадарожнікаў Юпітэра. У 1807 г. і ў 1811 г. рэктар назіраў каметы²³. Штогод ён паведамляў вынікі сваіх назіранняў у Пецярбургскую Акадэмію навук і ў Берлін. Яны друкаваліся ў мемуарах Акадэміі навук у Пецярбургу, у Берлінскім

²¹ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. Т. II. С. 105 - 107.

²² Bieliński Józef. Uniwersytet Wileński. Kraków, 1899-1900. Т. I C. 175.

²³ Аб “Вялікай камеце 1811 г.” Доўгі час яна была бачная ад змяркання да світанку. На працягу верасня і кастрычніка бліск каметы быў параўнальны з яркасцю зорак нульяве і першое величыні. У той час камета рухалася па дузе ад сузор’я Вялікае Мядзведзіцы да сузор’я Геркулеса. Камета мела два яркія хвасты: адзін прамы, а другі моцна выгнуты. Даўжыня хвастоў складала 25 градусаў, а шырыня выгнутага пылавога хваста складала 7 градусаў. Камета была бачная наўзброеным вокам амаль дзесяць месяцаў. Аб камеце 1811 г. Адам Міцкевіч пісаў у паэме “Пан Тадэвуш...”:

А вунь да той праявы, што навідавоку / Паўсвету з заходу ляціць, і ззяе ўночы, / I, не мяняючы кірунак свой паўночны, / Хвастом агніста-зыркім слепіць люд планеты — / Злавесніцы вайны, бядот і слёз — каметы. / Сваім ядром, нібы крывавым вокам, / Яна аж засціц зоркі і з падскокам / Адольвае прастору сфер, як быццам / Спяшаецца ў Давідаў воз садзіцца. / Шчэ звечара або дасветкам раннім / Ліцвіны з невясёлым прадчуваннем / Гадаюць, глядзячы на неба: / «Што вам / Яна вяшчуе гонам тым шалённым / На поўнач з заходу, к Палярнай зорцы?» / Мяццовы астраном, нябес дазорца, / Разважліва прарочыў —будзе блага! / Пераклад Я. Семяжона

штогодніку, які выдаваў Бодэ і ў “Monatliche Correspondenz...” Цаха. Пецярбургская Акадэмія навук, высока ацэнъваючы астронамічныя працы Яна Снядэцкага, абрала яго сваім членам-карэспандэнтам²⁴.

У красавіку 1812 г. Снядэцкі меў сустрэчу з расейскім царом Аляксандрам I, які знаходзіўся ў Вільні, а ўжо ў канцы чэрвеня ў старажытную сталіцу ВКЛ увайшлі французскія войскі. Напалеон прыняў дэлегацыю горада Вільні і ў канцы прыёму спытаў пра Міхала Агінскага, пра генерала Ваўжэцкага і пра універсітэт: “Вы маеце слáуны універсітэт і знакамітых прафесараў, і тут знаходзіца слáуны астраном ...”, спрабаваў успомніць прозвішча. Яму падказалі, што гэта Снядэцкі, рэктар універсітэта, тады Напалеон з задавальненнем сказаў: “Так, Снядэцкі, Снядэцкі ... адукаваны і выкіталацоны чалавек...”²⁵

1 ліпеня 1812 г. Напалеон падпісаў дэкрэт аб стварэнні дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага і сфармаваў Камісію часовага ўраду. Камісія стваралася з 7 камітэтаў, на чале камітэта асветы і рэлігіі быў прызначаны Ян Снядэцкі. Камісія з'яўлялася вышэйшай уладай адноўленага Вялікага Княства, якое складалася з 4-х дэпартаментаў, утвораных замест былых Віленскай, Гарадзенскай, Менскай губерніяў і Беластоцкай акругі. Снядэцкі асабіста меў некалькі сустрэч з Напалеонам, дапамог універсітэту перажыць цяжкі час вайны, збярог ад раскрадання універсітэцкую маё масць, выратаваў ягоны скарб²⁶.

1813 г. быў вельмі цяжкім для універсітэта. Лік студэнтаў паменшыўся да 160 чалавек, шмат прафесараў з'ехала з Вільні, адносіны з новым міністрам адукациі Разумоўскім былі дрэнныя. Пасада рэктара патрабавала ўсё больш сілаў. Таму, для адпачынку, Снядэцкі часта выязджашаў у Свіслач, дзе жыў яго добры сябар і фундатар Свіслацкай гімназіі граф Вінцэнт Тышкевіч, больш займаўся астронамічнымі назіраннямі і чытаннем кнігаў²⁷.

У перыяд сваёй працы ў Віленскім універсітэце Ян Снядэцкі напісаў і выдаў на польскай мове “Сферачную tryганаметрю” (Вільня, 1817 і 1820 г.). Вялікай вядомасцю карысталіся біографічныя працы Яна Снядэцкага, асабліва; “Літаратурная біографія Гуга Калантая” (1814), “Навуковая і гра-

²⁴ Swiezawski Leon. Jan Sniadecki. Jego życie I działalność naukowa. S. 65.

²⁵ Тамсама. S. 67.

Сустрэчам Снядэцкага і Напалеона прысвечаны наступныя працы: Baliński M. Napoleon i Jan Sniadecki // Baliński M. Studia historyczne. Wilno, 1856. S. 89 – 97; Федута А.И. Наполеон и Ян Снядэцкий (к вопросу о семиотике поведения государя) // Meninis tekstas: Suvokimas. Analize. Interpretacija. Vilnius: VPU leidykla, 2008. Nr.6 (1). P. 120 - 134.

²⁶ Historia astronomii w Polsce. Wrocław – Warszawa, 1983. T. II. S.106.

²⁷ Swieżawski Leon. Jan Sniadecki. Jego życie ... S. 70.

мадская біяграфія Марціна Пачобута-Адляніцкага” (1816) і “Біяграфія Пятра Завадоўскага” (расейская міністра асветы).

Вялікай заслугай рэктара было ўзнятце на высокі ўзровень выкладання фізіка-матэматычных навук. Аднак Снядэцкі, акрамя астрономіі, геаграфіі і матэматыкі, займаўся таксама і філасофіяй. Сярод яго філасофскіх прац варта згадаць працы “Аб метафізіцы” і “Аб логіцы і рытормы”²⁸. Дарэчы, Снядэцкі адзначаў, што яго кнігі разыходзяцца ў Літве адносна вялікім па тым часе накладам – у некалькі соцень асобнікаў²⁹.

У 1815 г. Снядэцкі захварэў і пакінуў рэктарства. Адпачываючы ад пераъыхтых трывог, ён займаўся німецкай літаратурай і філасофіяй, галоўным чынам – Кантам³⁰, да якога, зрэшты, ставіўся адмоўна. Ён вінаваціў Канта ў ідэалізме і нават парыноўваў яго з Платонам: “Пасля таго як Бэкан, Лок, Лейбніц, Даламбер і іншыя так добра раслумачылі здольнасці і дзеянні души, Кант падымае з дамавіны незадавальняючае вучэнне Платонава...”, “мяшае летуценні і дзвігацьвы з простым, хоць, зрэшты, недастатковым вучэннем Платона, вось у чым складаецца яго сутнасць справы”³¹.

Застаўчыся ў камісіі па народнай адукацыі, ён у 1820 г. удзельнічаў у выбарах новага рэктара і яшчэ некалькі гадоў чытаў лекцыі. У 1825 г., у веку 69 гадоў, Ян Снядэцкі выйшаў у адстаўку і пакінуў Вільню, перадаўшы кірауніцтва Віленскай абсерваторыі свайму вучню Пятру Славінскаму. Снядэцкі пасля гэтага жыў у маёнтку Яшуны на Астравеччыне ў сваёй пляменніцы Сафіі Балінскай (дачкі Андрэя Снядэцкага). У госці да яго ча-ста прыязджалі сябры, у тым ліку – Адам Міцкевіч. Памёр слынны вучоны ў Яшунах 9 лістапада 1830 г. у веку 74 гадоў. Асабістая бібліятэка, паводле тэстаменту, была перададзеная універсітэту³².

Акрамя назіранняў, Ян Снядэцкі не пакінуў буйных астронамічных прац. Гэтыя назіранні, аднак, былі добра вядомыя астрономам той пары, асабліва вызначэнні становішча малых планет. Самай вялікай заслугай Яна Снядэцкага стала яго нястомнная праца па арганізацыі навукі і пры-цягненне да яе ўвагі шырокай грамадскасці, асабліва ў перыяд працы ў Віленскім універсітэце. Дзякуючы працам Пачобута і братоў Снядэцкіх, Віленскі універсітэт выйшаў на єўрапейскі ўзровень навукі ў першыя трох дзесяцігоддзі 19 ст. Вучнямі Снядэцкага з'яўляліся астрономы Ан-

²⁸ Рыбка Е. В. Ян Снядэцкі ... С. 285.

²⁹ Славенас П. В. Астрономия в высшей школе Литвы. XVI–XIX вв. // Историко-астрономические исследования. Москва, 1955. Вып. I. С. 56.

³⁰ Świeżawski Leon. Jan Śniadecki. Jego życie ... S.74.

³¹ Снядэцкій Я. Общие замечания по предмету науки об уме человеческом и общий взгляд на состав Кантовой науки // Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта. Калининград, 1979. Вып. 4. С. 113.

³² Baliński Michał. Rys życia Jana Śniadeckiego: (wyjatek z Kuryera Lit.). Wilno, 1830. S. 12.

тон Шахін, Пётр Славінскі, Міхал Глушневіч, Вінцэнт Карчэўскі, Юзаф Ходзька. Выхаванцамі універсітета ў гэты час былі знакамітыя паэты Адам Міцкевіч і Юліуш Славацкі, знакаміты геолаг Ігнат Дамейка і практычна ўсе вядомыя дзеячы навукі, культуры і палітыкі нашага краю. Імем Я. Снядэцкага названы кратэр на адваротным баку Месяца і планетоід у Сонечнай сістэме (*Sniadeckia*).

Ксенія Гатальская,
магістр (Менск-Варшава)

Самагубства як сацыяльна-культурны феномен на беларускіх землях у пачатку 20 ст.

Самагубства як сацыяльна-культурны феномен патрабуе міждысцыплінарнага падыходу, спалучэння намаганняў гісторыкаў, сацыёлагаў, статыстыкаў, медыкаў, літаратуразнаўцаў, педагогаў, юрыстаў ды інш. З аднаго боку, суіцыд стаў класікай сацыялогіі і разнастайных галінаў медыцыны, з другога – гісторыкі і прадстаўнікі іншых гуманітарных дысцыплінаў часта абмінаюць гэтую праблему з-за яе маральна-псіхалагічнай спецыфікі і надзвычайнай складанасці даследавання.

Па гэтай прычыне прапанаванае даследаванне праблемы самагубстваў на тэрыторыі Беларусі на пачатку 20 ст. у пэўным сэнсе мае наватарскія характеристары. Яно абапіраецца, у першую чаргу, на архіўныя матэрыялы (рэпарты паліцэйскіх, справаздачы губернатараў, акты судова-медыцынскіх даследаванняў і г.д.), на газетныя паведамленні. Іншы комплекс крыніцаў прадстаўлены медыцынскімі і грамадска-асветніцкімі публікацыямі пачатку 20 ст., прысвечанымі прыродзе і характеристару суіцыду. Галоўнымі задачамі артыкула з'яўляецца асвятленне працэса трансформацыі табуяванай і маргінальнай з'явы ў папулярны прадмет публічнага дыскурсу, статыстычны аналіз феномена самагубстваў на пачатку 20 ст., выяўленне найбольш пашираных прычынаў суіцыду.

Пачатак 20 ст. на беларускіх землях – складаны і супярэчлівы перыяд. Ніколі дагэтуль у гісторыі знаёмы і ўстойлівы свет не змяняўся з такой хуткасцю. Павялічваецца аб'ём інфармацыі, новыя веды становіцца больш даступнымі. Змяняеца тэмп жыцця. Свет набывае якасна новыя абрысы на працягу жыцця адной генерацыі. Зачастую становіцца немагчымай апеляцыя да вопыту продкаў. Значныя змены ў жыцці грамадства пашираюць групу суіцыdalнай рзыкі, а менавіта, людзей, якія не знайшли сабе месца ў зменным свеце, пацярпелі ад змены.

Адначасова самагубства з табуяванай тэмы пераўтвараецца ў папулярны прадмет як навуковых даследаванняў, так і публічнага дыскурсу. Пра самагубства не толькі можна размаўляць на публіцы, але гэта нават гэта становіцца модным.

Самагубства як з'ява ўвайшло ў сферу навуковага інтарэсу ў Расейскай імперыі ў другой палове 19 ст. Яно зацікавіла шырокас кала спецыялістаў (юрыстаў, статыстыкаў, педагогаў) і грамадскіх і дзяржаўных дзеячаў. Аднак найбольшы ўнёсак у даследаванне гэтай праблемы быў зроблены медыкамі разнастайных профіляў. Да пачатку 20 ст. у Расейскай імперыі сфармаваліся асноўныя падыходы да разумення прыроды суіцыду: біялагічны і псіхапаталагічны. Прыхільнікі першага прытрымліваліся погляду на самагубства, як на вынік чэррапных і мазгавых адхіленняў, іх апаненты бачылі прычыну ў псіхічных растроўствах і хваробе асобы. У сваіх распрацоўках расейская суіцыдалогія не была арыгінальнай. Медыкалізацыя суіцыду – характэрны этап ў яго асэнсаванні, ад якога адштурхоўвалася ўся сусветная суіцыдалогія (прызнанымі аўтарытэтамі ў гэтай галіне з'яўляліся французы Э. Эскіроль, С. Бурдэн, англічанін Ф. Уінслоў, італьянец Э. Марсэлі).

20 ст. надало паняццю самагубства новае, сугучнае часу трактаванне. Пра яго загаварылі, як пра з'яву, абумоўленую неспрыяльным спалучэннем сацыяльна-эканамічных фактараў. Адкрыта пісаць пра гэта і не баяцца быць асмеяным стала магчымым пасля публікацыі ў Парыжы ў 1897 г. даследавання Э. Дзюркгейма “Самагубства. Сацыялагічны нарыс”. З гэтага часу можна было спасылацца на аўтарытэт французскага навукоўца. Парыжскае выданне было добра вядома расейскім спецыялістам, дзякуючы шматлікім рэцэнзіям у прэсе¹. Але шырокім колам чытачоў Дзюркгейм стаў даступны толькі ў 1912 г., калі выйшаў з друку пераклад яго кнігі на расейскую мову. На гэта адразагавалі многія даследчыкі, у т.л. і Піцірым Сарокін, які выдаў у 1913 г. нарыс, прысвечаны гэтай праблеме. Малады сацыёлаг сформуляваў асноўны паступат расейскай навукі пачатку 20 ст. у дачыненні да прадмету даследавання: “Галоўная агульная прычына росту самагубстваў – гэта рост адзіноты асобы, яе адарванасць ад грамадства, што ў свою чаргу з'яўляецца вынікам нашага бязладна арганізаванага грамадства”².

Адыход ад медыкалізацыі самагубства становіцца сусветнай тэнденцыяй. У пачатку 20 ст. медыцынскія тлумачэнні саступаюць месца сацыялагічнай тэорыі, і застаюцца прэрагатывай вузкага кола спецыялістаў з адпаведнай адукцыяй. Такі працэс можна растлумачыць некалькімі прычынамі. Па-першае, гэты шлях быў ужо пройдзены сусветнымі акадэмічнымі школамі. Па-другое, самагубства як з'ява пачынае займаць розумы не толькі вучоных і вузкай групы інтэлігенцыі, але шырокас кала

¹ А.Р. О самоубийстве. Социологический этюд Дюркгейма // Образование. Педагогический и научно-популярный журнал. 1898. № 5-6. С. 140 – 149.

² Сорокин П.А. Самоубийство как общественное явление. Рига: Наука и жизнь, 1913. С. 45.

жыхароў імперыі, якія чытаюць газеты, цікавяцца сучаснымі проблемамі. Прэса абрушыла шквал інфармацыі пра выпадкі самагубстваў на чытача, які пачынаў шукаць адказ на пытанне пра прычыны іх павелічэння. Расце попыт на сацыяльную тэорию, у той час, як медыцынскія тэорыі знаходзяць прыкладанне толькі ў вузкім коле спецыялістаў.

Вытлумачэнне прыроды самагубства спалучэннем сацыяльных і эканамічных фактараў цудоўна адпавядала светаадчуванню эпохі дэкадансу пачатку 20 ст. Дэкаданс, што спавядаўся шырокай часткай інтэлігенцыі і буржуазіі, становіцца эстэтычнай катэгорыяй, якую вызначаюць глыбокі ўнутраны песімізм, непрыніцце бязладнай рэчаінасці, расчараўванне ў пазнавальных магчымасцях чалавека, высокая ступень адасобленасці асобы і інш. Дэкадэнты ўсведамлялі сябе прадстаўнікамі высокай, але прыходзячай ў заняпад культуры, якой уласцівы настрой самотнасці, адчуванне безвыходнасці, адлучанасці. Гэтыя настроі былі сугучныя пашыранаму меркаванню, што краіна перажывае небывалую “эпідэмію самагубстваў”.

І.Я. Майзэль паведамляў на сходзе таварыства дзіцячых урачоў у Маскве 30 красавіка 1908 г.: “Павялічэнне за апошні час самагубстваў прыцягнула да сябе агульную ўвагу. Бягучы год здаецца ў гэтym дачыненні выключным. Мы сутыкаемся не толькі са значнай колькасцю самагубстваў, але і з іх эпідэмічным харектарам”³. Іншы даследчык, Дз.М. Жбанкоў, адзначаў, што “бываюць асабліва цяжкія часы, асабліва ненармальная ўмовы, калі самагубства здзяйсняюцца значна часцей, калі яны пераўтвараюцца ў сапраўдную эпідэмію [...] – і такі перыяд перажыве апошнім часам Расея”⁴.

Пры даследаванні самагубстваў як сацыяльнай з'явы недастаткова спыніцца толькі на грамадскім успрыніцці дадзенай праблемы, немагчыма абліндуць яе колькасны аспект. Агульнаусветны бум у даследаваннях самагубстваў у другой палове 19 – пачатку 20 ст. быў выкліканы значным ростам іх колькасці ў єўрапейскіх краінах. Э. Дзюркгейм прыводзіц дадзеныя па розных дзяржавах для другой паловы 19 ст. Найвышэйшы лічбавы паказальнік самагубстваў на 100 тыс. насельніцтва зарэгістраваны ў Саксоніі – 33,4, Даніі – 25,5, Францыі – 16, Аўстрый – 13⁵. У той жа час для Расейскай імперыі ён не пераўзыходзіў трох выпадкаў на 100 тыс. насельніцтва Еўрапейской часткі. Выключэнне складалі найбольш буйныя гарады, у т.л. Пецярбург, Москва, Кіеў, Вільня, дзе адпаведны паказальнік мог узрастаць у дзесяткі разоў. Такое адрозненне ў індэксе самагубстваў

³ Майзель, И.Е. О самоубийствах среди учащихся// Вестник воспитания. 1908. № 8. С. 58.

⁴ Жбанков, Д.Н. Современные самоубийства// Современный мир. 1910. № 3. С. 27.

⁵ Дзюркгейм, Э. Самоубийство. Социологический этюд. Санкт-Петербург: Союз, 1998. С. 34.

было звязана з больш дакладнай рэгістрацыяй прычынаў смерці ў гарадах у параўнанні з сітуацыяй у сельскай мясцовасці, а таксама з умовамі жыцця ў гарадскім асяроддзі, якое спрыяла ўнутранаму адасабленню, парушэнню традыцыйнага ладу жыцця, высокаму тэмпу маргіналізацыі.

Беларускія землі, прадстаўленыя ў большай частцы Менскай, Віцебскай, Магілёўскай, Гарадзенскай і Віленскай губ., належалі да ліку губерняў з высокім паказальнікам самагубстваў. Але ж гэты паказальнік не быў стабільным на працягу ўсяго разглядаемага перыяду⁶ (гл. Табліцу 1)

Табліца 1. Дынаміка змен колькасці самагубстваў на 100 тыс. насельніцтва беларускіх губерняў.

Год	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
Колькасць самагубстваў на 100 тыс.	2,9	2,76	4,1	3,4

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рапарты з фондаў Нацыянальнага гісторычнага архіву Беларусі.

Заканамернасці зменаў у індэксе колькасці самагубстваў можна растлумачыць наступнымі фактарамі. Пэўнае паніжэнне індэксу ў 1906 г. было звязана з рэвалюцыйным пад'ёмам мінуладай эпохі. Змяншэнне лічбы самагубстваў у перыяды войнаў і рэвалюцый лічыцца аксіёмай у сучаснай суіцыдалогіі. Прынята лічыць, што насычаная неардынарнымі падзеямі рэальнасць аддзягвае ўвагу ад суіцыdalных думак, проблемаў асабістага жыцця. Аднак, безумоўна, нельга не ўпічваць і цяжкасці ў збіранні і апрацоўцы статыстычных дадзеных, выкліканыя ваеннымі ці рэвалюцыйнымі падзеямі. Наступныя перыяды характарызуюцца, як правіла, расчараваннем у надзеях, што цалкам апраўдвае гвалтоўны рост самагубстваў, зафіксаваны ў 1908 г. (на 33% больш, чым у 1906 г.). Неабходна ўзгадаць, акрамя палітычнага, таксама і эканамічны крызіс, у якім знаходзілася Расейская імперыя ў 1904 – 1908 г. З 1908 г. пачынаецца ажыўленне ў эканоміцы, якое пераходзіць ў буйны рост, што не спыняўся да пачатку Першай сусветнай вайны. Стабілізацыя жыццёвых умоваў абумовіла зніжэнне адноснай колькасці самагубстваў у 1912 г. на 17% у параўнанні з паказальнікам 1908 г.

⁶ Даследаванне зроблена на падставе афіцыйнай статыстыкі паводле дадзеных, змешчаных у Справаздачах губернатараў, губернскіх Памятных кніжках, паліцэйскіх рапортатах з фондаў Нацыянальнага Гісторычнага Архіву Рэспублікі Беларусь (НГА РБ).

Табліца 2. Самагубства паводле гендэрных суадносінаў.

На адно самагубства жанчыны прыпадае мужчынскіх самагубстваў	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
	2,3	2,8	2,9	1,75

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рапарты з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіву Беларусі.

Асаблівасцю беларускай рэчаіснасці з'яўляўся высокі паказальнік самагубстваў сярод жанчын (гл. Табліцу 2). Звычайна на адзін жаночы суіцыд прыпадае каля 3-4 мужчынскіх⁷. Грамадства, дзе гэта суаднясение адхіляеца ў той ці іншы бок, лічыцца незбалансаваным паводле адказнасці і цяжкасці праблемаў, ускладзеных на адзін з палоў. Большасць самагубстваў сярод жанчынаў звязаная з невырашальнасцю сямейных праблемаў. Прывчынай, якая выклікала завышэнне гэтага паказальніка, можна лічыць патрыярхальнасць жыццёвага ўкладу, пры якім канфлікт жанчыны з мужам, бацькамі ці іншымі родзічамі, асабліва па мужчынскай лініі, з'яўляецца амаль невырашальным для яе. У патрыярхальным грамадстве развод, па сутнасці, выключаны, а магчымасць прымаць раашэнні, датычныя свайго лёсу, у значнай ступені абмежаваны. Аднак толькі ў спалучэнні з паступовым аслабленнем традыцыйных сувязяў, незадаволенасцю жыццёвымі ўмовамі, безвыніковым пошукам выйсця і самарэалізацыі за межамі патрыярхальнай сям'і акрэсленая вышэй сітуацыя стварае варункі для парушэння ў гендэрнай прапорцыі самагубстваў.

Табліца 3. Самагубства паводле выбару сродкаў (у %)

	1903 г.	1906 г.	1908 г.	1912 г.
Павешанне	52	52	45	45
З выкарыстаннем аг- ніястрэльной зброі	18	20	17	21
З выкарыстаннем халоднай зброі	3	4	4	1
Атручванне	10	15	25	25
Утапленне	15	7	6	7

⁷ Girard, C. Age, gender, and suicide//American Sociological Review. 1993. № 58. P. 55-57

Іншае	2	2	3	1
-------	---	---	---	---

Крыніцы: Справаздачы губернатараў, губернскія Памятныя кніжкі, паліцэйскія рапарты з фондаў Нацыянальнага гісторычнага архіву Беларусі.

Традыцыйна найбольш пашираным спосабам самагубства з'яўляецца павешанне. Яно было здзейснена ў палове зафіксаваных выпадкаў (гл. Табліцу 3). Папулярнасць гэтага спосабу лёгка растлумачыць наяўнасцю ў кожнай гаспадарцы вяроўкі і месца, дзе яе можна прывязаць. Кожнае пятве самагубства здзяйснялася пры дапамозе агнястрэльнай зброі, якая мелася ў вольным уладанні прадстаўнікоў розных пластоў насељніцтва. У першую чаргу, ёй карысталіся вайскоўцы і дваранства, але і сярод сялянства і мяшчанства валоданне зброяй не было рэдкасцю. У адрозненне ад агнястрэльнай, халодная зброя ўжывалася ў адзінковых выпадках. На працягу дзесяцігоддзя – з 1903 па 1912 г. – узрасла колькасць выкарыстання атрутвы як сродку пазбаўлення жыцця. Калі ў 1903 г. атруту абіраў кожны дзесяты самагубца, то ў 1912 г. – кожны чацвёрты. Да гэтага варта дадаць, што атручванне заставалася самым ненадзейным спосабам. Так, у Менскай губ. у 1912 г. з 87 зафіксаваных выпадкаў атручвання толькі 25 мелі летальны сыход. Таксама неабходна ўлічваць, што заўсёды існуе нейкая колькасць няўдалых суйциdalных спрабаў з нязначнымі наступствамі для здароўя, якія не былі засведчаныя паліцыяй ці дактарамі. У якасці атрутвы часцей за ўсё выбіраліся воцатная эсэнцыя, карболовая і серная кіслоты, нашатырны спірт. Большасць з гэтых сродкаў былі даступныя ў шматлікіх хатніх гаспадарках.

Невялікі працэнт самаўтапленняў звязаны з цяжкасцю фіксацыі яго як выпадку самагубства. З зафіксаваных самаўтапленняў большасць здзейснена ў дваравых калодзежах ці ў адкрытых вадаёмах пры наяўнасці сведкаў. Наўмыснае ўтапленне без сведкаў амаль немагчыма было адрозніць ад няшчаснага выпадку на вадзе. Утапленне ж па неасцярожнасці ў справаздачах аб гвалтоўнай і выпадковай смерці займае адну з вядучых пазіцый. Такім чынам, можна меркаваць, што сапраўдны працэнт самагубстваў праз утапленне мог быць значна вышэйшы ад зафіксаванага. Да катэгорыі “іншыя спосабы” адносяцца, у асноўным, выпадкі наўмыснага падзення з вышыні і смерці пад коламі цягніка. Апошні спосаб быў найбольш тэхнагенным, а з-за здзяйснення замаху на стратэгічны аб'ект вывучаўся дакладней за астатнія. Толькі пра гэтыя выпадкі самагубства адразу паведамлялася губернатару, а расследаванне праводзіла не звычайная паліцыя, а жандармерыя.

Кажучы пра самагубства як пра сацыяльнную з'яву, нельга забываць, што ўсё ж такі, у першую чаргу, яно з'яўляецца фактам асабістай біяграфіі, і пры ўсіх дапушчальных абагульненнях і парашуннях застаецца ўнікальной падзеяй у кожным асобным выпадку.

Найбольш поўную дакументальную інфармацыю пра самагубства на беларускіх землях сучаснаму даследчыку могуць даць паліцэйскія рапарты, якія складаліся павятовымі ўраднікамі і паліцмайстрамі пра ўсе зафіксаваныя выпадкі суіцидаў, а таксама пра некаторыя няўдалыя спробы. Неабходнасць рэагаваць на такія выпадкі вынікала з двух прычынаў. Па-першае, кожная гвалтоўная ці падазроная смерць патрабавала расследавання. Па-другое, самагубства ў Расейскай імперыі па Улажэнню аб пакараннях крымінальных і папраўчых лічылася злачынствам, за якое хрысціянін пазбаўляўся права на пахаванне, а яго тэстамэнт абвяшчаўся нядзейным⁸.

Паліцэйскія рапарты павінны былі змяшчаць пэўны набор інфармацыі пра факт самагубства, дзяякоючы чаму сёння даследчыкі маюць магчымасць атрымаць інфармацыю пра асобу пацярпелага і пра абставіны трагедыі. У рапартах утрымліваюцца дадзеныя пра месца, час здарэння, указаныя імя, узрост, веравызнанне, сацыяльны статус і род дзеянасці самагубцы. Асобнае месца ў гэтых крыніцах адведзена высвяtleнню прычыны самагубства. Расследаванне было неабходна не толькі для складання справа здачи і выключэння магчымасці забойства, але і для таго, каб вызначыць, якім будуць юрыдычныя наступствы для самагубцы і яго сям'і. Самагубства, здзейсненае ў непрытомным стане, у выпадку страты свядомасці, прыпадку бяспамяцтва, для захавання цнатлівасці ці дзяржаўнай таямніцы, не падлягала пакаранню. Зафіксаваны ў справа здачи паліцыйны выпадак вар'яцтва таксама быў дастатковай падставай, каб дазволіць пахаванне самагубцы паводле хрысціянскай традыцыі⁹.

Аднак пры парашунні рапартаў 19 і 20 ст. становіцца відавочным істотнае адрозненне паміж імі. Чым пазнейшы дакумент, тым радзей у ім прычынай самагубства называецца вар'яцтва, прыступ душэўнай хваробы, меланхолія, “ненармальны стан духу” ці “расстройства разумовых здольнасцей” – найбольш распаўсюджаныя фармулёўкі таго часу. Наўрад ці гэта можна растлумачыць тым, што людзі з псіхічнымі захвораннямі

⁸ Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. Глава II, раздел 10, стст. 1016, 1017, 1472.

⁹ Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей. (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства). В 2 ч. Ч.II. Москва: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. С. 1352-1353.

сталі радзей здзяйсняць самагубствы, хутчэй, змяніўся падыход да іх у складальнікаў рапартаў.

З паслабленнем табуяванасці праблемы суіцыдаў робіцца магчымым гаварыць (і пісаць) пра самагубства не толькі як пра наступствы душэўнай хваробы, але як пра вынік складаных абставінаў, пры якіх нармальная паводле агульнапрынятых поглядаў асобы можа наважыцца на забойства сябе. Гэтыя працэсы знайшлі заканадаўчы выраз. Улажэнне аб пакараннях крымінальных і папраўчых 1845 г., пра якое гаворка была вышэй, больш не адпавядала рэаліям жыцця ў пытанні спагнання за самагубства. Гэтае Улажэнне досьць лёгка было абысці, маючи сведчанні родных і суседзяў пра часовую несвядомасць самагубцы, чым часта карысталіся зацікаўленыя асобы.

Такім чынам, на першае месца сярод прычынаў самагубства ў паліцэйскіх рапартах пачатку 20 ст. выходзяць бытавыя цяжкасці і любоўныя пакуты. Паводле дадзеных па Менскай губ., сярод вызначаных прычынаў самагубства ў 1903 г. 49 % прыпадала на выпадкі псіхічных і фізічных захворванняў, а 51 % – складалі немедыцынскія праблемы (у тым ліку няшчаснае каханне, смерць блізкага чалавека, беднасць, непрыемнасці на службе, страх перад пакараннем за здзейснене злачынства і г.д.). У 1908 г. гэта прaporцыя складала 45 і 55 % адпаведна, а ў 1912 г – 10 і 90 %.

Сярод немедыцынскіх прычынаў найбольш часта згадваюцца матэрыяльная праблемы (“адсутнасць сродкаў да жыцця”, “беднасць, якая даходзіць да скрайняга жабрацтва”, “цяжкія ўмовы жыцця”). Так, напрыклад, селянін Бабруйскага павета Цімафей Пакуш 23 чэрвеня 1901 г. павесіўся з прычыны “скрайне беднага стану, пакутаваў ад бядоты і галечы і, ўвогуле, жыццё было для яго цяжарам”¹⁰. Да гэтай катэгоріі набліжаюцца праблемы ў прафесійной дзейнасці. Найбольш сур’ёзнымі з іх былі звалъненні. Так, 23-гадовы селянін Георгій Гусакоў не змог вытрымаць звалънення з пасады эканома маёнтку памешчыкам Булгакам і спрабаваў атруціцца воцатнай эсенцыяй у г. Менску ў Губернскім садзе 20 мая 1908 г.¹¹ Ігнат Саковіч, 55-гадовы селянін не здолеў перажыць свайго звалънення. У рапарце па факце яго самагубства ад 30 сакавіка 1903 г. адзначана, што прычынай сталася “адхіленне ад пасады дзяржаўнага ляснічага, так што пасля гэтага адхілення ён ўвесь час быў у роспачы і гаварыў жонцы, што выхоўваць дзетак яму не прыйдзецца”¹².

Прычынамі самагубства маглі з'яўляцца і складаныя адносіны падначаленага з кіраўніцтвам і супрацоўнікамі. Жорсткае стаўленне гаспа-

¹⁰ НГАБ. Ф. 295, вop. 1, ад.з. 7092. Арк. 14.

¹¹ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 738.

¹² Тамсама. Ад.з. 5490. Арк. 226.

дара кравецкай майстэрні Я. Залкінда і памочніка майстра М. Голанда да 14-гадовага вучня Янкеля Гурвіча падштурхнулі юнака 31 мая 1903 г. да суіцыду¹³. Часта непрыемнасці на працы былі звязаныя са службовымі злачынствамі ці растратай грошаў. Пінскі натарыус Іван Максімовіч застрэліўся з рэвальвера ў сваёй кватэры 3 сакавіка 1908 г., пакінуўшы ліст да прадстаўнікоў судовай і паліцэйской уладаў. У пераказе паліцыі змест ліста быў наступным: “Вяртаючыся дадому каля 12 гадзін ночы са сваёй канторы па Кіеўскай вуліцы, быў абрабаваны трывма невядомымі на суму да 8000 руб., не маючи магчымасці пакрыць скрадзеную суму і пад уражаннем здарэння, ён выбраў смерць замест трывожнага жыцця і просіць у ягонай смерці нікога не вінаваціць”¹⁴. У працэсе расследавання гэтая інфармацыя не была пацверджана, затое выявілася растрата буйной сумы грошаў. А паколькі, паводле распараждэння павятовага члена Акруговага суда сп. Увядзенскага, была прызначана рэвізія натарыяльнай канторы, і Іван Максімовіч у гэты дзень спрабаваў пазычыць грошы ў горадзе, то пінскі паліцмайстар прыйшоў да высновы, што ён, пазбягаючы сораму, пазбавіў сябе жыцця сам, а дзеля захавання гонару сям'і выдумаў гісторыю пра абрабаванне. У Бабруйску прыказчык аптэкарскай крамы Норкіна 19-гадовы Абрам Розаў 29 красавіка 1912 г. атруціўся морфіем, бо баяўся выкрыцца здзейнага ім крадзяжу¹⁵.

Страх пакарання за здзейсненая злачынствы і правіннасці, не звязаныя са службай таксама штурхаў да самагубства. Напрыклад, страх трапіць у турму за вырубку дзяржаўнага лесу, за што селянін Бабруйскага павету Павал Патапейка ўжо ў трэці раз знаходзіўся пад следствам, падштурхнуў яго да пятлі 11 снежня 1903 г.¹⁶ У Наваградскім павеце сялянка Антаніна Крывая забіла народжанае ёю немаўля і, баючыся адказнасці за дзетазабойства, 13 мая 1903 г. атруцілася фосфарнымі запалкамі¹⁷.

Любоўныя праблемы складалі вялізную групу прычынаў самагубстваў. Гэтая катэгорыя ўключала ў сябе рознага кшталту эмацыйныя перажыванні, рэёнасць, зраду, немагчымасць быць разам з каханай асобай у выніку забароны ўзяць шлюб ці яе смерці і г.д. Калі рамантычныя прычыны, як правіла, выклікалі самагубства ва ўзроставай групе 15 – 30 гадоў, то смерць мужа ці жонкі, як падстава суіцыду, харектэрна для старэйшай генерацыі. У Пінску 18-гадовы Фаўст Малінін, які працеваў пісарам у інжынера Дзіміча, застрэліўся ў публічным доме. Прычына яго самагубства стала вядома паліцыі па пакінутых ім нататках і вершах на

¹³ Тамсама. Ад.з. 7296. Арк. 56.

¹⁴ Тамсама. Ф. 705, воп. 1, ад.з. 7830. Арк. 135-136.

¹⁵ Тамсама. Ф. 21, воп 1, ад.з. 129. Арк. 674-675.

¹⁶ Тамсама. Ад.з. 108. Арк. 99.

¹⁷ Тамсама. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 5490. Арк. 465.

двох пустых каробках з-пад цукерак, у якіх ён просіць не вінаваціць нікога ў ягонай смерці, бо ён пазбаўляе сябе жыцця добрахвотна з-за кахання да прастыуткі Хенрыкі Гуткоўскай¹⁸. Селянін Наваградскага павету 51-гадовы Пётр Дродз няўдала спрабаваў зарэзацца нажом, а пасля аказання яму медыцынскай дапамогі прызнаўся, што штурхнулі яго на гэты крок “абставіны, звязаныя са смерцю жонкі, што абумовіла суцэльны разлад у сям’і і гаспадарцы, таму яшчэ ў мінулым годзе ён вырашыў скончыць жыццё самагубствам, бо з кожным днём жыццё яго становілася ўсё больш нязносным”¹⁹.

Рэўнасьць таксама адносілася да тых пачуццяў, якія жывяць аўтаагрэсіўныя паводзіны. Ігуменскі мешчанін Іван Пятроўскі 26 мая 1903 г. спрабаваў застрэліцца, даведаўшыся пра любоўную сувязь сваёй жонкі Варвары²⁰.

Асобны від самагубства, якое часцей за ўсё ажыццяўлялася на глебе вострых любоўных перажыванняў, гэта суіцыд, здзейснены пасля забойства. Звычайна ён супракаецца ў людзей, чые узаемадносіны маюць досыць працяглы і ўскладнены харектар, дзе няпроста правесці мяжу паміж каханнем і няnavісцю. Яны часта звязаныя з хатнім гвалтам, як правіла, накіраваным на бліzkіх²¹. Яго неабходна адрозніваць ад самагубства з-за страху пакарання за забойства. Яго адметнай асаблівасцю з’яўляецца выбар ахвяры. Звычайна мужчыны забіваюць сваіх жонак ці партнёрак, а потым здзяйсняюць суіцыд. Жанчыны ж часцей у гэтым выпадку забіваюць дзяцей. Гэты своеасаблівы тып самагубства глыбока звязаны са скажоным разуменнем адказнасці і клопату пра бліzkіх. Часта ён успрымаецца, як апека ці акт міласэрнасці. У гэтым выпадку самагубца лічыць жыццё ахвяры сваёй ўласнасцю, пра якую ён павінен паклапаціцца перад здзяйсненнем суіцыду. Так, напрыклад, сялянка Ігуменскага павету Вера Дзяркач утапілася разам са сваім 6-месячным дзіцём у прыпадку адчаю з-за гвалту з боку свёкra і свякрові²², а селянін Пінскага павету Пётр Леанавец павесіўся пасля забойства сваёй жонкі Наталлі, здзейсненага з-за рэўнасьці²³.

Расчараванне ў жыцці і немагчымасць дасягнуць жаданай мэты таксама з’яўляліся прычынай самагубстваў. Дачка пінскага мешчаніна Рохля Найдзіч атруцілася карболавай кіслатай “як вынік нерэалізаванага жадання паступіць на акушэрскія курсы з-за адсутнасці сродкаў”²⁴.

¹⁸ Тамсама. Ад.з. 7299. Арк. 299-299 адв.

¹⁹ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 466-466 адв.

²⁰ Тамсама. Ад.з 7296. Арк. 76.

²¹ Stack S. Homicide followed by suicide // Criminology. 1997. № 35. P. 435-453.

²² НГАБ. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 7299. Арк. 158.

²³ Тамсама. Ад.з 5490. Арк. 470.

²⁴ Тамсама. Ад.з 7830. Арк. 139-139 адв.

Беднасць і расчараванне складалі найбольш смутнае спалучэнне. Следствам па справе аб павешанні Іосіфа Чумака 4 мая 1904 г. было выяўлена, “што ён 3 мая на кірмашы ў мястэчку Ракаў купіў сябе каня за 9 р. 50 кап., але конь гэты быў настолькі слабы, што па дарозе дадому каля самай вёскі памер. Паводле меркавання жонкі нябожчыка Анастасіі Чумак, якая засталася з 8 маладетнімі дзецьмі, а таксама братоў яго і суседзяў, Іосіф Чумак пазбавіў сябе жыцця выключна ў выніку няўдалай пакупкі каня, бо ён быў чалавекам вельмі бедным і пры пакупцы аддаў апошняе свае грошы”²⁵.

Асобнае месца сярод самагубстваў займаюць тыя з іх, што здзяйсняліся пад уплывам уяўленняў пра гонар. Акрамя некаторых згаданых вышэй выпадкаў, сюды можна дадаць суіцыды, выкліканыя жаданнем захаваць дваранскі ці шляхецкі гонар. У 19 ст. пад уплывам адметных расейскіх рэалій з’явілася спецыфічная разнавіднасць дуэлі, г.зв. “амерыканская дуэль”, своеасаблівая яе “квазідуэльная небаявая форма”²⁶. Сутнасць яе заключалася ў тым, што двубой паміж яе ўдзельнікамі цалкам выключаўся. Замест гэтага дуэлянты павінны былі цягнуць лёс, а той, хто выцягваў, быў ававязаны ў вызначаны тэрмін здзейсніць самагубства. Узнікненне такой формы было абумоўлена прыцягненнем да адказнасці за ўдзел у дуэлі, а форма добраахвотнага пазбаўлення сябе жыцця дазваляла дуэлянтам пазбегнуць не толькі пакарання, але і непажаданага розгаласу. “Амерыканская дуэль” таксама магла быць прапанавана ў выпадку, калі адкрытая дуэль не ўяўлялася прыймальнай з-за розніцы ў сацыяльным становішчы альбо ўзросце дуэлянтаў.

Так, рапарт паліцмайстра захаваў сведчанне пра самагубства сына тытулярнага дарадцы Рычарда Лунскага, 17 гадоў, які застрэліўся з рэвалвера на Набярэжнай вуліцы г. Менску. У цыдулцы, прызначанай для паліцыі, малады чалавек прасіў нікога ў сваёй смерці не вінаваціць. Але ў лісце, за гадзя дасланым гаспадару кватэры, дзе ён жыў, стацкаму дарадцу Іосіфу Дулевічу, юнак падаў сапраўдную прычыну, а менавіта, неабходнасць выкананца ававязак паводле ўмоваў “амерыканской дуэлі”. Таксама ён прасіў паведаміць пра здарэнне бацькам²⁷. Верагодна, такім чынам ён імкнуўся пазбегнуць розгаласу і даверыў свой сакрэт іншаму двараніну, які, аднак, не палічыў неабходным яго захаваць.

Да найбольш “гучных” самагубстваў у гісторыі культурнага жыцця Беларусі пачатку 20 ст. можна аднесці смерць маладога пісьменніка, публіцыста, заснавальніка беларускай прафесійнай літаратурнай крытыкі Сяргея Палуяна. У свае 19 год ён шмат зрабіў, паспей раскрыць свой шмат-

²⁵ Таксама. Ад.з. 7407. Арк. 245- 45 адв.

²⁶ Востриков А.В. Книга о русской дуэли. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2004. С. 284.

²⁷ НГАБ. Ф. 295, воп. 1, ад.з. 7407. Арк. 362-362 адв.

гранны талент, аднак, не вытрымаў збегу неспрыяльных абставінаў. Ён, ураджэнец мястэчка Брагін, вымушаны быў пакінуць родны дом з-за не-паразумення з бацькам на падставе несупадзення поглядаў на рэвалюцыйныя ідэі і падзеі ў краіне, пераехаў ў Кіеў, дзе зарабляў на жыццё рэпетытарствам і напісаннем прац для нядбайных вучняў. Па прычыне канфлікту з рэдакцыяй “Нашай Нівы” публікаваўся вельмі мала, жыў у беднасці і голадзе. Разам з тым вельмі балюча ўспрыняў паслярэвалюцыйную рэакцыю ў краіне, бо схільны быў ідэалізаваць рэвалюцыйны рух. Апынуўшыся далёка ад дому, без духоўнай і матэрыяльной падтрымкі блізкіх людзей, ён бачыў, як руйнуюцца яго ілюзіі адносна магчымай змены грамадскага жыцця, развіцця беларускай мовы і культуры.

У ноч з 7 на 8 сакавіка 1910 г. напярэдадні Вялікадня Сяргей Палуян скончыў жыццё самагубствам. Па сабе ён пакінуў своеасаблівы духоўны тэстамэнт – напісаны перад смерцю кароткі твор “Хрыстос уваскрос!”, прасякнуты нечаканым для перадсуцьцяльнай сітуацыі аптымізмам і энтузіязмам, надзей і верай у будучае адраджэнне беларускага народа і яго культуры: “Прачынайся ад сну, Беларусь! Годзе стагнаць ды жаліцца! ...Ідзі будаваць зруйнаваную бацькаўшчыну! Наперад па шчасце! Хай злое ўсё дрогне: Вясна ўжо на съвеце: Хрыстос Уваскрос!”²⁸

Максім Багдановіч захапляўся tym, што С. Палуян знайшоў у сабе сілы “...Вітаць у сваім перадсмяротным вершы “Хрыстос уваскрос!” світанак беларускага адраджэння: morituri te salutant”²⁹. Перадсмяротная цыдулка маладога творцы не захавалася, але па памяці яе аднавіла сястра Зінаіда: “Жыццё ў мірах – казка, а на самой справе – гніенне раба і вечная незабясьпечанасць. Але не думайце, што з-за незабясьпечанасці я паміраю. Так трэба. [...] Я так люблю жыццё, светласць і красу, ды не на маю долю выпала гэта”³⁰.

Чалавек з суіцыдальным настроем жыве ў спецыфічным свеце, яго ўчынкі і зневінія прычыны самагубства не заўсёды ўспрымаюцца адэкватна атачэннем і tym больш даследчыкамі з іншай эпохі. Часта абсурднасць і малазначнасць прычыны падштурхоўваюць сучасніка да думкі пра псіхічнае расстройства суіцыдента, што цалкам адпавядае медыцынскай тэорыі вытлумачэння прыроды самагубства, у той жа час “сур’ёзная” прычына (смерць блізкага чалавека, бядотны стан, сітуацыя безвыходнасці і

²⁸ Гадаўшчына смерці Сергея Полуяна // Наша Ніва. Факсімільнае выданне. Вып. 4. 1911. № 14. С. 197-198.

²⁹ Багдановіч М. Новы перыод в істории белорусской литературы // Багдановіч М. Збор у двух томах. Рэд. калегія: В.В. Барысенка і інш. Т. 2. Проза, літаратурна-крытычныя і публіцыстычныя артыкулы, пісьмы. Мн.: Навука і тэхніка, 1968. С. 125.

³⁰ Кабржыцкая Т., Рагойша В. Слядамі зінчкі. Пра Сяргея Палуяна. Мн.: Выдавецтва ЦК КПБ, 1990. С. 36, 52.

г.д.) у некаторай ступені “апраўдаюць” яго. Асабліва часта несупадзенне сур’ёзнасці ўчынку і прычыны сустракаюцца ў падлеткаў, што тлумачыцца іх узроставай гіперуспрымальнасцю. Напрыклад, адмова маці пашыць сукенку, падштурхнула ігуменскую мяшчанку Роху-Лею Бруслан да павешання 26 мая 1912 г.³¹

Сярод самагубстваў у падлетковым узросце ў асобную групу вылучаюць самагубства вучняў, абумоўленыя праблемамі ў навучанні і ў адносінах са школьнімі таварышамі. Найбольшая колькасць суіцыдаў прыпадае на час іспытаў. 29 чэрвеня 1903 г. вучань IV класа камерцыйнага вучыліща пінскі мешчанін Лейма Мілецкі павесіўся на гарышчы дома бацькоў з-за таго, што “не вытрымаў іспыту па алгебры, з-за чаго моцна засмуціўся”³². Вучань III класа менскай гімназіі, сын рэвізора Маскоўска-Берасцейскай чыгункі 13-гадовы Аляксандр Пятроў застрэліўся 22 мая 1904 г., пакінуўшы бацькам цыдулку з прызнаннем, што ён не перайшоў у наступны клас³³.

Павелічэнне школьніх суіцыдаў і ўвага да гэтай праблемы з боку “жоўтай прэсы” прымусілі загаварыць прасур’ёзнасць сітуацыі. Афіцыйныя дзяяржаўныя органы таксама адзначалі небяспеку росту самагубстваў сярод моладзі. На працягу 12 гадоў да 1917 г. рэгулярна выдаваўся статыстычны зборнік “Самагубства, замахі на самагубства і няшчасныя выпадкі сярод вучняў навучальных устаноў Міністэрства народнай асветы”, друкаваліся шматлікія публікацыі, у тым ліку са спасылкай на меркаванні вядомых навукоўцаў³⁴. Расейская даследчыкі даводзілі неабходнасць рэфармавання школьнай сістэмы. “Ліквідацыя пераходных іспытаў, адзнак і сістэмы пакаранняў павінна спрыяльна адбіцца на пытанні, якое нас цікавіць³⁵ [пытанне вучнёўскіх самагубстваў – К.Г.]”, – пісаў згаданы вышэй І.Я. Майзель. Яшчэ больш рэзка выказваліся прадстаўнікі радыкальных колаў, якія выкарыстоўвалі паказальнікі росту колькасці самагубстваў сярод моладзі ў якасці свайго роду палітычнага аргументу. Напрыклад, не абмінула ўвагай гэтае пытанне Н.К. Крупская, якая пісала, што павелічэнне лічбы самагубстваў “ілюструе суцэльнную неадпаведнасць усёй сучаснай школьнай

³¹ НГАБ. Ф. 21, вол. 1, ад.з. 129. Арк. 1055.

³² Тамсама. Ф. 295, вол. 1, ад.з. 7326. Арк. 110.

³³ Тамсама. Ад.з. 7407. Арк. 363.

³⁴ Самоубийства среди учащихся. Дискуссии Венского психо-аналитического ферейна. При участии: д-ра Alfred Adler'a, профессора S. Freud'a, д-ра Karl Molitor'a, д-ра I. Sadger'a, д-ра W. Stekel'я, Unus Multorum'a / Пер. с нем. М. Бикермана. под ред. д-ра М.В. Вульфа. Одесса: Жизнь и душа, 1912. 78 с.

³⁵ Майзель И.Е. Указ.сач. С. 166-167.

най сістэмы... і заклікае да неабходнасці стварэння новай, свабоднай, за-
снаванай на абсалютна іншых педагогічных прынцыпах, школе”³⁶.

Такім чынам, самагубства з ганебнага факту ці трагедыі асабістага ха-
рактару на пачатку 20 ст. паступова пераутвараецца ў з'яву сацыяльнага
маштабу. Адбываецца частковая дэмедыкалізацыя суіцыду. Пра яго пры-
роду пачынае кампетэнтна разважаць педагог і юрыст, палітык і журналіст,
а не выключна медык. Звесткі пра выпадкі самагубства запаўняюць
старонкі прэсы і спецыялізаваных навуковых выданняў. Ім адводзяць мес-
ца нават выданні, якія дэкларавалі цалкам іншыя інтарэсы. Напрыклад,
культурна-асветніцкая “Наша Ніва” ў 1911 г. 24 разы звяртаецца да тэмы
самагубстваў. Суіцыд пачынае ўспрымацца як своеасаблівая прыкмета
эпохі, яе ўнутраная характеристыка.

---

³⁶ Крупская Н. Самоубийства среди учащихся и свободная трудовая школа // Свободное воспитание. 1910-1911. № 10. С. 5.

Ірына Раманава,
канд. гіст. навук (Менск)

Палітычныя прыпейкі 1920 – 1930-х г.

Палітычны фальклор з'яўляецца важнай гістарычнай крыніцай даследавання савецкай рэчаіснасці. У ім чутны голас самаго народа. Думка, сцісла і ёмка прадстаўленая ў фальклорных творах, часта адлюстроўвае меркаванні цэлых пластоў грамадства. Расейскі даследчык С.Н.Азбелеў справядліва адзначыў: “У супрацьлегласць панегірычнаму “савецкаму фальклору”, які насаджаўся штучна, сапраўдная масавая вусная творчасць палітычнай накіраванасці ў г. зв. перыяд сацыялістычнага будаўніцтва складалася з твораў сатырычных, якія адлюстроўвалі сапраўдныя адносіны народа да большавіцкай дыктатуры і яе агідных вынікаў у штодзённым жыцці простых людзей”¹.

У перыяд таталітызма менавіта палітычны фальклор становіўся адным з нямногіх сродкаў выяўлення грамадской думкі, свайго роду “падпольным каналам” камунікацыі. Відавочна, жарты і прыпейкі распаўсюджваліся таксама з забаўляльнай мэтай, аднак рэжым бачыў у іх палітычную небяспеку. Так, у 1928 г. АДПУ СССР фіксаваў: “Павялічылася колькасць выпадкаў з'яўлення антысавецкіх вершаў, прыпевак, райкоў і г.д., якія хутка засвойваюцца сялянамі. Яны атрымалі значнае распаўсюджанне ў вуснай перадачы”².

Прыпейка – гэта 4-х (радзей 2-х ці 6-ці) радковая песенка, якая мае закончаны змест, пэўную рытміку і мелодию. Як і іншыя віды народнай творчасці, яна з'яўляецца прадукцыяй, якая вытваралася “на спажыванне”, а не на збыт. Адзіны канал распаўсюджвання – перадача “з вуснаў у вусны”. Асаблівая прыцягальнасць жанра палітычнай прыпейкі заключалася ў tym, што пры ўсёй сваёй недасканаласці, яна распавядала пра сучаснасць. Разам з tym тэкстаў, якія можна акрэсліць як “сацыяльна-палітычныя”, у агульнай масе няшмат, на думку даследчыкаў, яны складаюць толькі 3 – 5%³.

Паэтычная вартасць палітычных прыпевак, як правіла, невысокая. Аўтар ставіць задачу перш за ёсё выказаць свае адносіны да той ці іншай палітычнай падзеі ці асобы. У такіх творах адсутнічае змяшэнне ідэальнага з рэальным; іх рэалізм нагадвае рэалізм журналістыкі, ці газетнай хронікі.

¹ Азбелев С.Н. Из подлинного фольклора советского периода [у]: Заветные частушки из собрания А.Волкова: в 2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999. С. 483.

² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1200, арк. 34.

³ Частушка. Москва, Ленинград, 1966. С. 29.

Анекдоты, прыпейкі, карыкатуры, як вядома, акрамя іншага, выконваюць функцыю зняцца эмасцыйнага напружання. Аднак расейскі фалькларыст Д. Зяленін звярнуў увагу на той факт, што ў 1920-я г. зусім знікла і раней слабая сувязь паміж прыпейкай і танцамі.

Палітычныя прыпейкі могуць быць лёгка датаваныя, што складана зрабіць з прыпейкамі на бытавыя тэмы. Яны не праходзяць працэса далейшай фалькларызацыі, іх актуальнасць хутка страчваецца.

Народным прыпейкам, у адрозненне ад псеўданародных, уласцівая публіцыстычнасць у спалучэнні з “чорным” гумарам ці прынамсі з іроніяй і сатырай. Наўрад ці наступныя ўзоры могуць разглядацца ў якасці продукта народнай творчасці:

*Па завету Леніна,
По завету Сталіна
Мы построили колхоз –
Верный путь крестьянина.*

*Мы колхозницы-доярки,
Быстро дело закрутим:
По-ударному работаем, —
Жить по-сталински хотим⁴.*

*Я чытала Леніна,
Я чытала Сталіна,
Што калгасная дарога
Для сялянства – правільна.*

*Куплю Сталіна портрет
Золоту рамочку,
Вывел он меня на свет
Темную крестьяночку⁵.*

*А за вёскай, вёскай новай
Свеціць сонца яснае
Дзякую Сталіну радному
За жыцце калгаснае⁶.*

⁴ Соколов Ю.М. Русский фольклор. Москва, 1941. С. 486, 483.

⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1921 г. нар., г.п. Ружаны, Гарадзенская вобл.)

⁶ Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г. нар., в.Глінна, Смаргонскі р-н, Гарадзенская вобл.).

Амерыканскі даследчык Ф. Конт адзначаў цынізм замоўленых прыпевак⁷. А вось у народных прыпейках адбіліся сапраўдныя пачуцці людзей, і ў прыватнасці, страх⁸. Небяспека расказвання і спявання палітычных куплетаў была настолькі вялікая, што яны набывалі велізарны палітычны сэнс.

У 1930-я г. былі распрацаваныя спецыяльныя дакументы па збору і адбору фольклорных твораў⁹. Так, для заняткаў славеснікаў на канферэнцыі-семінары прыпевачнікаў быў распрацаваны спецыяльны вучэбны план “Принципы художественного и идеологического отбора словесных текстов частушек” (люты 1935 г.). Ён пропаноўваў разгляд дзеяціці тэмаў, адна з якіх мела назуву “Классово-идеологический состав современного частушечного репертуара деревни”. Тут выдзяляліся две падтэмы: 1) Создатели и носители художественной советской частушки и их репертуар (партийный, комсомольский активы, селькоры, колхозники-ударники); 2) Кулацкая частушка. Ее социальный носитель. Общая характеристика идеологической направленности кулацкой частушки¹⁰.

Перад слухачамі ставілася канкрэтная задача: не толькі выступіць у ролі цэнзараў народнай творчасці, але і выяўляць “антысавецкія элементы”. Дзеянні “ідэйнага ворага” характарызуюцца, як “открытая и замаскированная антисоветская агитация”, “злостная критика социалистического строительства в целом и в частности процесса коллективизации”. Ад слухачоў курсаў патрабавалася асвятляць усе формы праяўлення кулацкай агітацыі ў дадзенай мясцовасці, а ў дужках тлумачылася, што “здесь следует использовать наблюдения местных партийных органов”.

Прыклады кулацкіх прыпевак на занятках не прыводзіліся, давалася толькі характарыстыка кулацкага рэпертуара, яго асноўная тэматыка, выкryваліся “методы антисоветской агитации художественным словом”. Аўтары вучэбнага плана падкрэслівалі: “В кулацких частушках могут быть использованы самокритические советские частушки в клеветнических целях, где отдельные неполадки истолковываются как явления типичные для социалистического строительства в целом”. У гэтым жа раздзеле аналізавалася і крытыковалася мяшчанская, блатная і хуліганская прыпейка, выкананыя якіх ацэньваліся як антysавецкія элементы¹¹. Яны

⁷ Конт Ф. Страх в зеркале советской политической частушки [у:] Конт Ф. К политической антропологии советской системы. Москва, 2003. С. 204.

⁸ Тамсама. С. 199-200.

⁹ Фольклор России в документах советского периода 1933-41 гг. Сборник документов. Москва, 1984.

¹⁰ Суханова М.А. Частушка как средство социально-политической пропаганды [у:] Звучащая философия. Сборник материалов конференции. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. С. 191.

¹¹ Тамсама. С. 192.

прыцягваліся да адказнасці за антысавецкую агітацыю і падлягалі зняволенню альбо высылцы.

Па зразумелых прычынах запісаў палітычных прыпевак захавалася надзвычай мала. Шчаслівае выключэнне складаюць калекцыі Д. Зяленіна (захоўваецца ў Санкт-Пецярбургскім аддзяленні архіва Расейской Акадэміі навук), А. Волкова (куды ўвайшла калекцыя П.Д. Міронава)¹², А.І. Нікіфараўа (частковая была надрукавана Азбелевым С.Н. у “Жывой старине” (1994, № 2)).

У канцы 1937 г. у выдавецтва Акадэміі навук БССР паступіў “Зборнік беларускага фальклора”, падрыхтаваны да друку Інстытутам гісторыі Акадэміі навук. Адначасова ў ЦК КП(б)Б паступіла запіска члена партыі В. Брэнэйзена: “У сувязі з тым, што большасць навыдадзеных работ Акадэміі навук, пачынаючы з 1925 па 1937 г. уключна былі забароненыя да друку і канфіскаваныя¹³, няма ўпэўненасці ў дабраякаснасці гэтага зборніка. Прашу прапанаваць аддзелу друку ЦК падабраць адпаведных таварышаў і прызначыць рэдакцыйную калегію гэтага зборніка. Выданне ўпершыню ў БССР такога палітычна важнага дакумента як паказ на 40 друкаваных лістах лепшых узору творчасці беларускага народа, безумоўна патрабуе адпаведнага рашэння ЦК, улічваючы, што на працягу дзесятка гадоў у Акадэміі дзейнічалі ворагі народу”¹⁴. Запісы фальклора былі аднесены да “палітычна важнага дакумента”!. У рэшце рэшт былі засакрэчаны і матэрыйялы экспедыцый.

Мы спынімся на 1930-х гадах, а ў якасці ілюстрацыі будзем выкарыстоўваць беларускія прыпейкі, выяўленыя ў архіўных дакументах і сабраныя намі ў час экспедыцыі па Беларусі.

Неабходна адзначыць, што палітычны фальклор аб мінулых часах збіраць даволі цяжка. Такія творы ўзнікаюць на злобуднія, не трансліруюцца ад пакалення да пакалення, а перастаўшы быць актуальнымі – знікаюць. Інфарманты заяўлялі: “Што вы, якія палітычныя прыпейкі! Ды за гэта б нас у той час пасадзілі, саслалі, ці расстралілі!” Нярэдка, дзеля заахвочвання інфарманта, мы прыводзілі ў якасці прыкладу тыя, якія ўжо ведалі самі. Інфарманты жлава рэагавалі, смяяліся, ківалі: “Во, гэтая была! І гэтая была! А больш не памятаю...” Адна жанчына “паведаміла”:

¹² Заветные частушки из собрания А.В. Волкова: в.2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999.

¹³ З 1932 па 1937 г. з 97 падрыхтаваных да друку навуковых працаў супрацоўнікаў Інстытута гісторыі было выдадзена 10, з якіх 7 былі канфіскаваныя (НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1049, арк. 77).

¹⁴ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1049, арк. 77.

*Я частушак многа знаю
І харошых і плахіх.
Хараю таму жывеца,
Хто не знает нікакіх¹⁵.*

У сярэдзіне 1990-х г. беларуская газета “Звязда” абвясціла конкурс “Жывы фальклор”. Чытачам прапаноўвалася дасылаць у рэдакцыю гумарыстычныя чатырохрадковыя вершы. Сярод аўтарскіх рэчаў рэдакцыяй было атрымана нямала і палітычных прыпевак, да якіх былі дададзены лісты, што расказвалі гісторыі, звязаныя з гэтымі прыпейкамі. Узровень фальклорнай бяспекі чытачы газеты ацэньвалі па-рознаму. Адна вясковая жанчына прызналася: “Пішу і дрыжжу”. Яна спецыяльна прыехала ў Менск, каб укінуць у паштовую скрыню свой канверт... на Камароўскім рынку¹⁶. Ёсць сярод прыпевак і такога тыпу:

*Aх, рэдакцыя “Звязды”
Як ты просіш нас заўзята:
Вышлі фота, адрас хаты...
Каб лягчэй было за краты?¹⁷*

*Будзе хата для мяне
У турме за кратамі,
Бо прыпейкі ўсе мае
Крытыкай бағатыя¹⁸.*

Сёння сустракаюцца і кур’ёзныя выпадкі. Так, збіральніца палітычных прыпевак Ніна Захарэвіч (Паставы) заўважыла: “Вымушана сказаць, што людзі вельмі не хацелі ўспамінаць дрэнныя прыпейкі аб Леніне, так як баяцца, што яны “пойдуць на карысць Пазняку”. Прыйшлося доўга тлумачыць, што мэта збору іншая”¹⁹.

Таксама ў артыкуле прыведзены прыпейкі знайдзеныя ў дакументах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь (найперш у зводках і дакладных розных органаў улады ў вышэйстаячыя арганізацыі аб настроях насельніцтва).

У 1930-я г. з раёнаў паведамлялі, што маюць месца не толькі факты распаўсюджвання антысавецкага фальклору, але і выпадкі дэманстратыўнага спявання прыпевак. Так, у 1936 г. дакладвалі: “В Чечерском районе, Ровковском с/с, колхозе “Ворошилова” и колхозе “13-ы каstryчнік” дер. Кораблище на устраиваемых вечеरынках танцуют ча-

¹⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г., в. Машкова, Дрыбінскі раён).

¹⁶ Народ співае пра сябе. Зборнік прыпевак. Мн.: рэд. Газеты “Звязда”, 1994. С. 97.

¹⁷ Тамсама. С. 97.

¹⁸ Тамсама. С. 98.

¹⁹ Тамсама. С. 94.

стушки с контрреволюционными припевами [...] На вечеринке в колхозе “Ворошилова” эти частушки пели жена кладовщика Денисова, жена зам. пред. Братчука и жена члена правления колхоза Горбатовского. Все три “Феклы” – поэтому и этот танец зовут – “три Феклы”²⁰. У вёсцы Жаўры Сініцкага сельсавета Бешанковіцкага раёна 29 студзеня 1937 г. на вечарынцы пад гармонік распявалі “контрреволюционные песни”²¹. Сакратар райкама паведамляў у ЦК КП(б)Б: “Нами направлен в этот сельсовет партийно-комсомольский актив района для проведения соответствующей политической работы по всем колхозам сельсовета, а по линии НКВД принимаются меры розыска зачинщика, для привлечения к ответственности”²². Паступалі такія “сігналы” і з іншых раёнаў.

Нярэдка за спяваннем ці пераказам твораў з г.зв. антысавецкім зместам былі заўважаны дзеце (напэўна дарослыя ўжо добра ўсведамлялі наступствы такіх паводзінаў). Адзначаныя факты былі выяўлены ў школах Чачэрскага раёну. У дакладной з раёна ў Наркамат асветы адзначалася, што вучні ўказалі, што гэтыя вершы яны “чулі ад жабрака які жыў у Чачэрску і співаў то на базары, то на калгасным двары, граючи на скрыпцы”²³. У Журавіцкім раёне “райкомом партии выявлено распространение анти советских, контрреволюционных частушек среди учеников Журавичской средней школы. Распространяли и распевали эти частушки три ученицы шестого класса”²⁴. Спявалі “контрревалюцыйныя” прыпёўкі і ў школах Бешанковіцкага, Любанскаага, Бабруйскага, Лёзненскага, Пухавіцкага, Уваравіцкага²⁵ і інш. раёнаў.

Многія з выяўленых намі прыпевак маюць аналагі сярод сабраных А.Волкавым, а таксама знайдзеных у расейскіх архівах амерыканскімі даследчыцамі С.Дэвіс²⁶, Ш.Фіцпатрык²⁷, прыведзенымі ў кнізе “Украінський голокост: 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив”²⁸, што, несумненна, сведчыць аб іх шырокім распаўсюджванні.

²⁰ НАРБ. Ф.4-п, воп.21, ад.з. 870, арк. 7.

²¹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 56-57.

²² Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 56-57.

²³ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 158.

²⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 60-61.

²⁵ Тамсама. Арк. 56-57; ад.з. 769, арк. 3-8; ад.з. 806, арк. 62-66.

²⁶ Davis S. Popular opinion in Stalin's Russia: terror, propaganda and dissent, 1934-1941. Cambridge: Cambridge University press, 1997.

²⁷ Фіцпатрик Ш. Стalinские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001.

²⁸ Украінський голокост: 1932-1933. Свідчення тих, хто вижив / Упоряднік Ю.Мицкі. Киів, 2003.

Адзін з буйнейшых расейскіх фалькларыстаў 20 ст. М.К.Азадоўскі лічыў, што менавіта фальклор адлюстроўвае сапраўдную гісторыю людзей вакол нас. Сюжэтная класіфікацыя прыпевак, хоць і ў спрошчаным выглядзе, дазваляе ўявіць, як адлюстроўвалася ў масавай свядомасці палітычныя сістэмы савецкага грамадства, а таксама рэвалюцыя 1917 г., рэвалюцыйныя ідэі, ВКП(б), Ленін, Сталін, НКУС, адміністрацыйны апарат, правадыры і масы і інш.²⁹

Значная частка сацыяльна-палітычных твораў народнай творчасці 1930-х г. прысвечана негатыўным наступствам калектывізацыі. Перш за ёсё гэта наступныя прыпейкі:

*Устань, Ленін, падывіся,
Як калгасы нажыліся,
На варотах серп і молат,
А ў калгасах поўны голад³⁰.*

*Встанька, Ленин, подивися,
Как в колхозе разжилися,
Хата ракам, пуня боком,
А кабыла с одним боком³¹.*

*У калхозе “Трэці Інтэрнацыянал”
Хараю жывеца.
Хата ракам,
Хлявы бокам,
А кабыла з адным вокам³².*

*Шла баба с калгаса,
Слёзы капалі на нос.
Отсечіте руکі, ногі
Не пойду болей у калгас³³.*

*Кабы не было зімы,
Не было бы холоду,
Кабы не было колхоза*

²⁹ Дмитриев А.В. Социология политического юмора: Очерки. Москва, 1998. С. 4, 49.

³⁰ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 268, арк. 611. (Прыпейка выяўлена ў многіх раёнах, часцей за іншыя ўзгадваюць яе інфарманты і зараз). Тут і далей захаваная мова дакумента.

³¹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

³² Архіў аўтара (Жанчына, 1926 г. нар., в. Загалле, Хойніцкі р-н)

³³ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1028, арк. 61.

Не было бы голоду³⁴.

*У калгас дарога прамо,
А з калгаса касяком,
У калгас пайшлі ў лапцях,
А з калгаса басяком³⁵.*

Аплата працы ў калгасе характарызавалася так:
Мы колхозов не боимся,
А боимся мы пайка.
Как дадут полфунта хлеба
и поллитра молока³⁶.

*Ленін грая на гармошку,
Сталін скача гапака.
Скора будзе ў калгасе
Па сто грам на едака³⁷.*

*Ехаў Марцін з калгасу,
Ён песенку пеў:
За стахановскую работу
Адну жменьку я з'еў³⁸.*

*У Журавіцкім калгасе
Есць парадачак такі:
За калгасную работу
Получаюць нулявы³⁹.*

*Нам в колхозе полагались
Вместо хлеба трудодни.
Елки-палки назывались
У колхозников они⁴⁰.*

Трудадні вы, трудадні,

³⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

³⁵ Тамсама. Ад.з. 989, арк. 21.

³⁶ Тамсама. Ад.з. 763, арк. 97.

³⁷ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7.

³⁸ Тамсама.

³⁹ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 61.

⁴⁰ Архіў аўтара (Мужчына, 1939 г. нар. г., Віцебск)

*Aх вы, трудадніцы!
Ходзіць бацька без штаноў,
Маці без спадніцы⁴¹.*

*Як ў нашым у калхозе
Сядзіць сучка на парозе.
Яна брэша ноч і дзень,
Зарабляе працадзень⁴².*

Экспарт хлеба за мяжу з мэтай атрымання валюты для індустрыйлізацыі трактаваўся наступным чынам:

*Уся савецкая ўласців
На курынай ножцы.
Усю пішаніцу за граніцу,
Самі на картошицы⁴³.*

*На варотах серп і молат,
А ў хаце смерць і голад.
Няма хлеба, няма сала —
Кантрактацыя забрала⁴⁴.*

*Хлеб по плану гасударству,
А картошка на віно.
А калгасніку за это
Говорящее кіно⁴⁵.*

Некаторыя прыпейкі, больш аптымістичныя, сцвярджалі часовы характеристар калгасаў. Аўтары былі пэўныя, што або сяляне разбягутца, або калгасы разваляцца самі сабой:

*Дзіве гармошкі, адзін бубен,
Мы ў калгасе жыць ня будзем,
Усю бульбу папячэм
І з калгасу ўцячэм⁴⁶.*

Сталін грая на бандуре,

⁴¹ Народ спявае пра сябе. С. 93.

⁴² Тамсама. С. 95.

⁴³ Архіў аўтара (Мужчына, 1964 г. нар., г.п. Мір, Карэліцкага р-на, Гродзенская вобл.).

⁴⁴ Архіў аўтара (Мужчына, 1926 г. нар., в. М. Аўцюкі, Мазырскі р-н, Гомельская вобл.).

⁴⁵ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 870, арк. 7.

⁴⁶ Тамсама. Ад.з. 369, арк. 446.

*Троцкі скача гопака,
У калгас пашлі спакойна,
А з калгаса драпака⁴⁷.*

*Разаб'ецица гаршок,
Разсыпіцица каша,
Разбяжыцица калгас,
Зямля будзе наша⁴⁸.*

*Тройца свята, тройца свята,
Тройца свята наша,
Все колхозы разбегутся,
Земля будет наша⁴⁹.*

Запісаная пэўная колькасць даволі песімістычных прыпевак:
*Дакуль гэтые колхозы,
Дакуль гэтые совхозы
Будут разливатъ крестьянам слезы⁵⁰.*

*Весною любились,
Летом жениились,
Осень проспали,
Колхозы замотали⁵¹.*

*Сталин ходзіць па садам
І збірае слівы,
Хто ў калгас не пайшоў,
Той ичаслівы⁵².*

“Дасягненні” пяцігодкі ў фальклоры “ўслаўляліся” народам так:
*А в городе Москве
Лежит Ленин на доске.
Пузо в гору, ноги в клетку,
Выполняя пятилетку⁵³.*

⁴⁷ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 160.

⁴⁸ Тамсама. Ад.з. 989, арк. 21.

⁴⁹ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7.

⁵⁰ Тамсама.

⁵¹ Тамсама.

⁵² Тамсама. Ад.з. 941, арк. 160

⁵³ Тамсама. Ад.з. 914, арк. 160.

*Бацька-Матка па съвету ходзяць,
Па дарозе хлеба просяць,
Просяць сала –
Пяцігодка ўсё пажрала⁵⁴.*

*Ай, каліна-каліна,
Дастала яйца ў Сталіна,
А ў калхозніка кіла –
Пяцілетка давяла⁵⁵.*

*Стоит Сталін на могиле
И ногою топает:
Уставай, товарищ Ленин,
Пятилетка лопает⁵⁶.*

Калектывізацыя часцяком суправаджалася масавым знішчэннем сялянамі сваёй жывёлы. Вось, як гэта адлюстравалася ў прыпейцы:

*Тов. Ворошилов,
война на носу,
а конница Буденного
пошла на колбасу⁵⁷.*

Палітыка дзяржавы ў галіне падаткаабкладання адлюстравалася наступным чынам:

*Как в нашем колхозе
Зарезали борова
Три недели кишки ели
И пердели здорово⁵⁸.*

*Как в Рахмановском колхозе
Зарезали мерина.
Три недели кишки ели
Поминали Ленина⁵⁹.*

⁵⁴ Тамсама. Ад.з. 369, арк. 446.

⁵⁵ Архіў аўтара (Мужчына, 1942 г. нар., г.п. Мір, Карэліцкі р-н, Гродзенская вобл.).

⁵⁶ Архіў аўтара (Мужчына, 1932 г. нар., в. Прусы, Старадарожскі р-н).

⁵⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 763, арк. 97.

⁵⁸ Архіў аўтара (Жанчына, 1917 г.нар., запісана ў г.п. Мір). “Это к тому, что надо было сдать и мясо, и шкуру, и оставались только кишки”, – патлумачыла інфармантка.

⁵⁹ Архіў аўтара (Жанчына, Рэчыцкі р-н, в. Салтанаў).

*Ленін Троцкому сказаў:
Пойдем, товариши, на базар
Купім лошадь карию
Накормім пролетарію⁶⁰.*

У фальклоры народ ускладваў адказнасць за голад не на абстрактных “ворагаў народа”, як гэта пропагандаўала яму пропаганда, а на канкрэтных носьбітаў улады:

*Когда Ленін умирал
Сталіну приказавав,
Каб хлеба вволю не давав,
Сало не паказавав⁶¹.*

*Сталін – лучшая доярка,
От него в колхозе жарко.
Вот наши народный крыласос
Пазаганяў нас усіх у калхоз⁶².*

Сталін едет на баране,
У барана крутой рог.
Куда едешь черт кудрявый?
- Раскулачивать народ⁶³.

*Сталін, Ленін, Ворошилов —
Чистые грабители.
Ехал дяденька с навозом
И того обидели⁶⁴.*

Калекцыя палітычных прыпевак А.Д.Волкова⁶⁵ сведчыць, што ў той час як афіцыйная пропаганда малювала правадыра геніальнym, мудрым і даль-набачным палітыкам, у прыпейках вобразы правадыроў ствараліся шля-

⁶⁰ Архіў аўтара (Жанчына, Рэчыцкі р-н, в. Салтанаў).

⁶¹ Тамсама. Ад.з. 870, арк. 7. (Вельмі папулярная ў 1930-я гады прыпейка, часта ўзгадваюць яе інфарманты і зараз).

⁶² Архіў аўтара (Мужчына, 1928 г. нар., в. Вялікае Сяло, Карэліцкі р-н, Гродзенская вобл.).

⁶³ НАРБ. Ф.4-п, воп. 21, спр. 1028, арк. 57.

⁶⁴ Тамсама. Ад.з. 1028, арк. 57.

⁶⁵ Заветные частушки из собрания А.В.Волкова: в.2 т. Т.1: Политическая частушка. Москва, 1999.

хам праецыравання рэальных якасцяў палітыкаў на ўстойлівия народныя вобразы (Ленін – сатана, чорт, “жыд”; Сталін – кат, людаед, крывапіўца)⁶⁶. Вобраз сатаны і яго дзяцей найбольш часто ўжываецца ў адносінах да органаў ВЧК-АДПУ-НКУС. Крывапіўцам называецца і Дзяржынскі, а спецорганы і тыя, хто ў іх служыць – катамі, людаедамі і г.д.

Апазіцыя народ – улада абыгryваецца ў нацыянальных характарыстых (Ленін – габрэй, Сталін – грузін і рускі народ). Правіцель, такім чынам, пачатковая прадстае ў вобразе іншародца, чужога. “Жыдамі” авбяшчаліся ўсе камуністы, а іх улада – “жыдоўскай”:

Эх вы маі грэchanіki,
Усе жыды начальніki,
А рускія дуракі,
У калгасе батракі⁶⁷.

Гоп, мае вы грэchanіki,
Усе жыды начальніki.
Ні каровы, ні свінні,
Толькі Сталін на сціні⁶⁸

Народная культура альтэрнатыўным вобразам правіцеля разбурала ствараемы прапагандай ягоны імідж. Калі афіцыйны культ быў сур’ёзны, то неафіцыйны – камічны⁶⁹:

Эх, яблочко, наливается,
Троцкий Сталина запрег
Да катаюца⁷⁰.

Ленін-Троцкий на лугу
Грызут конскую ногу.

⁶⁶ Цікава адзначыць, што характарыстыкі Хрущова значна адрозніваюцца ад характарыстык папярэдніх лідэраў. Яго вобраз ужо не страшны, але смешны. У стварэнні яго вобраза карнавальнасць народнай культуры дасягае свайго апагея, ён прадстае ў абліччы блазна, балбатуна, парыўноўваецца з “неразумнымі” жывёламі, з’яўляеца вобраз “цара-дурня” ў характэрных “перагорнутых вобразах”: на галове цара расце кукуруза, яна ж – у якасці дзетароднага органа і.г.д. Папулярнымі прыёмамі апісання Хрущова становіцца ўжыванне матываў матэрыяльна-цялеснага ніза, мацерных выразаў. Да часу Брэжнева адносіцца прамое адлюстраванне рэчаіснасці як балагана, цырка, карнавала, і правіцель такога грамадства – клouн, які страціў розум і раскладаеца цялесна.

⁶⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп.21, ад.з. 369, арк. 446.

⁶⁸ Архіў аўтара (Мужчына, 1945 г. нар., г. Минск).

⁶⁹ Davis S. Popular opinion in Stalin's Russia. С. 175.

⁷⁰ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 278, арк. 222.

*Фу, какая гадина
Советская говядина⁷¹.*

*Сидит Сталин на лугу
И грызет конскую ногу.
Осталась грива-хвост,
Сталин гонит в колхоз⁷².*

*Ленин на свинье,
Троцкий на собаке,
жиды смотрят в окно
и думают – собаки⁷³.*

*Ленин Троцкому сказал:
Я мешком муку достал.
Мне кулич, тебе маца.
Ламца-дрица, гоп-ца-ца⁷⁴.*

Даставалася ў прыпейках і шэраговым камуністам:
*А на новых варатах
На новай калітцы
Задавіўся камуніст
На суровай ніты⁷⁵.*

Радасць з нагоды смерці Кірава тлумачылася не асабістай непрыхільнасцю да яго. Сяляне мала што ведалі. У многіх прыпейках смерць Кірава звязвалася з немінучай смерцю іншых лідараў, зменай рэжыму:

*Эх, огурчики и помидорчики,
Сталин Кирова убил
В коридорчике⁷⁶.*

*Когда Кирова убили,
Хлеба вдоволь привалило.*

⁷¹ Тамсама. Ад.з. 763, арк. 97.

⁷² Тамсама. Ад.з. 763, арк. 97.

⁷³ Тамсама. Ад.з. 806, арк. 66. У варыянце прыведзеным С.Дэвіс: “Жиды смотрят в окно, думают - казаки”.

⁷⁴ Архіў аўтара (Жанчына, 1920-х гг., в. Ула).

⁷⁵ Архіў аўтара (Жанчына, 1930 г. нар., в. Сава, Горацкі р-н).

⁷⁶ Архіў аўтара (г. Минск).

*Когда Сталина убьют,
Хлеб нам на дом привезут*

*Когда Кирова убили
Сразу карточки сменили.
А как Сталина убьют
То свободу всем дадут⁷⁷.*

Як сведчаць крыніцы, прыпейкі ў апазіцыйнай народнай культуры дамінавалі. Але існавалі і прымайкі:

*Вось едзе Сталін на таракане і трывмае сялёдку ў кармане⁷⁸.
Ой настала пара, усё пабралі са двара.
Камуністы людзі чысты – бо канячыну ядзяць.
На хаце серп і молат, а ў хаце смерць і голад
На варотах серп і молат, а ў хаце смерць і голад⁷⁹.*

Рэакцыяй народа на барацьбу з антысемітызмам і забарону пад страхам крымінальнага пакарання ўжывання звычайнага для беларускага асяроддзя слова “жыд” стала з’яўленне прымайкі: *Не гавары жыд, бо будзе дойга жыць, а гавары яўрэй – каб здох скарэй*⁸⁰.

У адказ на хуткае наступленне бюрократычнай “новай мовы” і малаз-разумелых абрэвіятур ўзнікла шмат розных іх расшыфровак, часцей за ёсё з іранічным адценнем:

ВЧК – Всякому чалавеку конец,
ВКП(б) – Второе Крепостное Право Большевиков,
МТС (Машынно-тракторная станция) – могила товарища Сталина;
ОГПУ – О, Господи, помоги убежать;
РСФСР – Русская свинья фарсит своим рылом;
Торгсин (Синдикат торговли с иностранцами) – Товарищи, опомнитесь, Россия гибнет, Сталин истребляет народ;
СССР – Смерть Сталина Спасет Россию⁸¹.

Як адзначае расейская даследчыца Е.Ю. Савінава, сацыялістычная андэграундная культура мае мноства рысаў, якія збліжаюць яе з

⁷⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 21, ад.з. 1028, арк. 57. (Мелася на ўзвaze адмена хлебных картак з 1 студзеня 1935 г. Кіраў быў забіты 1 снежня 1934 г.).

⁷⁸ Тамсама. Ад.з. 278, арк. 222; ад.з. 763, арк. 97; ад.з. 806, арк. 66.

⁷⁹ Тамсама. Ад.з. 278, арк. 220; ад.з. 1028, арк. 61.

⁸⁰ Архіў аўтара.

⁸¹ НАРБ. Ф. 4-п, воп.21, ад.з. 806, арк. 66; Davis S. Popular opinion in Stalin's Russia. C. 141.

апісаным М.Бахціным феноменам народнай смехавой культуры⁸². Аднак у сярэдневечнай культуры яе элементы ўзаемадапаўняльныя. Яны ўзаемадзейнічаюць праз травестыю, а злучаючы іх творчы ігравы імпульс праходзіць праз усё грамадства. У сацыялістычнай жа культуры раскол на афіцыйную і неафіцыйную носіць абсалютныя харектар. Яны ахопліваюць розныя сацыяльныя групы, паміж імі няма двухбаковай сувязі⁸³.

Народныя сатырычныя вобразы супрацьстаялі не толькі афіцыйнай пропагандзе, але і афіцыйнай сатыры: апошняя зыходзіла з таго, што ў недасканаласці савецкай рэчаіснасці вінаватыя “асобныя несвядомыя члены грамадства”, гэтыя недахопы могуць і павінны быць выпраўленыя, а несвядомыя элемены – перавыхаваныя (напрыклад, серыя адмоўных вобразаў, створаная часопісам “Крокодил”). А вось у народных сатырычных творах смех меў універсальны харектар. Савецкая рэчаіснасць малаўлася як “чужы” і “варожы” свет, які немагчыма было выправіць ніякімі средкамі.

⁸² Бахтін М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. 2-е изд. Москва, 1990.

⁸³ Савінова Е.Ю. Карнавализация и ценность культуры / / Бахтін и філософская культура XX века. Санкт-Петербург, 1991. Вып. 1, ч.1. С. 64.

Юры Грыбоўскі,
PhD (Варшава)

Палітычная чыннасць старшыні Рады БНР Васіля Захаркі напярэдадні і ў гады Другой сусветнай вайны (1938-1943 г.)

Постаць Васіль Захаркі, сябра першага ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі дасюль не дачакалася належнага навуковага даследавання. Асаблівай увагі патрабуе найбольыш супярэчлівы перыяд яго дзейнасці, які прыйшоўся на канец 30-х г. і на Другую сусветную вайну.

Нагадаем, што з 1923 г. В.Захарка жыў у Чэхаславачыне. Ён належаў на незалежнікаў, якія вылучаліся антысавецкімі поглядамі, пра што сведчыць адмова Захаркі ў 1920-я г. выехаць у БССР, як гэта зрабіў шэраг палітыкаў БНР (В. Ластоўскі, А. Цвікевіч). У сакавіку 1928 г. пасля смерці тагачаснага старшыні Рады БНР Пётры Крэчэўскага Захарка як яго намеснік прыняў на сябе гэтыя паўнамоцтвы. У гэты час палітычная чыннасць уладаў БНР на эміграцыі праявілася між іншым у выданні шэрагу дэкларацыяў і мемарыялаў да ўрадаў краінаў свету і Лігі Нацыяў. Мэтаю гэтай дзейнасці было прыцягненне ўвагі да беларускай праблемы, а таксама пратэст су-праць польскай і савецкай палітыкі ў дачыненні да Беларусі.

У другой палове 30-х г. Васіль Захарка як кіраўнік БНР мусіў акрэсліць сваё стаўленне да новай палітычнай рэчаіснасці, якая запанавала ў Еўропе. У прыватнасці, у абліччы немінуючага сусветнага канфлікту трэба было вызначыць свою пазіцыю ў адносінах да новага палітычнага гульца, які ў той час з'явіўся на палітычнай сцэне – Трэцяга Рэйху. У гісторыографіі можна сустрэць меркаванне, што старшыня Рады БНР станоўчы і паслядоўна адкідаў усялякуюмагчымасць супрацоўніцтва з Берлінам¹. Але гэта не зусім адпавядае гісторычнай праўдзе. Стaўленне старшыні Рады БНР да нацысцкай дзяржавы патрабуе глыбокага і грунтоўнага аналізу. Дзеля гэтага варта прыгадаць агульную палітычную ситуацыю, якая існавала ў міжваенны Еўропе.

У 1918 – 1921 г. дзейнасць прыхільнікаў стварэння беларускай неса-вецкай дзяржавы скончылася паразай. На палітычнай мапе свету не

¹ Глагоўская Г. Васіль Захарка. На вернай службе Бацькаўшчыне ў народу // Спадчына. 1994: № 1. С. 71.

знайшлося месца для абвешчанай ў 1918 г. БНР. Ва ўмовах версальскага ладу беларускія дзеячы апынуліся ў складанай сітуацыі. Урад БНР дзейнічаў на эміграцыі і не меў сваёй дзяржавы. У другой палове 30-х г. на сусветным і еўрапейскім даляглядзе зазывала новага ўзброенага канфлікту, які ствараў надзею на разбурэнне гэтага ладу. Палітычна-мілітарнай сілай, меўшай знішчыць версальскую сістэму, выступала Нямеччына, якая імкнулася “выраўнаць рахункі крыўды”.

Пачаткова беларускі нацыянальны лагер з насцярогай ставіўся да Трэцяга Рэйху. Аднак з цягам часу ўсё больш беларускіх дзеячаў у Польшчы, Літве, Чэхаславаччыне пачало разглядаць Нямеччыну ў якасці чынніку, які мог бы прычыніцца да ажыццяўлення іх галоўнай мэты – утварэння на руінах версальскай Еўропы незалежнай беларускай дзяржавы. Напярэдадні Другой сусветнай вайны разважанні гэтага кшталту не былі беспадстаўнымі летуценнямі. Палітычныя і вайсковыя поспехі Берліну скілялі да думкі, што менавіта Нямеччына будзе гаспадарыць у Еўропе, а жаданне Гітлера знішчыць версальскі лад дазваляла спадзявацца, што Трэці Рэйх не застанецца абыякавым да лёсу “пакрыўдженых” гэтых ладам народаў Цэнтральна-Усходніх Еўропы. Пранямецкія настроі сярод беларускіх дзеячаў паступова ўзмацняліся з набліжэннем пачатку вайны. Калі ў 1933 г. на Берлін рабіла стаўку толькі нешматлікая група беларускіх нацыянал-сацыялістаў на чале з Фабіянам Акінчышам, то на пераломе 1938 і 1939 гг. лічба беларускіх незалежнікаў, якія былі гатовыя супрацоўнічаць з Нямеччынай, значна ўзрасла і складала большасць у беларускім нацыянальным лагеры².

Васіль Захарка належыў да палітыкаў-ветэранаў і не спяшаўся з высновамі адносна Нямеччыны. Ён насцярожліва ставіўся да ўзмацнення Трэцяга Рэйху. На погляд В.Захаркі галоўнай зброяй беларускага руху ў існуючых умовах мог быць рост нацыянальнай самасвядомасці беларускага народа. У сувязі з гэтым старшыня Рады БНР заклікаў сваіх паплечнікаў і прыхільнікаў да пашырэння адпаведнай працы сярод масаў: “Усе чакаюць і рыхтуюцца спаткаць гэту падзею хто аружкам, а хто рэвалюцыяна-нацыянальнай сілай, трэба гатавацца і нам. Наша сіла гэта нацыянальная свядомасць беларускага народа, якую і трэба як мага пашыраць”³. Нават у другой палове 30-х гг. Захарка быў перакананы, што найлепшым выйсцем для беларусаў было атрыманне шырокай аўтаноміі ў межах польскай дзяржавы і спадзяваўся на тое, што некарысная для Польшчы міжнародная

² Гл. таксама: Грыбоўскі Ю. Беларускі рух і Нямеччына напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны //Arche 2009. № 5. С. 144-160.

³ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ліст В. Захаркі да NN ад 18 красавіка 1938 г. Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 11, арк. 108.

сітуацыя напярэдадні Другой сусветнай вайны змусіць польскіх палітыкаў да пошуку паразумення з нацыянальнымі меншасцямі.

Праўда, пазней В.Захарка сцвярджаў, што такі вырыянт быў цалкам немагчымы⁴. У сакавіку 1939 г. старшыня Рады БНР з прыкрасцю прызнаў, што польскі бок ніколі не згодзіцца на патрабаванні беларусаў. Захарка таксама не ўскладаў вялікіх надзеяў на “захоўні” дэмакратыі. У рэшце рэшт ён зрабіў выснову, што ў сувязі са складанай сітуацыяй беларускага руху пасля ўсталявання версальскага ладу, што б не адбылося, “ўсё адно горш быць не можа”. Захарка лічыў, што беларускі рух павінен падтрымаць кожную сілу, якая будзе імкнуцца да знішчэння версальскага трактату.

Вымоўна адлюстроўваюць стаўленне Захаркі да Нямеччыны ягоныя лісты да сваіх паплечнікаў, пісаныя напярэдадні Другой сусветнай вайны. У адным з іх чытаем: “Кожнаму з нас – беларусаў і украінцаў – павінна быць ясным, што горшага ад таго, што мы маем на сваіх землях цяпер быць ужо не можа. Дзеля развалу існуючага статус-кво можна пайсці хоць з самым чортам. Так, развал прыемлімы, але што чакае нас пасля развалу, ніхто не ведае <...> Як бы там не было, і што б там не судзіў лёс у будучыне, але цяпер страх перад Нямеччынай, якім апанаваны нашы ворагі, дапамагае нашай справе. З гэтае прычыны я лічу, што нашыя выступленні супраць Нямеччыны некарысныя нам самім... Калі Нямеччына захоча, то ўсё роўна пойдзе на ўсход з намі альбо без нас. Калі нельга зусім адкінуць думкі, каб пры гэтым паходзе што-колечы здабыць дзеля нашага вызвалення, тады нельга адкідаць таго, што не прыйдзеца прымаць удзелу ў гэным паходзе”⁵.

Разам з тым, гэта зусім не азначала, што старшыня Рады БНР быў гатовы рынуцца ў вір падзеяў, заняўши пранямецкую пазіцыю. Дасведчаны палітык перасцерагаў сваіх маладых сяброў, каб яны не мелі даверу да Берліну: “Песні салаўя прыгожая рэч, але як вядома яны бываюць прыгожыя толькі вясной <...> Я, напрыклад, згодзен на развал (версальскага ладу – Ю.Г.) і ўсялякую адказнасць за саюз з вядомай сілай, але ні як не могу пагадзіцца з тым, што беларусская зямля і беларускія спіны паслужылі грунтам ці мастом да адбудавання нацыянальнай Расіі. Ніхто яшчэ не ведае, што на першым плане Нямеччыны “едзіная і недзелімая” у саюзе з Нямеччынай ці незалежныя паасобныя дзяржавы на ўсходзе Еўропы? Аб гэтай сваёй засцярозе я нядаўна падзяліўся з сябрам Акінчыцам. Маючы на ўвазе развал старога і замену яго хоць трохі лепшым новым, можна закрыць вочы шмат на што і сунуцца ў балота, але толькі з той надзеяю, што

⁴ ГАРФ. Ліст Я. Найдзюка да В. Захаркі ад 19 верасня 1938 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 1-2.

⁵ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 8 сакавіка 1939 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 80.

гэта балота гісторыя абымые. Калі ж не будзе гэтай надзеі, то лепш ужо сядзець сухім на тым пяску, на якім мы сядзіма”⁶.

Фрагменты з лістоў Васіля Захаркі сведчаць, што стары беларускі дзеяч не быў да канца пэўны ў палітычнай лініі беларускага нацыянальнага руху ва ўмовах разрастання канфлікту. Можна зрабіць выснову, што Захарка не належыў да тых, хто неразважліва імкнуўся да стасункаў з нацыстамі. З іншага боку, ён не быў гатовы прапанаваць нейкай іншай альтэрнатывы. Відавочна, яму быў патрэбны час, каб зразумець сутнасць палітыкі Берліну ў дачыненні да “малых” народаў. Падзеі, аднак, разгорталіся імгненна і неабходна было заняць выразную палітычную пазіцыю. Захарка ўважліва сачыў за гэтымі падзеямі. Ён не хаваў свайго захаплення абвяшчэннем на-прыканцы 1938 г. у Закарпацкай Русі ўкраінскай дзяржавы. На пераломе 1938 і 1939 г. старшыня Рады БНР накіраваў віншавальную тэлеграму да кс. Аўгустына Валошына, у якім адзначалася: “Я, як народнік, адчуваю вялікую радасць за дасягненні бліzkага мне, братняга ўкраінскага народу карпацкай Украіны, які ўступіў у новы 1939 г. як свабодны народ з правамі суверэннай нацыі”⁷.

З увагі на ўзрост і стан здароўя Васіль Захарка не меў магчымасці чынна займацца палітычнай дзейнасцю. У той самы час у беларускім асяроддзі ў Празе ініцыятыву перахапіў Іван Ермачэнка, былы консул БНР у Канстанцінопалі. Спрытны і дзеяльны І.Ермачэнка быў больш рапушчы ў справе выкарыстання нямецкага чынніку ў сваіх метах. Ён лічыў, што надыходзячыя міжнародныя падзеі, якія павінны быті змяніць палітычны лад у Еўропе, можна будзе выкарыстаць дзеля ажыўлення беларускага руху. Пры гэтым ён спадзяваўся ачоліць гэты рух.

Дзеля ўмацавання свайго аўтарытэту Ермачэнка вырашыў выкарыстаць знаёмства са старшынём Рады БНР. Ермачэнка распачаў свою гульню з аб'яднання беларускай эміграцыі ў Празе пад сваім кіраўніцтвам. 26 снежня 1938 г. па ініцыятыве Ермачэнкі адбыўся сход беларускай калоніі ў Празе, на якім быў створаны арганізацыйны камітэт па ўтварэнню беларускай грамадска-культурніцкай арганізацыі. У адозве камітэту чытаем: “Гістарычныя падзеі паставілі нашае беларускае пытанне на парадак дня. Хутка можа настаць мамэнт, калі гэтыя падзеі пачнуть крысталізавацца ў кірунку адраджэння нашае Бацькаўшчыны. Але, каб яны пайшли ў пажаданым для нас напрамку, мусім памятаць, што гэта будзе надта залежыць ад

⁶ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 8 сакавіка 1939 г. Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 11, арк. 80.

⁷ ГАРФ. Тэлеграма В. Захаркі да А. Валошына (без даты). Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 21, арк. 130.

нас саміх. Дзеля гэтага мусім да гэтых падзеяў прыгатавацца, г.зн. перадусім добра зарганізавацца”⁸.

Іван Ермачэнка вырашыў, што надышоў адпаведны момант, калі Рада БНР ад імя старшыні мусіць выразна зазначыць сваё стаўленне да палітычнай рэчаіснасці. Невядома, якія сродкі ўжыў Ермачэнка, каб атрымаць падтрымку Васіля Захаркі, але застаецца фактам тое, што вельмі часта пад дакументамі, складзенымі Іванам Ермачэнкам, стаіць подпіс старшыні Рады БНР. Спачатку Ермачэнка намовіў В.Захарку падрыхтаваць мемарыял да Гітлера (20 красавіка 1939 г.) , у якім старшыня Рады БНР падкрэсліў, што ў інтэрсе беларускіх дзеячаў каб не існавала “ані вялікай Расіі, ані вялікай Польшчы”. Васіль Захарка выказаў надзею на тое, што Нямеччына ў будучай вайне супраць СССР возыме пад увагу інтэрэсы беларусаў: “Беларускі народ будзе дапамагаць кожнай сіле, якая дапаможа яму разбурыць тое пекла, у якім ён гэтак доўга варыцца і разбурыць тую вязніцу, у якой ён заключаны <...> Бачачы ў вашай асобе абаронцу народаў, якія паніжаны і пакрыўджаны камбінацыямі Версалю і нялюдскімі злачынствамі бальшавізму, я з пакорай прашу ўзяць пад вашую высокую ахову беларускі народ і падтрымаць пры гэтым яго права на самастойнае дзяржаўнае існаванне”⁹. Зварот да кіраўніцтва Трэцяга Рэйху быў заўважаны. Неўзабаве, І.Ермачэнка і В.Захарка былі запрошаныя на размову ў МЗС Нямеччыны, падчас якой беларускія прадстаўнікі прэзентавалі ўласную візію нямецка-беларускага супрацоўніцтва. Такім чынам, першы крок да супрацоўніцтва з Берлінам быў зроблены.

Заслугоўвае ўвагі стасунак В.Захаркі да пачатку Другой сусветнай вайны і савецкай інкарпарацыі ўсходніх земляў Польшчы або Заходняй Беларусі. Стары незалежнік пісаў у гэтай справе да невядомага сябра: “Падзеі на Заходняй Беларусі? Вітаць іх ці сумаваць над імі? Адным ворагам менш. Можа гэта лепш. Горш тое, што маскаль са сваімі метадамі выб'е ўсіх тых, хто ўцячы не паспее”¹⁰. Перасцярогі старшыні Рады БНР не былі беспадстаўнымі. Ад каstryчніка 1939 да чэрвеня 1941 г. праз былыя паўночна-заходнія землі II Рэчы Паспалітай прakaцілася некалькі хваляў рэпрэсіяў. У першую чаргу яны закранулі польскае насельніцтва, але датычылі таксама і беларусаў. Перадусім на згубу быў асуджаны нацыянальны актыў. Напрыклад, быў арыштаваны амаль увесі беларускі асяродак у Вільні. Згодна з рознымі дадзенымі, якія паходзяць з савецкіх крыніцаў, у гэты перыяд было арыштавана ад 7 549 да 8 091 беларусаў. У аддаленіі рэгіёны СССР было выселе-

⁸ ГАРФ. Адозва арганізацыйнага камітэту беларусаў у Празе да беларускай супольнасці ў былой Чэхаславаччыне ад 21 снежня 1938 г. Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 27, арк. 68.

⁹ ГАРФ. Мемарыял В. Захаркі да А.Гітлера. Красавік 1939 г. Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 21, арк. 20-29.

¹⁰ ГАРФ. Ліст В. Захаркі да NN ад 22 каstryчніка 1939 г. Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 11, арк. 110.

на калі 20 – 25 тыс. польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці¹¹. Так выглядаў жахлівы рапунак няпоўнага двухгадовага савецкага панавання.

Пачатак Другой сусветнай вайны змяніў межы ў рэгіёне. Васіль Захарка не мог устрымацца ад дэмансстрацыі стаўлення ўладаў БНР да новых зменаў. 10 кастрычніка 1939 г. у Маскве была падпісана савецка-літоўская дамова, згодна з якой Віленшчына разам з Вільнай перадавалася Літве. В.Захарка як старшыня Рады БНР ражуча выступіў супраць такога рапшэння. 12 кастрычніка 1939 г. ён даслаў свой пратэст прэзідэнту Літоўскай рэспублікі, у якім абвінавачваў літоўскі бок у ігнараванні добрасуседскіх адносінаў з беларускім народам, а сам акт уключэння Віленскага краю ў склад Літвы разглядаў як парушэнне правоў народу, які “не можа пагадзіцца з тым, каб яго уласнасцямі, гэта знача яго гарадамі і вёскамі, гандлявалі захватчыкі Беларусі без яго ўдзелу і без яго дазволу”¹².

Вераснёўскія падзеі 1939 г. ажывілі дзеянісць беларускіх дзеячаў у Нямеччыне і акупаванай гітлераўцамі Польшчы. У 1939 г. у Берліне пачаў выходзіць штотыднёвік “Раніца”, а пры Міністэрстве ўнутраных справаў было створана Беларускае прадстаўніцтва. У нямецкіх лагерах ваеннапалонных апынулася 20 – 30 тыс. беларусаў – жаўнераў Войска польскага. Пазней немцы дазволілі стварэнне грамадскіх (непалітычных) арганізацый эмігрантаў-антыкамуністаў (беларусаў, украінцаў, казакаў, народаў Каўказу).

Усё гэта падштурхнула беларускі незалежніцкі лагер да актыўных дзеянняў, накіраваных на гуртаванне сілаў. Ажыццяўленне гэтай мэты было немагчыма без супрацоўніцтва з нямецкімі ўладамі. Ужо восенню 1939 г. Захарка і Ермачэнка скіравалі мемарыял да нямецкіх ўладаў Чэхіі з прапановамі адносна ўладкавання ваеннапалонных беларусаў і арганізацыю іх нацыянальнага жыцця. Беларускія дзеячы пропаноўвалі стварыць у Варшаве і Празе беларускія асяродкі, у тым ліку бібліятэкі, клубы, прафсаюзы і прэсавае бюро. Звярталася ўвага на патрэбу стварэння ў Празе Беларускага навуковага таварыства, якое магло бы праводзіць сярод суродзічаў асветную працу. Аўтары мемарыялу дамагаліся, таксама, дазволу беларускай прэсы і радыя, рэгістрацыі ўсіх беларускіх эмігрантаў¹³.

У працяг згаданых пропаноў 20 лютага 1940 г. Захарка накіраваў ліст да палітычнага рэферэнта Пратэкатарата Чэхіі і Маравії, у якім зазначаў, што існуе патрэба распачаць асветна-выхаваўчую працу сярод палонных, паколькі гэтых людзей можна было бы выкарыстаць у справе стварэння беларускага нацыянальнага войска. Старшыня Рады БНР пропаноўваў аддзяліць

¹¹ Grzybowski J. Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918-1945. Warszawa, 2007. S. 229-231.

¹² Пратэст Захаркі прэзідэнту Летувы // Спадчына 1994. № 1. С. 73-74.

¹³ ГАРФ. Нататка В. Захаркі пра становішча беларусаў у III Рэйху і Генеральнym Губернатарстве (без даты). Ф. 5875, вол. 1, ад.з. 21, арк. 76-84.

палонных беларусаў ад астатніх ваеннапалонных і размясціць у асобных лагерах. Захарка пераконваў, што неабходна наладзіць сярод іх распаўсюд беларускіх газетаў, а супрацоўнікам Беларускага Прадстаўніцтва ў Берліне даць магчымасць наведваць гэтыя лагеры. Прапаноўвалася так-сама акрамя “Раніцы” адкрыццё большай колькасці беларускіх газетаў для ваеннапалонных¹⁴.

Нягледзячы на гэтыя звароты, Васіль Захарка ўсё ж такі апынуўся на ўзбоччы палітычнага жыцця беларускага лагеру, у якім дамінавалі ма-ладзейшыя дзеячы, што ставілі на Нямеччыну. У 1940 г. сярод беларускіх эмігрантаў у Трэцім Рэйху і Генеральным Губернатарстве была ство-рана нелегальная Партыя беларускіх нацыяналістаў (ПБН). У склад яе кіраўніцтва ўваходзілі між іншым кс. Вінцэнт Гадлеўскі, Янка Станкевіч, Іван Ермачэнка і інш. Калі верыць партыйным кіраўнікам, то ў 1940 г. партыя мела сваіх прадстаўнікоў у Берліне, Варшаве і Празе¹⁵. Дзеячы ПБН устрымліваліся ад супрацоўніцтва з В.Захаркам. Доказам гэтага можа быць ліст Я. Станкевіча, які пісаў да І. Ермачэнкі наступнае: “Хоць Захарка аднолькавых поглядаў з намі, але перашкаджае яму належыць да нашай партыі яго ідэя фікс аб прэзідэнцтве”¹⁶.

Тым не менш у 1940 і 1941 г. Васіль Захарка ад імя Рады БНР выдаў шэраг зваротаў да нямецкіх уладаў ў Пратэктараце Чэхіі і Маравіі, якія датычылі міжнародны палітыкі. Насуперак забароне эмігрантам займацца палітычнай дзейнасцю ў гэты час Захарка падрыхтаваў шэраг дакументаў да нямецкіх кіраўнікоў. Старшыня Рады БНР добра разумеў, што пасля падпісання “пакту Молатаў-Рыбентроп” ён не можа дазволіць сабе адкры-тай крытыкі Савецкага Саюзу.

Аднак, як вынікае з працытаваных ніжэй зваротаў да нямецкіх уладаў, Захарка досыць удала зазначаў сваё стаўленне да бягучай палітыкі, не раз-дражняючы пры гэтым немцаў. У лісце да ўладаў Пратэктарата Чэхіі і Маравіі ён пісаў: “Мы вельмі цешыліся з разгрому Нямеччынай Польшчы і былі акрыялія надзеяй на лепшае жыццё нашай Бацькаўшчыны, пакуль у выніку акту, які быў заключаны паміж Нямеччынай і СССР, становішча на ўсходзе не прыняла кшталту, які мы назіраем зараз <...> У сувязі з гэтым мы лічым неабходным шчыра паведаміць, што наколькі беларускія нацыя-нальныя дзеячы і беларускія свядомыя нацыянальна масы былі ўсцешаныя знікненнем польскай дзяржавы, настолькі яны былі азмрочаныя захопам За-ходняй Беларусі Савецкай Расіяй. Аднак маючы на ўвазе цяперашнія стасункі

¹⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф.908, вол.1, ад.з. 5, арк. 13-15.

¹⁵ Ю. Грыбоўскі. Беларускі рух і Нямеччына напярэдадні і ў пачатку Другой сусветнай вайны // Arche 2009. № 5. С. 153-154.

¹⁶ ГАРФ. Ліст Я. Станкевіча да І. Ермачэнкі ад 18 жніўня 1940 г. Ф. 5875, вол 1, ад.з. 41, арк. 62-63.

паміж Нямеччынай і СССР, да моманту іх змены мы будзем устрымлівацца ад выступаў супраць СССР, якія могуць пашкодзіць Нямеччыне”¹⁷. Падобна, што старшыня Рады БНР яшчэ мей надзею (альбо хацеў яе мець) на тое, што Нямеччына будзе трактаваць беларускіх незалежнікаў як палітычных хаўруснікаў і партнёраў.

Палітычная ситуацыя паміж вераснем 1939 і чэрвенем 1941 г. накладала “табу” на крытычныя ацэнкі савецкай палітыкі адносна беларусаў, але спрыяла вострым нападам на Польшчу і прыхільнікаў яе адбудовы. Згаданая раней мемарыялы, якія былі падрыхтаваныя Захаркам і Ермачэнкам і перададзеныя кіраўнікам Пратэктарату, былі прасякнуты антыпольскасцю. Аўтары не толькі даводзілі патрэбу фаварызавання беларускага руху коштам польскіх інтарэсаў, але таксама прапаноўвалі нямецкім уладам канкрэтныя заходы па “абязшкоджванню польскага элементу”¹⁸.

Нягледзячы на тое, што Захарка падпісваўся пад вышэйзгаданымі дакументамі, яго роля ў дзеянасці беларускіх эмігрантаў у Трэцім Рэйху і Генеральным Губернатарстве была ў значнай ступені сімвалічнай. Захапіўшы інцыдыву ў беларускім асяроддзі, Ермачэнка выкарыстоўваў старшыню Рады БНР як “шыльду” ў сваёй пранямецкай дзеянасці. Так, напрыклад, увесну 1941 г. пачалася арганізацыя аддзелу Беларускага камітэту самапомачы (БКС) у Пратэктараце Чэхіі і Маравії. 30 сакавіка 1941 г. ініцыятыўная група беларусаў (Іван Ермачэнка, Янка Геніуш, Пятро Бокач і інш.) звярнулася з заклікам да суродзічаў аб стварэнні мясцовага БКС. 1 траўня 1941 г. у Празе адбыўся сход беларусаў з Пратэктарату, на якім фармальна быў створаны аддзел. Першым старшынёй аbralі Я. Геніуша, а сакратаром – П. Бокача. Васіль Захарка ўвайшоў у склад прэзідыума, але не адыгрываў істотнай ролі ў гэтай арганізацыі. У гэты дзень ён перадаў Камітэту на захаванне свой архіў¹⁹.

22 чэрвня 1941 г. адбылося паседжанне прэзідыума, на якім была прынятая адозва ў суязі з пачаткам нямецка-савецкай вайны, у якой запэўнівалася, што беларуская эміграцыя з аптымізмам глядзіць на змены, якія адбываюцца ў Еўропе, і ўскладае вялікія надзеі на тое, што іх Бацькаўшчына будзе нарэшце вызвалена ад камуністычнай акупацыі пры дапамозе “вялікагага нямецкага народу”²⁰.

¹⁷ ГАРФ. Нататка В. Захаркі пра становішча беларусаў... Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 21, арк. 76-84.

¹⁸ Тамсама.

¹⁹ ГАРФ. Пратакол сходу беларусаў Пратэктарату Чэхіі і Маравії ад 1 траўня 1941 г. Ф. 5875, воп. 1, ад.з. 11, арк. 83.

²⁰ ГАРФ. Пратакол паседжання прэзідыума БКС ад 22 чэрвня 1941 г. Ф. 5875, воп. 1, адз. 41, арк. 83.

Старшыня Рады БНР заставаўся ў акупаванай немцамі Празе да канца свайго жыцця. Беларуская паэтка Ларыса Геніюш, якая таксама тады жыла ў чэшскай сталіцы, узгадвала пра яго апошнія гады. Яна сцвярджаала, што ў гэты час Захарка быў ахоплены страхам перад гітлераўскімі рэпресіямі і панічна баяўся таго, што яму давядзеца даждываць свой век у канцэнтрацыйным лагеры, а таму ўстрымліваўся ўсялякай палітычнай і грамадской дзеяйнасці²¹.

У святле вядомых нам фактаў гэта сцвярджэнне падаецца не зусім слушным. Васіль Захарка сапраўды адышоў ад актыўнай чыннасці, але, відаць, з увагі на свой узрост і кепскі стан здароўя. Аднак ён не мог не рэагаваць на тое, што адбывалася ў свеце і на Бацькаўшчыне. Апошнія дакументы, напісаныя В.Захаркам незадоўга да смерці сведчаць, што старшыня Рады БНР не змяніў свайго скептычнага стаўлення да Трэцяга Рэйху. У лісце да дзеячаў БКС у Берліне ад 7 красавіка 1942 г., не называючы ўпрост гітлераўцаў ворагамі беларусаў, В.Захарка даваў зразумець сваім маладзейшым сябрам, што ставіцца да іх трэба як да акупантатаў і захопнікаў: “Беларусь была і мусіць быць уласнасцю выключна Беларускага Народу. На гэтай падставе Яму – Беларускаму Народу, а не імперыялістычным прыблудам, павінна належыць права панавання ў ёй <...> Калі глянцуць у ablічча акупантаў Беларусі, то знайдзем, што кожны з іх падобны адзін да другога, з выразнай пячаткаю на твары шэльмы, плута і ката <...> Такіх “братоў”, “прыяцеляў” і “культурных місіянераў”, як гэта звалі сябе акупанты-анексіянеры Беларусі, не павінна насіць беларуская зямелька”²².

Дзеяйнасць Захаркі ў апошні год яго жыцця звязана з яшчэ адной таямніцай у гісторыі беларускага незалежніцкага лагеру. Маецца на ўзвеze палітычны тэстамэнт В.Захаркі ад 6 сакавіка 1943 г., у якім ён выказваўся адносна свайго спадкаемцы на пасадзе старшыні Рады БНР. У гэтым дакументе Захарка перадаваў паўнамоцтвы старшыні Рады Мікалаю Абрамчыку, а сакратаром прызначаў Ларысу Геніюш²³.

Да траўня 1943 г. Абрамчык быў старшынём БКС у Берліне, аднак потым трапіў у няласку да нацыстаў і быў скіраваны ў Парыж, дзе знаходзіўся пад хатнім арыштам. Да канца Другой сусветнай вайны пра існаванне тэстамэнту Захаркі не было вядома. Гэты дакумент стаў вядомы ўжо пасля вайны. У снежні 1947 г. Мікола Абрамчык на падставе згаданага тэстамэнту пераняў ініцыятыву ў беларускім незалежніцкім руху на Захадзе і быў абраны старшынём Рады БНР і презідэнтам БНР. Тэстамэнт дазволіў рэанімаваць Раду

²¹ Геніюш Л. Выбраныя творы, Мн., 2000, с. 274.

²² Лісты Васіля Захаркі // Запісы. 2005. Т. 28. С. 289-291.

²³ Беларуская бібліятэка імя Ф. Скарыны (ББФС). Тэстамэнт В. Захаркі ад 6 сакавіка 1943 г. (няма сігнатуры); Максімюк Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Захадній Нямеччыне 1945-1950. Ню-Ёрк Ёрк – Беласток 1994. С. 98-99.

БНР на чужыне пасля Другой сусветнай вайны. Разам з тым варта адзначыць, што частка эмігрантаў выказвала сумненні ў аўтэнтычнасці гэтага дакумента і лічыла, што Абрамчык сфальшаваў тэстамэнт, каб захапіць уладу. Гэтак меркавалі палітычныя апаненты Абрамчыка, якія гуртаваліся вакол прэзідэнта Беларускай цэнтральнай рады Радаслава Астроўскага. У дадзены момант немагчыма ані пацвердзіць верагоднасць гэтага дакументу, ані сцвердзіць яго сфальшаванне. Не выклікае, аднак, сумневу факт, што старшыня Рады БНР меў вялікі давер да Абрамчыка і цалкам магчыма, што мог яго разглядыць у якасці свайго спадкаемца. Увесень 1943 г. Абрамчык зварнуўся з заклікам да беларускіх арганізацыяў з просьбай дасылаць на яго адрас свою выдавецкую літаратуру з мэтай стварэння беларускага архіву ў Празе²⁴.

Хворы на сухоты Захарка памёр 14 сакавіка 1943 г. Пахаванне адбылося 19 сакавіка на Альшанскіх могілках у Празе. Гестапа зрабіла ўсё магчымае, каб смерць старшыні Рады БНР не была заўважана сярод шырокіх колаў грамадскасці, а пахаванне не набыло палітычнага хараکтару. Былі забароненыя ўсялякія прамовы над труной, а нямецкая цензура дапільнавала, каб у беларускай прэсе ў некралогу не знайшлося згадкаў пра палітычныя намаганні Васіля Захаркі як кіраўніка ўладаў БНР на чужыне. Тым не менш, развітаца з беларускім дзеячам прыйшлі шматлікія яго суайчыннікі-эмігранты і дэлегаты іншых нацыянальных рухаў, перадусім украінцы²⁵.

Акалічнасці пахавання старшыні Рады БНР у чарговы раз пацвердзілі слушнасць ягоных даваенных перасцярогаў наконт празмерных надзеяў на адраджэнне нацыянальнай дзяржаўнасці пры падтрымцы Трэцяга Рэйху. Трагедыя аднак была ў тым, што як ён, так і яго маладзейшыя аднадумцы ў тагачаснай сітуацыі па сутнасці былі пазбаўленыя выбару, бо адмова ад супрацоўніцтва з Нямеччынай азначала поўную адмову ад магчымасці ўплыву на падзеі. Апроч таго мэтанакіраванае жаданне Берліну зліквідаваць “версальскую сістэму” ў той момант, калі злачынная і антычалавечая сутнасць нацыянал-сацыялістычнага рэжыму не была яшчэ відавочнай, прадстаўляла яго ў вачах беларускіх дзеячаў як патэнцыйнага хаўруsnіка паводле прынцыпу “вораг нашага ворагу – гэта наш прыяцель”. Менавіта такі погляд падзялялі як Захарка, так і дзеячы новага пакалення. Аднак у адрозненні ад іх, старшыня Рады БНР быў заўсёды перапоўнены насцярогі і непакою адносна сапраўдных планаў Берліну на Усходзе. Акупацыя Беларусі ў 1941 – 1944 г. пацвердзіла ягоную рацыю. Разлікі на падтрымку Трэцім Рэйхам адраджэння беларускай дзяржавы аказаліся памылковымі.

²⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN). Informacja narodowościowa nr 3, 30 września 1943 r., sygn.: 202-III-123, k. 165.

²⁵ Глагоўская Г. Васіль Захарка... С. 71.

Сацыялогія

Сяргей Кандрычын,
PhD (Менск)

Сацыяльная прастора Украіны і Беларусі ў працэсе “сутыкнення цывілізацыяў” паводле сацыяльнай і дэмаграфічнай статыстыкі

Гісторычны лёс Беларусі і Украіны вызначыў на тэрыторыі абедзвюх краінаў існаванне трывалых адрозненняў паміж усходнім і заходнім часткамі. Палітычныя іх сацыяльной прасторы – вынік сутыкнення дзвюх цывілізацыяў: заходній (лацінскай) і ўсходній (праваслаўнай альбо расейскай)¹. Межы сфераў уплыну з заходу і ўсходу неаднаразова змяняліся ў прасторы і часе, што прывяло да фармавання спецыфічных рэгіёнаў, надзеленых своеасаблівой сацыяльнай арганізацыяй, адметнымі хактэрыстыкамі культурнага асяроддзя і ментальнасці. Гісторычна абумоўленаядыферэнцыяцыя сёння прайяўляецца комплексам рэгіянальных хактэрыстyk, які ўключае не толькі шырока вядомыя паказчыкі рэлігійнага і палітычнага жыцця, але і шэраг соцыя-дэмаграфічных і медыка-сацыяльных параметраў. Іншымі словамі, прыклад рэгіянальнага дзялення Беларусі і Украіны дэмантруе, якім чынам у межах раней існых цывілізацыйных арэалаў працягваюць функцыянаваць адметныя сацыяльныя супольнасці. Варты асаблівай увагі той факт, што гісторычна ступень гэтых адрозненняў змянялася, але цалкам яны не “сціраліся”. Іх прайавы захоўваліся і ў часы камуністычнага кіравання, аднак асабліва выразна яны выявіліся пасля 1991 г.

Мэтаю дадзенага рэгіянальнага аналізу з'яўляецца апісанне хактарату і зместу дзеяння трывалых структураў гісторыі (механізмаў *longue durée*), якія функцыянуюць у межах цывілізацыйных арэалаў. Параўнанне комплексу рэгіянальных паказчыкаў дае магчымасць прадэмантстваць, якім

¹ Гл.: Абдзіровіч І. Адвечным шляхам. Мн.: Навука і тэхніка, 1993; Huntington S.P. The Clash of Civilizations? New York: Foreign Affairs Reader, 1993; Braudel F. A History of civilization. New York: Penguin Books, 1995; ён жа: Morze śródziemne: Przestrzeń i historia, ludzie i dziedzictwo. Warszawa: Volumen, 1994.

чынам гісторыя праводзіць “рэгуляваную імправізацыю” ў працэсе функцыянавання адметнай сацыяльной супольнасці.

Пачаткам станаўлення альбо пунктам біfurкацыі ў развіцці дзвюх цывілізацыяў на ёўрапейскім кантыненце можна лічыць момант расколу Рымскай імперыі на заходнюю і ўсходнюю частку². Воляю гісторычнага лёсу ў эпоху Сярэднявечча мяжа іх падзелу перамясцілася на ўсходняй тэрыторыі. Аднак “лінія” гэтай мяжы не засталася нерухомай. На ранніх этапах яна мела толькі ўмоўны характар, а ў перыяд станаўлення дзяржаўнасці неаднаразова перамяшчалася. У апошнія трох стагоддзяў гэтая мяжа рухалася пераважна ў заходнім напрамку (адразу неабходна адзначыць умоўны характар цывілізацыйнага падзелу, паколькі ўплывы розных цывілізацыяў распаўсюджваліся і па-за дзяржаўнымі межамі).

Дзеля правядзення соцыя-гісторычнага раянавання сучаснай тэрыторыі абедзвюх краінаў было прапанавана выкарыстаць паняцце гісторычнай мяжы. На працягу трох мінульых стагоддзяў на тэрыторыі Беларусі і Украіны найбольш значнымі па сваіх гісторычных наступствах былі дзве мяжы:

- мяжа 1772 г. – існавала да пачатку падзелаў Рэчы Паспалітай і моманту ўключэння Беларусі і правабярэжнай Украіны (1793 г.) у склад Расейскай імперыі;

- мяжа 1939 г. – існавала з 1921 г. да пачатку Другой сусветнай вайны і далучэння заходніх тэрыторый Беларусі і Украіны да СССР.

Неабходна адзначыць умоўны характар прапанаваных геагісторычных арыенціраў, паколькі ў паняцце “гісторычнай мяжы” ўносіцца не толькі яе канкрэтнае гісторычнае, палітычнае і географічнае значэнне, зададзеное вузкім адрэзкам часу (напрыклад, 1921-1939 г.), а шырокі кантэкст папярэдняга развіцця, які мае сваю прадгісторыю і свой “культурны капітал”.

Характар сучаснага адміністратyўнага дзялення Беларусі і Украіны дае магчымасць правесці параўнаўчы аналіз розных гісторычных групай рэгіёнаў. На тэрыторыі Украіны можна вылучыць трох такіх груп:

- ўсходнюю – уключае 13 абласцей левабярэжнай Украіны і паўднёвую рэгіёны (у тым ліку і аўтаномнную рэспубліку Крым). На гэтай тэрыторыі найбольш выразны ўплыв расейскай (праваслаўнай) цывілізацыі;

- цэнтральную – уключае 5 правабярэжных абласцей у цэнтры краіны; да 1793 г. гэтая тэрыторыя ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай (Кіеў выключаны з даследавання);

- заходнюю – уключае 7 абласцей, тэрыторыя якіх да 1939 г. знаходзілася ў складзе Польшчы (5 абласцей), Чэхаславакіі і Румыніі (па адной вобласці),

² Braudel F. A History of civilization; ён жа: Morze śródziemne: Przestrzeń i historia, ludzie i dziedzictwo.

а ў 19 і пачатку 20 ст. большая частка гэтай тэрыторыі была ў складзе Аўстра-Венгерскай імперыі.

Аналіз адрозненняў у характеристыках сацыяльной прасторы рэгіёнаў Беларусі і Украіны праводзіўся адносна мяжы 1939 г. Акрамя таго для Украіны былі выкарыстаныя дадзеныя аб рэгіональным дзяленні па мяжы 1793 г. Прадстаўлены метад вывучэння сацыяльных паказчыкаў з улікам гістарычнага раянавання Украіны і Беларусі быў выкарыстаны ў шэрагу папярэдніх даследаванняў³.

У кантэксле дадзенай працы неабходна адзначыць, што гістарычныя выпадкі змянення лініі дзяржаўнай мяжы у 18 і 20 ст., не супрадаважаліся масавым перамяшчэннем насельніцтва, гэта азначае, што ў нейкі гістарычны момант вялікія групы карэннага насельніцтва апышліся не толькі ў іншай дзяржаве, але і ў сферы ўплыву іншай цывілізацыі⁴.

Супрацьлеглым прыкладам, па сваіх гістарычных і дэмографічных наступствах, з'яўляўся працэс змянення межаў Расейскай імперыі ў паўднёвым напрамку. Тэрыторыі, далучаныя ў выніку вайны з Асманскай імперыяй (у тым ліку і поўдзень сучаснай Украіны), засяляліся выхадцамі з цэнтральных абласцей Рәсей і Украіны. Іншымі словамі, у гэтым выпадку, змяненне дзяржаўных межаў выклікала патокі гістарычнай міграцыі славянскага насельніцтва.

Праца пабудаваная на дадзеных дзяржаўнай статыстыкі, прадстаўленых ў дакументах і публікацыях адпаведных міністэрстваў і ведамстваў Украіны і Беларусі. Большая частка матэрыялу атрыманая з афіцыйных выданняў міністэрстваў статыстыкі абедзвюх дзяржаваў.

Ключавым момантам дадзенай працы з'яўляецца спроба дэманстрацыі характару дзеяння трывалых структураў гісторыі, якія функцыянујуць у гістарычных межах уплыву дзвюх цывілізацыяў. Яе **тэарэтычную**

³ Гл.: Kondrichin S., and Lester D. Suicide in Belarus // Crisis. 1998. Vol. 19. P. 167-171; Кандрычын С. Нататкі да сацыяльна-дэмографічнага раянавання Беларусі // Грамадзянская альтэрнатыва. 1999. № 6. С. 27 – 41; Kondrichin S.V., Lester D. Suicide in the Ukraine // Crisis. 2002. Vol. 23. P. 32-33; Kandryczyn S. Podziały historyczne i “długie trwanie” struktur społecznych. Geograficzne zróżnicowanie wskaźników społecznych na przykładzie Ukrainy i Białorusi // Studia sociologica. 2007. Nr 16. S. 14-22; Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi (praca doktorska). Warszawa: PAN IFiS, 2007.

⁴ Па матэрыялах перапісу насельніцтва СССР 1979 г. (альбо праз 50 год пасля далучэння заходніх рэгіёнаў Беларусі да СССР) карэннае насельніцтва заходніх рэгіёнаў (аўтахтоны) складала больш чым 2/3. Высяленню альбо знішчэнню падлягала пераважна нацыянальная і духоўная эліта, рэальныя і патэнцыяльныя ворагі новай улады. Іх мейсца занялі савецкія спецыялісты, аднак доля карэннага насельніцтва істотна не змянілася. Тут жа адзначым, што ў пасляваенным перыядзе на Беларусі і Украіне найбольш істотным тыпам міграцыі была ўнутрыабласная міграцыя, якая складала амаль 70% агульнага міграцыйнага патоку.

аснову складае канцэпцыя *longue durée*, сформуляваная ў працах прадстаўнікоў школы Аналаў, і высновы пра значэнне “гістарычнай траўмы” ў фармаванні трывалых рэгіянальных адрозненняў⁵. У разглядаемым выпадку гістарычнай траўмай варта лічыць і сам тэрытарыяльны падзел, і наступствы гэтага падзелу, і гістарычны працэс, які выклікаў змяненне межаў.

Акрамя гэтага, плённымі ў кантэксле вызначанай дыскусіі могуць з'яўляцца высновы Бурдзье аб крэатыўных харектарыстыках сацыяльнай прасторы. Перш за ёсё, выкарыстоўваецца паняцце “табітус” дзеля рэгіянальнай “марфалагічнай” (папуляцыйнай і культурнай), так адначасова і гістарычнай харектарыстыкі (альбо харектарыстыкі, якая акрэслівае накіраванасць і задае формы развіцця). Гэтая тэрміналогія дазваляе прадстаўляць асобыні ход і адметныя формы рэгіянальнага развіцця ў гістарычна вызначаных рамках, альбо акрэслівае ўстойлівую рэгіянальную спецыфіку як рэгуляваны працэс гістарычнага імправізовання⁶.

У нашым даследаванні склад сацыяльнай прасторы ацэньваўся па наборы рэгіянальных паказчыкаў. Адрозненне рэгіянальных паказчыкаў, як паасобных так і групаў, можа служыць падставай для ацэньвання структурных асаблівасцяў сацыяльнай прасторы рэгіёнаў. Разглядаемыя рэгіянальныя паказчыкі можна падзяліць на наступныя групы: грамадска-палітычныя (напрыклад, электаральныя паказчыкі і паказчыкі рэлігійнага жыцця), соцыя-дэмографічныя (разводы, % народжаных па-за шлюбам) і медыка-сацыяльныя (паказчыкі сацыяльных хваробаў – сухотаў, пранцаў і іншых). Пры гэтым акцэнт быў зроблены на разглядзе паказчыкаў дзвюх апошніх групаў, як на менш даследаваных у соцыя-гістарычным аспекте.

Асноўную частку працы складае аналіз статыстычных дадзеных, атрыманых ў першае дзесяцігоддзе незалежнасці Украіны і Беларусі пасля ўпадку СССР. Гэта быў перыяд пачатку соцыя-эканамічнай трансфармацыі былых савецкіх рэспублік, калі ва ўмовах сацыяльнага стрэсу і пагаршэння якасці жыцця, больш выразнымі зрабіліся адрозненні па многіх рэгіянальных паказчыках сацыяльнай сферы. Неабходна адзначыць, што менавіта ў гэты перыяд набор даступных для аналізу дадзеных стаў найбольш поўны. Варта ўлічваць і той факт, што з цягам развіцця новых эканамічных адносінаў рэгіянальныя адrozненні ў эканамічным жыцці рэгіёнаў, маглі павялічвацца, таму для парайонаўчага аналізу рэгіёнаў пачатковы этап сацыяльнай і эканамічнай трансфармацыі набывае адметную значнасць.

⁵ Braudel F. History and the Social Sciences: The Longue Durée. [in:] F. Braudel (ed.) On History. P. 25-54. Chicago: University of Chicago Press, 1980; Vovelle M. Ideologies and mentalities. Cambridge: Polity Press, 1990.

⁶ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Акрамя таго, асобныя з паказчыкаў былі парабаўнаныя на максімальна даступным адрезку часу. Гэтую групу склалі дадзеныя электаральныя статыстыкі (па рэгіёнах Украіны) і па некаторых сацыяльна-дэмографічных паказчыках (па рэгіёнах Беларусі). Варта падкрэсліць, што апераванне статыстычным матэрыялам у рамках канцэпцыі *longue durée* дазваляе, у значнай ступені, адвольна праводзіць выбар канкрэтнага перыяду аналізу. Больш істотную ролю мае шырыня і даступнасць даследаванага матэрыялу. Правамернасць гэтага падыходу была неаднаразова пацверджаная ў ходзе дадзенага даследавання.

Адразу па некалькіх прычынах правядзенне парабаўнайчага рэгіянальнага аналізу варта пачаць з прыкладу Украіны. Асаблівасці сацыяльных просторы гэтай краіны шырока вядомыя і ўжо зацічаныя да класічных прыкладаў дойгатрывалага дзеяння гістарычнага чынніка⁷.

У найболыш агульным выглядзе характар размеркавання сацыяльных і дэмографічных паказчыкаў у адпаведнасці з вышэй прадстаўленымі гістарычнымі падзеламі тэрыторыі краіны адлюстраваны ў табліцы 1.

Прадстаўлены ў табліцы набор дадзеных вызначае палярнасць у размеркаванні сацыяльных і дэмографічных паказчыкаў паміж ўсходнім і заходнімі групамі рэгіёнаў. Пры гэтым паказчыкі цэнтральнай групы рэгіёнаў пераважна маюць прамежкавае значэнне.

Варта падкрэсліць, што асаблівасці эканамічнай, сацыяльной і дэмографічнай структуры рэгіёнаў, таксама як і адпаведныя адрозненні ў ступені ўрбанізацыі, верагодна, не адказныя за фармаванне “соцыяльно-культурнай” палярнасці па восі ўсход-захад. Большасць парабаўнайчых даследаванняў рэгіёнаў Украіны, Беларусі і сумежных рэгіёнаў Рэспублікі Беларусь меркаванне⁸. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што адрозненне рэгіянальных паказчыкаў адлюстроўвае “ўнутраную” спецыфіку рэгіёнаў, альбо з'яўляецца праявай абагульненай характарыстыкі рэгіёнаў, якая ахоплівае ўсе ўзроставыя групы і слаі грамадства. Дзеля прыкладу, у

⁷ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?; Barrington L. The geographic component of mass attitudes in Ukraine // Post-Soviet Geography and Economics, 1997. Vol. 38 (10). S. 601-614; Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics // Europe-Asia studies, 2000. Vol. 52 (6). S. 1017- 1041; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and its political consequences // Nationalities Papers, 2004. Vol. 32 (1). S. 53-86.

⁸ Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53 - 86; De Bardeleben J., Galkin A. Electoral behaviour and attitudes in Russia: Do regions make a difference or do regions just differ? [in:] Stavrakis P., DeBardeleben J. and Black L. (eds.) Beyond the monolith: the emergence of regionalism in post-soviet Russia. Baltimore: John Hopkins University Press, 1997. P. 57 – 80.

табліцу 1 унесеныя дадзеныя, асобна для гарадскага і сельскага насельніцтва рэгіёнаў, датычныя колькасці народжаных па-за шлюбам.

Табліца 1. Сацыяльныя паказчыкі (сярэдніе значэнне) трох гістарычных рэгіёнаў Украіны (дадзеныя за 1993 г. акрамя вызначаных асобна)

	Заходні (да 1939 г. частка Польшчы, Чэхаславакіі, Румыніі)	Цэнтральны (тэрыторыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Рasei)
N (лічба абласцей)	7	5	13
разводы (на 1000 нас.)	2,6	3,6	4,8
% народжаных па-за шлюбам	6,9	11,5	14,4
% народжаных па-за шлюбам (гарадское насельніцтва)	7,3	10,2	13,3
% народжаных па-за шлюбам (сельскае насельніцтва)	6,6	13,2	16,7
забойствы (на 100 000 нас.)	5,3	7,3	14,3
алкагалізм (на 10 000 нас.)	105,0	148,8	149,1
наркаманія (на 10 000 нас.)	2,3	3,2	7,4
смяротнасць мужчын (еўрапейскі стандарт)	16,4	17,8	18,9
захворваесць на пранцы (на 100 000 нас.)	26,6	20,2	39,9

захворваемасць на сухоты (на 100 000 нас.) 2000 г.	55,0	56,2	64,8
ВІЧ-інфіцыраваныя (на 100 000 нас.), 2002 г.	4,3	11,3	18,8
% галасоў у падтрымку кандыдата левых сіл на прэзідэнцкіх выбарах, 1994	13,9	41,5	69,2
% прыняўшых ўдзел у галасаванні ад агульной лічбы выбаршчыкаў, 1994	85,1	82,1	74,0
% веруючых, 1998	60,5	33,2	12,1

Задумы:

Па кожнаму з паказчыкаў розніца паміж ўсходнім і заходнім групамі статыстычна значная (t -test, $p < 0.05$)

Дадзеныя па Кіеву выключаныя з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей.

Характар размеркавання комплексу паказчыкаў дазваляе казаць пра тое, што праявы сацыяльнай паталогіі ў большай меры праяўляюцца ва ўсходніх рэгіёнах краіны.

Адметнай рысай савецкага перыяду з'яўлялася адносная аднароднасць рэгіёнаў па ўзроўню дабрабыту насельніцтва. Безумоўна, падобнае сцвярдженне патрабуе ўдакладнення. Так, асобны статус маюць сталічныя гарэды (Кіеў, Менск), якія выключаныя з паралельнага аналізу. Больш дакладны аналіз мог бы прадэманстраваць і адрозненні ўнутры асобных рэгіёнаў (акрамя добра знаных адрозненняў паміж горадам і сялом). Аднак, мяркуючы па такіх рэгіянальных паказчыках як даход на душу насельніцтва, пражытачны мінімум і % насельніцтва з даходамі ніжэй узроўню беднасці, няма падстаў казаць аб тым, што высокі ўзровень сацыяльнай паталогіі ва ўсходніх рэгіёнах абумоўлены эканамічнымі прычынамі. Больш за тое, афіцыйныя дадзеныя хутчэй сведчаць пра адваротную тэндэнцыю. У даследуемы перыяд афіцыйныя паказчыкі грашовых даходаў насельніцтва зазвычай былі вышэй, а ўзровень беспрацоўя быў ніжэйшы менавіта на ўсходзе Украіны. Так, у 2001 г. для ўсходніга, цэнтральнага і заходніга рэгіёнаў паказчыкі даходаў на душу насельніцтва складалі, адпаведна, 2051,5; 1476,9; 1274,9 (грн.), а ўзровень беспрацоўя (%) быў 11,4; 11,9; 13,3.

Падобную ж тэндэнцыю да рэгіянальной дыферэнцыяці дэмансструуюць і комплексныя, серыйныя даследаванні эканамічнага стану насельніцтва украінскіх рэгіёнаў (прадстаўлены ў працы Салія)⁹. Прычым, вынікі працы гэтага і іншых аўтараў таксама сведчаць пра тое, што паказчыкі сацыяльнай паталогіі і паказчыкі эканамічнага дабрабыту насельніцтва рэгіёнаў Украіны знаходзяцца хутчэй у адмоўнай, чым у станоўчай залежнасці

Падкрэслім, што нас цікавяць праявы ўстойлівасці ў размеркаванні рэгіянальных характарыстык, бо толькі тады можна казаць пра існаванне структураў гісторыі альбо праяваў *longue durée*. У гэтым ракурсе правамоцнае пытанне: ці назіраліся падобныя праявы рэгіянальной занальнасці і ў іншыя гістарычныя перыяды? Нягледзячы на абмежаванні ў даступнасці адпаведных дадзеных, адказ тут будзе хутчэй станоўчым. Больш падрабязна характар размеркавання рэгіянальных паказчыкаў у гістарычным аспектце будзе разгледжаны на прыкладзе Беларусі. Аднак і прыклад Украіны даволі пераканаўча сведчыць пра правамернасць падобнага сцвярджэння. Так, у навуковай літаратуры былі прадэманстраваны факты, якія пацвярджаюць існаванне ў савецкія часы адрозненняў па шэрагу медыка-дэмографічных паказчыкаў паміж рэгіёнамі Украіны¹⁰.

Найперш звяртае на сябе ўвагу ўстойлівасць рэгіянальных адрозненняў у палітычнай сферах. Пра гэта сведчаць серыйныя дадзеныя электаральнай статыстыкі (табл. 2-3).

У кантэксле аналізу трывалых межаў цывілізацыйных арэалаў, асаблівасці палітычных сімпатыяў рэгіёнаў Украіны выглядаюць заканамернымі. Усходнія рэгіёны, дзе моцны культурны і гістарычны ўплыў Рasei, дэмансструуюць прыхільнасць да праарасейскіх палітыкаў і падтрымліваюць кампартыю, тады як на заходзе назіраецца дамінаванне нацыянальных і дэмакратычных сілаў. Цэнтральны рэгіён займае прамежкава становішча ў гэтым геапалітычным раскладзе.

У тым жа гістарычным вымярэнні істотную цікавасць выклікае фактустойлівасці ў размеркаванні паказчыка актыўнасці выбаршчыкаў – у заходніх рэгіёнах ён традыцыйна вышэйшы. Адзначым, што актыўнасць выбаршчыкаў разглядаецца ў якасці аднаго з крытэрыяў развіцця грамадзянскай супольнасці¹¹. Аднак у краіне, дзе дагэтуль

⁹ Салій І.М. Урбанізація в Україні: Соціальний та управлінський аспекти. Київ: Наукова думка, 2005.

¹⁰ Чепелевская Л.А. Медико-социальный анализ смертности населения Украины // Лікарска справа, 1995. № 3-4. С. 182-187.

¹¹ Напрыклад: Putnam R.D. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton: Princeton University Press, 1993.

адчувальныя праявы таталітарызму, некрытычнае выкарыстанне гэлага паказчыка непрымальнае.

Табліца 2. Дыферэнцыяцыя электаральных сімпатыяў трох гістарычных рэгіёнаў Украіны (вызначаныя сярэднія значэнні)

	Заходні (да 1939 г. частка Польшчы, Чэхаславакії, Румыніі)	Цэнтральны (тэрыто- рыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Расей)
N (колькасць абласцей)	7	5	13
Выбары ў Дзяржаўную Думу Расейской імперыі 1905-1907 г.*	большая частка тэрыторыі не ўваходзіла ў склад Расей- ской імперыі	менш галасоў у падтрымку бальшавікоў і левых палітычных сілаў	значная коль- касць галасоў у падтрымку бальшавікоў і левых палітычных сілаў
% галасоў супраць незалежнасці Украіны на рэферэндуме 1991 г.	2,4	3,0	10,6
% галасоў у падтрымку кандыдата левых сілаў на прэзідэнцкіх выбарах 1994 г.	13,9	41,5	69,2
% галасоў за кампартыю Украіны на парламенцкіх выборах 1998 г.	7,6	21,8	32,6
% галасоў за кампартыю Украіны на парламенцкіх выборах 2002 г.	4,4	13,6	27,7
% галасоў за Януковіча, прэзідэнцкія вы- бары 2004 г.	10,5	17,8	57,9

% галасоў за “Партыю рэгіёнаў” (Януковіча), парламенцкія выбары 2006 г.	7,2	11,3	42,9
---	-----	------	------

* выкарыстаныя вынікі даследавання: Birch, 2000¹².

Розніца паміж ўсходнім і заходнім групай статыстычна значная (t-test, $p < 0.001$)

Табліца 3. Актыўнасць выбаршчыкаў (%) прыняўшых удзел у галасаванні) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (вызначаныя сярэднія значэнні)

	Заходні (да 1939 г. частка Польшчы, Чэхаславакії, Румыніі)	Цэнтральны (тэрыто- рыя Рэчы Паспалітай да 1793 г.)	Усходні (сфера гістарычнага дамінавання Pacei)
N (колькасць абласцей)	7	5	13
прэзідэнцкія выбары 1994 г.*	85,1	82,1	74,0
прэзідэнцкія выбары 1999 г.	74,9	75,8	69,1
нацыянальны рэферэндум 2000 г.*	85,6	75,3	77,2
парламенцкія выбары 2002 г.*	71,1	69,7	64,0
прэзідэнцкія выбары 2004 г.	80,6	76,9	74,7
парламенцкія выбары 2006 г.*.	63,1	59,1	57,0

* розніца паміж ўсходнім і заходнім групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.05$)

¹² Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics. P. 1017- 1041.

У найбольш агульным прадстаўленні гэтыя дадзенныя сведчаць пра адносную трываласць рэгіянальных адрозненняў на палітычным полі Украіны, што адлюстроўвае гістарычныя межы ўпłyvu дзвюх розных цывілізацый. Устойлівасць адметных электаральных паводзінаў прымушае думаць пра існаванне спецыфічных адrozненняў сацыяльной арганізацыі і формаў ментальнасці асобных гістарычных рэгіёнаў. Разам з гэтым, ёсць усе падставы лічыць, што ў гістарычных межах цывілізацый сфармаваліся і працягваюць дзеянічаць спецыфічныя базавыя сацыяльныя і ментальныя формы, якія вызначаюць нейкія рамкі ў працэсе фармавання сацыяльных просторы. Гэтыя адрозненні праяўляюцца шэрагам сацыяльных паказчыкаў, у тым ліку, і паказчыкамі палітычнага жыцця.

Прыклад Беларусі дае магчымасць выкарыстаць дадатковыя давады на карысць вышэй сфармульяванай гіпотэзы. Доўгатэрміновая праявы дзеяння дзвюх супрацьлеглых цывілізацый знайшли адлюстрраванне ў спецыфічнай кампазіцыі сацыяльных просторы краіны. У сілу пэўных гістарычных умоваў харектар сацыяльных просторы Беларусі мае адметныя рысы (што падкрэслівае каштоўнасць параптнання з Украінай).

Для паспяховай реалізацыі запланаванага даследавання неабходна вызначыць спецыфіку гістарычнага падзелу тэрыторыі краіны. Да 1772 г. уся тэрыторыя сучаснай Беларусі ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай. Пасля яе падзелу яна ўвайшла ў склад Расейскай імперыі. Апошнім гістарычным падзелам краіны, альбо геаграфічным маркёрам, найбольш свежай “гістарычнай траўмай” варта лічыць мяжу паміж СССР і Польшчай, якая існавала да пачатку Другой сусветнай вайны.

Дзве заходнія вобласці – Берасцейская і Гарадзенская і дзве ўсходнія – Гомельская і Магілёўская да 1939 г. цалкам знаходзіліся па розныя бакі польска-савецкай мяжы. Таму параптнанне сучасных паказчыкаў дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі можа адлюстроўваць доўгатэрміновыя наступствы ранейшага палітычнага падзелу.

Тэрыторыя дзвюх іншых абласцей Беларусі – Менскай і Віцебскай – да 1939 г. была падзеленая лініяй дзяржаўнай мяжы: 13 раёнаў гэтых абласцей адносіліся да заходніх часткі, а 23 - да ўсходніх. Пры гэтым сучасныя адміністратyўныя межы паміж раёнамі, збольшага адпавядываюць лініі даўяннай мяжы, гэта азначае, што кожны з раёнаў у сваіх сучасных межах амаль цалкам знаходзіўся або ў заходніх, або ва ўсходніх частцах. Тому ў аднісенні да Беларусі параптнальны аналіз можа быць выкананы як на абласцным ўзроўні, так і з улікам раённага дзялення (для групаў раёнаў дзвюх абласцей).

Зноў жа падкрэслім, што лінія мяжы 1939 г. была выкарыстаная толькі як адпаведны метадалагічны інструмент, які дазваляе больш ці менш паспяхова аперацаць адметнымі харектарыстыкамі сацыяльных просторо-

ры, вызначыць агульныя заканамернасці іх размеркавання. У той жа час, механізмы, якія вызначыць дыферэнцыяцыю сацыяльнай прасторы, дзейнічаюць незалежна ад храналогіі існавання мяжы 1921 - 1939 г. Яны былі прыведзены ў рух значна раней, а апошняя мяжа толькі надала ім адпаведную геаграфічную форму. Нагадаем, што гэтая форма гістарычна зменлівая, і яе праяўленні вызначаліся яшчэ на ранейшых гістарычных этапах (Смоліч, 1919)¹³.

Табліца 4. Сацыяльныя паказчыкі заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі (лінія падзелу адносна мяжы 1939 г.), дадзеныя за 1993 г., акрамя вызначаных асобна

	Заходнія вобласці		Усходнія вобласці	
	Берасцейская	Гарадзенская	Гомельская	Магілёўская
населеніцтва (млн.)	1,52	1,22	1,59	1,26
% гарадскога населеніцтва	60,4	61,0	67,6	68,8
разводы (на 1000 нас.)	3,1	3,1	4,8	4,4
% народжава- ных па-за шлюбам (усё населеніцтва)	7,2	5,7	13,3	13,9
% народжава- ных па-за шлюбам (гарадское населеніцтва)	6,9	5,5	12,3	11,6
% народжава- ных па-за шлюбам (сельскае населеніцтва)	7,8	6,1	15,7	19,3

¹³ Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мн.: Беларусь, 1993.

забойства (на 100 000 нас.)	8,7	8,4	9,4	11,6
захвор- ваемасць на пранцы (на 100 000 нас.)	21,5	11,8	33,6	60,5
дзеці сіроты ва ўзросце да 18 год (%)	0,29	0,40	0,53	0,50
лічба хворых на сухоты гарадское нас. (на 100 000)	122	124	196	154
лічба хворых на сухоты сельскае нас. (на 100 000)	173	197	250	281
злачыннасць (на 10 000 нас.)	50	67	121	117
рэлігійныя абшчыны, 1996 г.	550	400	227	146
% галасоў су- праць заха- вання СССР, рэферэн- дум 1991 г.	15,1	19,0	9,3	11,5

% галасоў за кандыдатаў дэмагратычнай апазіцыі, презідэнцкія выбары 1994 г.	20,4	30,8	14,5	8,5
---	------	------	------	-----

Шэраг прычынаў гістарычнага, нацыянальнага і геаграфічнага харектару вызначае той факт, што палярызацыя ўсходніх і заходніх рэгіёнаў Беларусі не так кідаецца ў вочы як палярызацыя рэгіёнаў Украіны. На прыклад, Хантынгтон у сваім геапалітычным аналізе, лічыў мэтазгодным цалкам разглядзець Беларусь у адным цывілізацыйным полі з Расеяй¹⁴. Тым не менш, нават папярэдняі вынікі рэгіянальнага парашунання аспрэчваюць правамоцнасць падобнага меркавання.

Па аналогіі з табліцай 1 у абагульненым варыянце прадстаўлены харектар дыферэнцыяцыі сацыяльных паказчыкаў дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (табл. 4).

Папярэдняі вынікі парашунаўчага аналізу можна апісаць у выглядзе наступных тэзаў:

На тэрыторыі Беларусі, як і на тэрыторыі Украіны, існуюць заўважальныя адрозненні ў сацыяльных і дэмографічных паказчыках паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі;

Гэтыя адрозненні маюць комплексны харектар і ахопліваюць разнастайныя соцыя-палітычныя, дэмографічныя і медыка-сацыяльныя паказчыкі;

Па сваіх абсолютных велічынях некаторыя з паказчыкаў (паказчык разводаў, % народжаных па-за шлюбам у гарадской і сельскай мясцовасці) заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Беларусі набліжаюцца да сярэдняга значэння паказчыкаў у адпаведных групах рэгіёнаў Украіны. Гэтае падабенства з'яўляеца ўскосным доказам агульной накіраванасці ў развіцці сацыяльных праклесаў ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах абеддзвюх краінаў.

На прыкладзе дзвюх абласцей Беларусі – Менскай і Віцебскай, можна назіраць выявы гістарычна абумоўленай сацыяльнай дыферэнцыяцыі і на меншым ўзроўні тэрытарыяльнага дзялення, альбо на ўзроўні раёнаў (табл. 5). Гэта азначае, што гістарычная мяжа 1939 г. захоўвае даволі віразныя абрэсы, заўважальныя на прыкладзе харектарыстык асобных групаў раёнаў.

¹⁴ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?

Табліца 5. Сацыяльныя і дэмографічныя паказчыкі ў заходніх (n 13) і ўсходніх (n 30) раёнах Менскай і Віцебскай абласцей (дзяленне адносна мяжы 1939 г.), (сярэдніе значэнне і стандартнае адхіленне) дадзеных за 1990 і 2000 г. *

	група заходніх раёнаў	група ўсходніх раёнаў
лічба раёнаў	13	30
1990 г.		
шлюбы	9,0 (0,9)	8,6 (1,2)
разводы**	1,7 (0,3)	2,5 (0,5)
атручванне алкаголем	11,7 (8,2)	13,0 (8,2)
забойствы**	4,6 (3,8)	9,5 (7,2)
2000 г.		
шлюбы	5,1 (0,6)	4,7 (0,8)
разводы**	3,1 (0,5)	3,6 (0,5)
атручванне алкаголем	24,1 (18,5)	31,3 (16,0)
забойствы**	10,8 (4,3)	15,1 (5,6)

* з аналізу выключаны дадзеных па гарадах з насельніцтвам больш 50 000

** адрозненне статыстычна значнае (t-test, $p < 0.05$)

Працэдура групавання дадзеных па 43 раёнах Менскай і Віцебскай абласцей, што выканана метадам чыннікаўага аналізу з ратацыяй *varimax*, дазволіла вылучыць тры групы чыннікаў (табл. 6).

Першы чыннік непасрэдна звязаны з рэгіянальным дзяленнем у накірунку ўсход-захад і абумоўлівае 30,4 % варыяцыі. Ён аб'ядноўвае прыналежнасць раёна да заходніх групы, высокія паказчыкі рэлігійнасці, галасавання за кандыдатаў ад дэмакратычнай апазіцыі і, з супрацьлеглым знакам, паказчыкі разводаў, забойстваў, захворваемасці на пранцы і народжаных па-за шлюбам.

Другі чыннік “урбаністычны” (23,0 %) – аб'ядноўвае адсотак сельскага насельніцтва рэгіёну з лічбай шлюбаў і разводаў і, з узятым з супрацьлеглым знакам, паказчыкам самагубства.

Трэці, найменшы па сваёй значнасці, чыннік “сацыяльна-дэмографічны” (13,6%) аб’ядноўвае сярэдні ўзрост насельніцтва рэгіёну і ўзровень беспрацоўя, смяротнасць ад атручвання алкаголем і захворваенасць на пранцы (усе з супрацьлеглым знакам).

Найбольш істотна выдзяленне першых дзвюх чыннікаў: першы з іх павярджае існаванне палірызыцы ў напрамку ўсход-захад, а другі вызначае адносную ізаляванасць у дзеянні першага чынніка ад узроўню ўрбанізацыі. Тут жа адзначым, што падобнае выдзяленне асобных чыннікаў служыць дадатковым пацверджаннем незалежнасці географічнай дыферэнцыяцыі ад працэсу ўрbanізацыі (асноўным пацверджаннем тут застаецца адзначаны раней паралелізм у фармаванні адрозненняў у паказчыках, як для гарадскога, так і для сельскага насельніцтва вызначаных групай рэгіёнаў).

Табліца 6. Вынікі чыннікавага аналізу з *varimex* ратацыяй для 43 раёнаў Менскай і Віцебскай абласцей (вызначана нагрузкa > 0,40), дадзеныя за 2000 г.

	1	2	3
сярэдні ўзрост			- 0,62
% беспрацоўных			0,59
% галасоў за кандыдатаў дэмакратычнай апазіцыі на прэзідэнцкіх выбарах 1994 г.	- 0,93		
рэлігійныя абшчыны (на 100 000 насельніцтва)	- 0,77		
захворваенасць на пранцы	0,54		0,49
% народжаных па-за шлюбам	0,81		
% сельскае насельніцтва		0,88	
заходнія раёны	- 0,87		
шлюбы		0,91	
разводы	0,42	0,79	
паказчык атручвання алкаголем			0,76
самагубствы		0,66	
забойствы	0,68		

Прадстаўленыя дадзеныя сведчаць пра існаванне гістарычна абумоўленай дыферэнцыяцыі паказчыкаў сацыяльных просторы Беларусі. Аднак тыя дадзеныя адносіліся толькі да апошняй дэкады 20 ст., таму правамоцнае пытанне аб прайвах падобных жа рэгіянальных адрозненняў у больш ранніх перыядах (у гэтым выпадку пазіцыя канцепцыі *longue durée* выглядала бы больш пэўнай).

Практычныя магчымасці верыфікацыі гэтай тэорыі абмежаваныя. Па шэрагу аб'ектыўных прычынаў вартыя аналізу статыстычныя дадзеныя па абласцях і раёнах Беларусі маюцца толькі пачынаючы з 50 - 60-х гадоў, тым не менш, пра існаванне сацыяльна-дэмографічнай дыферэнцыяцыі ў напрамку ўсход-захад было вядома значна раней. Так, вядомы беларускі географ Аркадзь Смоліч ужо на пачатку 20 ст. адзначаў, што "...чым да-лей пасувацца па Беларусі на ўсход, у бок Маскоўшчыны, тым смярот-насць насельніцтва павялічваецца..."¹⁵ Акрамя таго, Смоліч і сучасныя яму аўтары, неаднаразова падкрэслівалі гістарычную абумоўленасць існуючых рэгіянальных адрозненняў.

Аналізуочыя даступныя архіўныя дадзеныя, аўтар вызначыў, што ўстойлівия адрозненні паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі Беларусі па такому медыка-сацыяльнаму паказчыку як лічба спаронаў існавалі ўжо ў 60-х гадах (мал. 1), а ў наступным часе, гэтыя адrozненні захоўваліся (альбо рабіліся прагназаванымі).

Найбольш паказальным стаўся характар змяненняў у рэгіянальным размежаванні паказчыкаў разводаў (мал. 2-4). Да пачатку 70-х не існавала значных адрозненняў па гэтуму паказчыку паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі. Адзначым, што ў 60-я гады не было істотных адрозненняў у паказчыках разводаў, вылічаных асобна як для гарадской так і для сельскай часткі насельніцтва, адпаведных рэгіёнаў. Аднак ужо ў 70-х гадах выявілася тэнденцыя да палярызацыі ўзроўню гэтага паказчыка паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі. Прычым раней яна прайвілася ў гарадской (з 1970 г.), а пазней і ў сельскай мясцовасці (з 1979 г.).

На прыкладзе дынамікі гэтага паказчыка можна назіраць як гістарычна мяжа 1939 г. з незразумелых прычынаў "ажыла" праз 30 гадоў пасля яе ліквідацыі. Заўважым, што выявілася яна ў умовах таталітарнага камуністычнага кіравання, калі нельга нават было ўяўіць магчымасць узнікнення дыферэнцыяцыі ў сацыяльным ці культурным жыцці асобных рэгіёнаў Беларусі. Безумоўна, рэгіянальная адрозненні паказчыка разводаў не з'яўляюцца адзіным прыкладам прайўлення даўніх межаў (тут, у першую чаргу, звяртаюць на сябе ўвагу паказчыкі электаральнай статыстыкі з

¹⁵ Смоліч А. Геаграфія Беларусі.

пачатку 90-х гадоў). Аднак перыяд узікнення дыферэнцыяцыі гэтага паказчыка гаворыць пра глубокія прычыны самой з'явы: тыя ж самыя прычыны захоўвалі значнасць і ў савецкі перыяд і пасля ўпадку камуністычнай сістэмы.

Варта падкрэсліць той факт, што вызначаная для 70-х гадоў тэндэнцыя дыферэнцыяцыі ў накірунку ўсход-захад поруч з паказчыкамі разводаў уласцівая і некаторым іншым паказчыкам (ніжэй будуць разглядацца паказчыкі захворваесці на сухоты).

У кантэксце вызначанай проблемы выглядае правамерным меркаванне пра тое, што ступень гістарычна абумоўленай рэгіянальнай дыферэнцыяцыі залежыць ад непасрэдных умоваў функцыянавання грамадства. Пад час жорсткага сацыяльнага кантролю ў перыяд сталінізму рэгіянальныя адрозненні, верагодна, прайўляліся ў меншай ступені, а па меры лібералізацыі жыцця грамадства іх праявы і колькасць формаў пачалі ўзрастаць. Своеасаблівым прарывам у маніфестацыі (раней скрытай) рэгіянальнай спецыфікі з'яўляецца момант правядзення свабодных выбараў, альбо перыяд калі “гістарычны капитал” рэалізуе сябе ў найбольш значных сацыяльных формах. Аднак тут неабходна ўлічваць асаблівасці стану посттаталітарнага грамадства, якое не можа за адзін момант пазбавіцца цяжару савецкай спадчыны.

Надзеінім індыкатарам гістарычнай разнароднасці сацыяльнай прасторы заходніх і ўсходніх рэгіёнаў стаў перыяд 90-х, калі ва ўмовах сацыяльнага і эканамічнага стрэсу пачалі паскорана ўзрастаць паказчыкі сацыяльнай паталогіі. Рэгіянальная дыферэнцыяцыя сацыяльнай прасторы ў гэты перыяд выявілася адразу па некалькіх напрамках.

Перш за ёсё, пачаў назірацца рост абсалютных значэнняў тых сацыяльных паказчыкаў, па якіх існавала адрозненне раней. Пры гэтым іх рост па асобных рэгіёнах быў амаль прапарцыйнальным, альбо не суправаджаўся істотнымі зменамі ў ступені рэгіянальных адрозненняў. Такім спосабам адреагавалі паказчыкі злачыннасці, народжаных па-за шлюбам, распаўсюджанасці хворых на сухоты. На малюнках 5-6 прадстаўлена дынаміка паказчыка народжаных па-за шлюбам у заходніх і ўсходніх рэгіёнах (адрозненне паказчыка ў 70-х і 90-х гадах заставалася практычна двухразовым).

Па некаторых з паказчыкаў, такіх як паказчык разводаў, у канцы 90-х назіралася зніжэнне ступені рэгіянальных адrozненняў (на 15-20%).

Тут, неабходна ўлічваць той факт, што змяненні паказчыкаў адбываюцца не толькі ў выніку сацыяльных пераўтварэнняў, але могуць быць выкліканы змяненнямі ў дэмографічнай структуры насельніцтва, ці “мадыфікацыямі” самой працэдуры реєстрацыі паказчыкаў (прыкладам

тут можа быць дынаміка паказчыка спаронаў у канцы 20 ст., ці паказчык траўматызму на вытворчасці, аб якім будзе гаворка ніжэй).

І трэцім, найбольш харктэрным для пачатку 90-х варыянтам стала з'яўленне новых, раней ніяк не прайдзялых сябе рэгіянальных адрозненняў. Гэта ў поўнай меры адносіца да паказчыка захворваемасці на пранцы і іншыя венерычныя хваробы па рэгіёнах Беларусі (мал.7). Сацыяльны стрэс пачатку 90-х справакаваў “усплеск” узроўню гэтага паказчыка, з пікам яго значэння ў 1996 - 1997 г. Усходняя вобласці прадэманстравалі меншую ўстойлівасць да ўздзеяння неспрыяльных умоваў сацыяльнага асяроддзя. Гэтая з'ява служыць дадатковым довадам на карысць існавання ў асобных рэгіёнах спецыфічнага, гістарычна абумоўленага, соцыяльнокультурнага фону, які па асабліваму, але ў прадказальны способ, прайдзяле сябе ва ўмовах крыйзісу.

Да новых сацыяльных прайаваў, якія сведчаць пра адноса дрэннае становішчыя ўсходніх абласцей, належалаць таксама наркаманія і ВІЧ-інфекцыя. Аднак, калі ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі па гэтых паказчыках тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі толькі намецілася, то на мапе Украіны яна ўжо выразна вымалюваная. Гістарычная занальнасць у размеркаванні некаторых новых формаў сацыяльной паталогіі разглядалася ў табліцы 1.

Хіба не будзе перабольшваннем сцвярджэнне, што для значнай колькасці сацыяльных паказчыкаў, у генезе якіх заўважальная роля чыннікаў культурнага асяроддзя, будуць рэгістрацца адрозненні паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі (ацэнку трэба праводзіць з улікам гістарычнай і соцыяль-еканамічнай сітуацыі і карыстаючыся працэдурай стандартызавання). Культурны ці цывілізацыйны фон (гістарычны фундамент) вызначае трывалую рэгіянальную адметнасць. Дзеянне культурнага фону разнапланавае, дынамічнае і не мае строга вызначаных механізмаў (альбо мае не спецыфічныя характар). Менавіта па гэтай прычыне, акрамя вышэй вызначаных паказчыкаў, на восі ўсход-захад рэгіструеца заўважальная (але не сталая) розніца ў такіх разнапланавых паказчыках, як лічба доўгажыхароў, колькасць дарожна-транспартных здарэнняў, сярэдняя колькасць яек на адну курыцу-нясушку ў прыватных гаспадарках, і г.д. У якасці прыкладу яшчэ аднаго інтэгральнага паказчыка – індыкатару сацыяльнага стрэсу – прыведзеныя дадзенныя па колькасці дзяцей сіrot у заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі (мал. 8).

Такія паказчыкі, як злачыннасць, смяротнасць ад выпадкаў на вытворчасці і захворваемасць на сухоты ў сілу іх сацыяльной значнасці і выяўленага характару рэгіянальной дыферэнцыяцыі на тэрыторыі абедзвюх краінаў будуць разглядацца асобна. Метад, з дапамogaю якога праведзены гэты аналіз, варта аднесці да метадаў сацыяльной гісторыі,

дзе адпаведнае выкарыстанне знаходзіць працэдура параўнання разнародных рэгіянальных паказчыкаў (з англамоўнай літаратуры больш знаны як ecological study).

Паказчыкі злачыннасці ў арэале “сутыкнення цывілізацыяў”

Сярод усяго набору сацыяльных паказчыкаў злачыннасць займае асобнае мейсца. Паказчык злачыннасці з'яўляецца праявай найбольш актуальнай і самай балючай дысфункцыі сацыяльнай сферы. Асаблівае значэнне яна набывае ў перыяд трансфармацыйных зменаў у грамадстве. Таму апраўдана выдзяленне гэтага паказчыка з набору іншых сацыяльных паказчыкаў і яго дэталёвы аналіз у кантэксце гістарычнага развіцця рэгіёнаў.

Параўнальны аналіз рэгіянальных харкторыстык злачыннасці ў рамках соцыя-гістарычнага падыходу варта разглядаць у якасці аднаго з самых маштабных метадаў вывучэння эпідэміялогіі крымінагенных чыннікаў. Такая маштабнасць прадугледжвае зварот да найбольш агульных культурных і гістарычных механізмаў, якія абумоўліваюць дыферэнцыяцыю крымінагенного сітуацыі на вялікіх тэрыторыях (альбо ў шэрагу рэгіёнаў). Узбагачанасць і метадалагічная шырыня падыходу адначасова стварае галоўнае абмежаванне і найбольшую вартасць працы. З аднаго боку, высновы зробленыя на падставе аналізу дадзеных па групах рэгіёнаў могуць мець толькі абагулены харктор, а іх практычнае значэнне не заўсёды можна выразна вызначыць. Разам з тым, менавіта такія, генералізуючыя пасставы, сформульянныя па ходу аналізу вялікіх тэрытарыяльных адзінак, могуць разглядацца ў якасці ключавога моманту пры распрацоўцы комплексу мерапрыемстваў барацьбы са злачыннасцю.

Паказчык злачыннасці, як і любы другі сацыяльны паказчык, мае складаную, інтэгральную прыроду і аўядноўвае некалькі кампанентаў, кожны з якіх адлюстроўвае дзеянне розных прычынных механізмаў. Аднак, пры ўсёй сваёй гетарагенічнасці, гэты паказчык выяўляе некаторыя агульныя харкторыстыкі функцыянавання лакальных супольнасцяў, што ў найбольш широкім разуменні, можа разглядацца як выява дзеяння культурнага асяроддзя. Іншымі словамі, набор культурных чыннікаў вызначае выявы розных формаў злачыннасці, што знаходзіць адлюстраванне ў іх сумарным паказчыку.

Дадзенае даследаванне адносіцца да тыпу працаў, якія вывучаюць доўгатэрміновыя эфекты гісторыі альбо розныя варыянты дзеяння трывалых структураў гісторыі, сформаваных у межах уплыву асобных цывілізацыяў (методыка працы прадстаўлена вышэй). Тэарэтычная частка

даследавання грунтуецца на канцэпцыі *longue durée*, сформуляванай у працах прадстаўнікоў школы Аналаў, і на высновах аб значэнні “гістарычнай траўмы” ў фармаванні трывалых рэгіянальных адрозненняў¹⁶. У разглядаемым выпадку гістарычнай траўмай варта лічыць і факт тэртыярыяльнага дзялення сфераў уплыву дзвюх цывілізацыяў і гістарычны працэс змянення існаваўшых раней дзяржаўных межаў. Пры гэтым, паказчык злачыннасці, па ўсіх “крытэрах”, можа быць залічаны да індыкатараў доўгатрываўших гістарычных механізмаў.

Гістарычны прыклад Украіны і Беларусі цікавы ў першую чаргу тым, што ён прадстаўляе існаванне доўгатрываўших адрозненняў, якія выявіліся ў межах некалі адзінай соцыя-эканамічнай і палітычнай прасторы. Блізкасць паказчыкаў выраўноўванне ўзроўню дабрабыту насельніцтва розных рэгіёнаў з'яўлялася непасрэднай мэтай і эффектам савецкай палітыкі. Гэты гістарычны здабытак дазваляе выключыць з паравальнага аналізу рэгіёнаў значнасць уплыву чыннікаў эканамічнага характару. Такая пазіцыя знаходзіць пацверджанне ў выніках аналізу паказчыкаў узроўню жыцця насельніцтва паасобных рэгіёнаў¹⁷.

Як ужо нагадвалася, прыклад дыферэнцыяцыі сацыяльной прасторы Украіны лічыцца адной з найбольш вядомых прайаваў дзеяння гістарычнага чынніка ў сучасным полі грамадскага жыцця¹⁸. Вынікі папярэдніх даследаванняў сведчаць пра тое, што паказчыкі сацыяльной паталогіі ў большай ступені прайавляюцца ва ўсходніх рэгіёнах Украіны. Адпаведна, можна меркаваць, што і ўзровень злачыннасці таксама будзе вышэйшы на ўсходзе краіны.

Дадзеныя пра размеркаванне ўзроўню злачыннасці па трох гістарычных рэгіёнах краіны прадстаўленыя на малюнку 9. Пры гэтым у разглядаемых перыяд (1985 - 2002 г.) выразна прайавляеца гістарычная занальнасць у накірунку ўсход-захад. Практычна штогод гэты паказчык быў значна вышэйшы ва ўсходнім рэгіёне, чым у заходнім (t -test, $p < 0.05$), пры гэтым цэнтральны гістарычны рэгіён па ўзроўню злачыннасці ўстойліва займаў прameжкавае становішча.

Высветлены харектар размеркавання ў прасторы паказчыка злачыннасці цалкам супадае з харектарам размеркавання паказчыкаў іншых сацыяльных хваробаў, таму тут варта казаць пра існаванне

¹⁶ Vovelle M. Ideologies and mentalities; Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice.

¹⁷ Салій І.М. Урбанізація в Україні...

¹⁸ Huntington S.P. The Clash of Civilizations?; Barrington L. The geographic component of mass attitudes in Ukraine. P. 601-614; Birch S. Interpreting the regional effect in Ukrainian Politics. P. 1017- 1041; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53-86; Салій І.М. Урбанізація в Україні...; Чепелевская Л.А. Медико-социальный анализ смертности населения Украины.. С. 182-187.

пэўнай заканамернасці і прадказальнасці спосабу дыферэнцыяцыі сацыяльнай прасторы.

Улічаючы той факт, што зарэгістраваны ўзровень злачыннасці ў некаторай меры заўсёды адразніваеца ад рэальнага, а адразненні паказчыкаў злачыннасці ў заходніх і ўсходніх абласцях могуць быць выкліканыя хібамі ў ведамаснай справаздачы, асобна для разгляду быў выбраны паказчык забойстваў. Гэты паказчык, пры ўсёй складанасці ў яго рэгістрацыі з'яўляеца адным з найбольш верагодных сярод розных форм злачыннасці. Дадзеныя аб ўзроўні забойстваў па трох гістарычных рэгіёнах Украіны прадстаўлены на малюнку 10.

Характар геаграфічнага размеркавання паказчыка забойстваў супадае з характарам рэгіянальнай дыферэнцыяцыі сумарнага паказчыка злачыннасці і адлюстроўвае тэндэнцыю да больш высокага ўзроўню праяваў сацыяльнай паталогіі на ўсходзе краіны.

Шэраг гістарычных і геаграфічных прычынаў абумоўліваюць спецыфіку фармавання сацыяльнай прасторы Беларусі (што яшчэ раз падкрэслівае каштоўнасць міжнацыянальнага параўнання). Аднак спецыфіка Беларусі не выключае магчымасці выкарыстання падобнай да прыведзенай вышэй працэдуры соцыя-гістарычнага аналізу.

Параўнальны аналіз спосабу размеркавання сярэдняга значэння паказчыка злачыннасці па двух заходніх і двух усходніх абласцях Беларусі прадстаўлены на малюнку 11. Вынікі параўнання пацвярджаюць існаванне заканамернасці, якая выявілася на мапе Украіны – заходнія рэгіёны ўстойліва дэманструюць больш ніzkія паказчыкі злачыннасці, чым ўсходнія.

Акрамя таго, як прадэмантравана ў папярэдняй частцы даследавання, ва ўсходніх абласцях Беларусі, па аналогіі з усходнімі абласцямі Украіны, паказчыкі сацыяльнай паталогіі больш значныя, што дапускае існаванне тут неспрыяльных умоваў соцыя-культурнага асяроддзя.

Параўнанне адносінаў ўзроўню злачыннасці ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах дзвюх краінаў выявіла цікавую тэндэнцыю (табл. 7). Калі ў першай палове 90-х адразненне паказчыкаў злачыннасці ва ўсходніх і заходніх рэгіёнах Украіны і Беларусі пры некаторых ваганнях было амаль двухкратным, то пасля 1997 г. у абеддзвюх краінах стала назірацца тэндэнцыя да змяншэння рэгіянальных адразненняў, з дасягненнем свайго мінімальнага значэння ў 2002 г. У далейшым на Украіне рэгістравалася некаторое павялічэнне розніцы ў паказчыках злачыннасці паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі, тады як на Беларусі яна заставалася прыблізна роўнай 1,5.

Прадстаўленая ў табліцы падабенства ў тэндэнцыі да змянення рэгіянальных паказчыкаў у абеддзвюх краінах не можа мець адназначнага тэарэтычнага тлумачэння. Гэта абумоўлена шэрагам прычынаў.

Па-першае, заходнія і ўсходнія рэгіёны Украіны і Беларусі не супастаўныя па многіх гістарычных і соцыя-культурных характеристыках, таму кожнае параўнанне будзе мець толькі арыенціровачны характар. Так, па абсолютных паказчыках злачыннасці заходнія вобласці Беларусі больш набліжаюцца да ўзроўню цэнтральнага рэгіёну Украіны. У кантэксце прадстаўленага даследавання бяспрэчны інтарэс уяўляюць рэгістраваныя адрозненні ва ўзроўні злачыннасці паміж Украінай, Беларуссю і Расейскай Федэрацыяй. Так, у 2002 г. паказчык злачыннасці (на 10 000 тыс. насельніцтва) у гэтых краінах, адпаведна, быў роўны 95,5; 134,0 і 175,6.

Па-другое, ацэнка рэгіянальных адрозненняў робіцца цяжкаю з-за асаблівасцяў працэсаў, якія адбываюцца на розных сістэмных узроўнях – агульнанацыянальным і рэгіянальным. Акрамя таго, яна патрабуе аналізу ўсіх асноўных складовых паказчыка злачыннасці і даследавання ўздзеянняў метадаў рэгістрацыі ў розных дзяржавах.

Тым не менш, прадстаўлены прыклад можа разглядацца ў якасці аднаго з ўскосных доказаў існавання пэўнай агульнай накіраванасці ў развіцці сацыяльных працэсаў дзвюх дзяржаваў. Паводле тэрміналогіі Бурдзьё, у гэтым выпадку можна назіраць агульныя праявы і формы рэгулюванай імправізацыі ў працы гісторыі¹⁹.

Табліца 7. Адносіны паказчыка злачыннасці ўсходніх і заходніх абласцей для Украіны і Беларусі (1990-2005 г.)

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Украіна	2,16	1,86	2,18	1,84	1,79	1,77	1,84	1,78	1,63	1,95	1,95	1,82
Беларусь	1,94	2,08	1,94	1,96	1,80	1,78	1,83	1,77	1,50	1,46	1,51	1,55

Па аналогіі з Украінай, была прасочаная дынаміка паказчыка забойстваў у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (мал. 12). Заўважым што, былі даследаваныя розныя гістарычныя прамежкі – 60-я гады 20 ст. і сучасны этап (1990 – 2005 г.). Нягледзячы на істотныя ваганні рэгіянальных адrozненняў (адносіны паказчыкаў у 1960 г. склалі 1,7, а ў 1965 г. усяго 1,1) на працягу ўсяго даследаванага перыяду паказчык забойстваў ва ўсходніх рэгіёнах быў вышэйшы. Пры гэтым, і ў перыяд 60-х, і ў 90-я гады сярэдняя величыня ў адносінах паказчыка забойстваў усходніх і заходніх рэгіёнаў краіны складала 1,4. Тым не менш, на сучасным этапе рэгіянальныя адrozненні

¹⁹ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice.

робяцца больш заўважальнымі і сацыяльна значымі з-за росту іх абсолютных значэнняў.

Неабходна адзначыць, што ўстойлівия і статыстычна значныя рэгіянальныя адрозненні па ўзроўню забойстваў назіраюцца паміж ўсходнімі і заходнімі раёнамі Менскай і Віцебскай абласцей Беларусі (гл. вышэй). Мяжа 1939 г. дзяліла тэрыторыю гэтых абласцей на ўсходнюю і заходнюю часткі. Сёння гэтая мяжа праяўляецца ў спецыфіцы сацыяльных паказчыкаў на ўзроўні раёнаў альбо задае даволі выразныя геагістарычныя рысы для адносна невялікіх рэгіянальных супольнасцяў.

Тут жа варта адзначыць, што на тэрыторыі Беларусі рэгіянальныя адrozненні паказчыкаў злачыннасці і забойстваў адпавядаюць харектару геаграфічных адрозненняў у размеркаванні цэлага комплексу сацыяльных і дэмографічных паказчыкаў, што дазваляе, як і ў выпадку з Украінай, казаць аб існаванні неспрыяльнага (у большай ступені) соцыя-культурнага фону ва ўсходніх абласцях, альбо меншай устойлівасці лакальных супольнасцяў гэтых абласцей да дзеяння дэструкцыйных чыннікаў.

У шэрагу даследаванняў былі прадстаўленыя довады на карысць таго, што бачныя адrozненні сацыяльных паказчыкаў паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі не выкліканы асаблівасцямі складу насельніцтва па полу альбо ўзросту, і яны не залежаць ад іншых “кампазіцыйных” харектарыстыкаў рэгіёнаў²⁰. Дыферэнцыяцыя “ўсход-захад” у большай ступені з'яўляецца “унутранай” праявай, гістарычна абумоўленай рысай жыцця асобных рэгіёнаў, якая можа быць акрэсленая з дапамogaю такіх абагульненых тэрмінаў як культурнае асяроддзе, рэгіянальная ментальнасць, псіхасацыяльная кампазіцыя і іншыя. Падобная рэгіянальная спецыфіка, у большай альбо меншай ступені, тыповая для ўсяго насельніцтва рэгіёну незалежна ад полу, узросту і месца жыцтва.

У якасці пацверджання выказанага меркавання прадстаўлены паказчыкі забойстваў асобна для гарадскога і сельскага насельніцтва заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі (мал. 13 і 14), і паказчыкі забойстваў мужчын у розных узроставых групах (мал. 15) (дадзеныя па ўзроставых групах вызначаны за 1999 г. – год апошняга перапісу насельніцтва Беларусі).

Уплыў культурнага асяроддзя адначасова вызначае фармаванне разнастайных формаў супрацьпраўных дзеянняў, што сведчыць пра не спецыфічны харектар і існаванні розных пунктаў прыкладання ў дзеянні культурных чыннікаў. Тому варта спадзявацца на тое, што гэты гістарычна сформаваны соцыя-культурны фон будзе вызначыць і рэгіянальныя

²⁰ Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi; Barrington L.W., & Herron E.S. One Ukraine or Many? P. 53-86; Салій І.М. Урбанізація в Україні ...

адроздненні іншых відаў правапарушэнняў, а не толькі асабліва цяжкіх. Дадзеныя аб выпадках хуліганства (мал. 16) і злачыннасці сярод падлеткаў (таб. 8) па рэгіёнах Беларусі пацвярджаюць вызначаную тэндэнцыю. У парайонні з заходнімі ва ўсходніх абласцях Беларусі ў сярэднім рэгіструецца выпадкаў хуліганства ў 1,6 разы больш (перыяд 2000 – 2004 г.)²¹, і тут жа большая лічба непаўналетніх злачынцаў (з улікам таго, што колькасць насельніцтва ў дзвюх ўсходніх і дзвюх заходніх абласцях Беларусі супараўнальная, то апраўданне абсалютных значэнняў)²².

Адрозненне ва ўзоруны лічбай злачыннасці непаўналетніх ва ўсходніх і заходніх абласцях, верагодна, можна разглядаць як адно са звёнаў дзеяння механізму “самафармавальных структураў”²³, які абумоўлівае працяглае існаванне градыенту злачыннасці.

Абмежаванні

У гэтай частцы даследавання акцэнт быў зроблены на значнасці ўплыву культурнага асяроддзя ў працэсе фармавання паказыкаў злачыннасці і забойстваў. Варта падкрэсліць, што няма рэальнай магчымасці вылучыць які-небудзь асноватворны кампанент культурнай сферы альбо гістарычна абумоўлены механизм культурнага ўплыву. Верагодна, тут нельга казаць і пра значнасць адметнай культурнай традыцыі, альбо пра вылучэнне асобных носьбітаў культурнай традыцыі. Спецыфічныя якасці культурнага асяроддзя як бы “размяркоўваюцца” паміж усімі прадстаўнікамі рэгіянальнай супольнасці, гэтыя супольныя рысы робяцца агульным набыткам як у гістарычным сэнсе, так і ў іх канкрэтным сацыяльным выяўленні. Падобная тэарэтычная расплывістасць і метадалагічнае неўхватнасць рэгіянальнай спецыфікі ўжывяе адно з асноўных абмежаванняў для яе наўуковага аналізу. Такі аналіз зазвычай патрабуе комплекснага падыходу, а дэталізацыя пераўтвараеца ў метадалагічна спрэчную працэдуру.

Акрамя таго, патэнцыйная значнасць культурных чыннікаў не выключае магчымасць уплыву іншых прычынаў у фармаванні паказыкаў злачыннасці. У праведзеным аналізе не ўлічваліся магчымасці ўздзеяння іншых гістарычных і прыродных механізмаў, якія ў стане выклікаць

²¹ Проблемы социального сиротства в цифрах 1990-2003 г. // Информационный бюллетень. Министерство образования РБ. Мн., 2004. Вып. 1.

²² Прокуратура Республики Беларусь. Отдел анализа практики прокурорского надзора. Криминологическая характеристика хулиганства в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. Мн., 2006.

²³ Прокуратура Республики Беларусь. Отдел ситуационно-аналитического обеспечения. Криминологический анализ преступности несовершеннолетних в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. и эффективности мер по её предупреждению. Мн., 2005.

спецыфіку рэгіянальных паказчыкаў на тэрыторыі Украіны і Беларусі. Спосабы спалучэння розных гісторычных чыннікаў і іх сумарны эфект у фармаванні адметных харктарыстыкаў сацыяльнай прасторы быў прадстаўлены аўтарам ў асобных даследаваннях²⁴.

Падсумаванне аналізу гісторычнай дыферэнцыяцыі паказчыкаў злачыннасці:

1. На тэрыторыі Украіны і Беларусі існуе адметная заканамернасць у харктары размеркавання паказчыкаў злачыннасці. Больш высокі ўзровень злачыннасці рэгіструеца ва ўсходніх рэгіёнах, а больш нізкі ў заходніх.

2. Адрозненне паказчыкаў злачыннасці ў розных гісторычных рэгіёнах абедзвюх краінаў дапускае значнасць уплыву гісторычнага чынніка ў фармаванні трывальных соцый-культурных харктарыстыкаў рэгіёнаў. Пры гэтым жыццеўстойлівасць адметных рэгіянальных рысаў захавалася, нягледзячы на савецкі перыяд соцый-культурнай уніфікацыі.

3. Падабенства харктару геаграфічнага размеркавання паказчыкаў злачыннасці на тэрыторыі Украіны і Беларусі дазваляе вызначыць агульныя рысы ў дзеянні гісторычных механізмаў. Адно з тлумачэнняў гэтаму можа заключацца ў спосабе геаграфічнага і гісторычнага супрацьстаўлення дзвюх цывілізацый на тэрыторыі Усходняй Еўропы.

4. Градыент дыферэнцыяцыі ўзроўню злачыннасці супадае з накіраванасцю ў размеркаванні цэлага комплексу сацыяльных і дэмографічных паказчыкаў, што дазваляе казаць аб комплексных прайвах дзеяння гісторычных чыннікаў. Акрамя таго, падобная інтэгральнасць сацыяльнай маніфестацыі найбольш адэкватна можа апісвацца з дапамогаю тэрмінаў, якія зазначаюць спецыфіку цывілізацыйнага развіцця.

5. Адрозненне рэгіянальных паказчыкаў злачыннасці верагодна абумоўлена агульной спецыфікай культурнага асяроддзя рэгіёнаў. Гэта азначае, што чыннікі культурнай сферы аказваюць шматнакіраванае дзеянне і выклікаюць некаторыя агульныя, харктарыстычныя формы паводзінаў.

6. Вынікі даследавання зазначаюць той факт, што рэгіянальныя паказчыкі злачыннасці і смяротнасці ад забойстваў могуць быць выкарыстаныя, разам з іншымі сацыяльнымі паказчыкамі, для апісання дзеяння доўгіх структураў гісторыі (*longue durée*).

²⁴ Kondrichin S., and Lester D. Suicide in Belarus. P. 167-171; Кандрычын С. Нататкі да сацыяльна-дэмографічнага рагіонавання Беларусі. С. 27 – 41; Kondrichin S.V., Lester D. Suicide in the Ukraine. P. 32-33; Kandryczyn S. Podziały historyczne i „długie trwanie” struktur społecznych...S. 14-22; Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Табліца 8. Лічба злачынстваў здзейсненых непаўналетнімі ў дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (2000-2004 г.)

	населенніцтва ва ўзросте 15-17 год (2003 г.)	2000	2001	2002	2003	2004
заходнія вобласці	133 157	1692	1418	1493	1695	2068
ўсходнія вобласці	135 816	2559	2010	2170	2440	2553

Крыніца: Пракуратура Рэспублікі Беларусь (Прокуратура Республики Беларусь. Отдел анализа практики прокурорского надзора. Криминологическая характеристика хулиганства в Республике Беларусь за 2000-2000 гг. Мн., 2006.)

Рэгіянальная дыферэнцыяцыя ўзроўню траўматызму на вытворчасці

У прадстаўленым даследаванні разглядаецца характар рэгіянальнага размеркавання паказчыка траўматызму на вытворчасці ў кантэксьце гістарычнай занальнасці Украіны і Беларусі. Працэс фармавання гэтага паказчыка знаходзіцца пад ўплывам комплексу характарыстыкаў культурнага асяроддзя, пры гэтым сам характар дзеяння культурных чыннікаў шматнакіраваны.

Сярод асноўных этыялагічных кампанентаў культурнага асяроддзя, адказных за фармаванне сумарнага паказчыка траўматызму на вытворчасці, неабходна вызначыць эфектыўнасць мерапрыемстваў па стварэнню адпаведных умоваў працы, контроль за выкананнем тэхналагічнага працэсу (культура арганізацыі і тэхналагічная дысцыпліна), выкананне кожным працаўніком мераў бяспекі і выкананне патрабаванняў працоўнай дысцыпліны (культура асобы і індывідуальная дысцыпліна), выкананне парадку рэгістрацыі і справаздачы выпадкаў траўматызму на вытворчасці (як элемент тэхналагічнай дысцыпліны і культуры вытворчасці), павага да жыцця і здароўя асобы (як праява агульной культуры і суаднясення да каштоўнасцяў цывілізацыі).

Беручы да ўвагі факт існавання гістарычна абумоўленых адрозненняў у характарыстиках культурнага асяроддзя паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі, варта спадзівацца на праяўленне рэгіянальных адрозненняў і ва ўзроўні траўматызму на вытворчасці.

Неабходна адзначыць, што правядзенне парадынальнага аналізу рэгіянальных паказчыкаў траўматызму патрабуе выканання працэдуры стандартызацыі матэрыялу даследавання. Перш за ёсё, тут маецца на ўвазе існаванне адрозненняў ва ўзоры траўматызму паміж рознымі галінамі вытворчасці і ў розных формах гаспадарчай дзейнасці. Віды вытворчасці, звязаныя з павышанай рызыкай траўматызму, нераёнамерна прадстаўлены ў раней выдзеленых групах рэгіёнаў (галоўным чынам, гэта адносіцца да Украіны). Правесці працэдуру стандартызацыі ў належным аб'ёме і парадынцу рэгіянальныя паказчыкі траўматызму па асобных галінах вытворчасці ў рамках нашага даследавання няма магчымасці. Тым не менш, пераадолець вызначаную метадалагічную перашкоду магчыма шляхам правядзення фармалізаванай стандартызацыі: з аналізу павінны быць выключаныя рэгіёны, дзе сканцэнтраваныя прадпрыемствы і галіны вытворчасці з высокай рызыкай траўматызму (горназдабываючая вытворчасць) – менавіта Данецкая і Луганская вобласці. Гэтыя вобласці маюць самыя высокія паказчыкі траўматызму на Украіне. Пасля выключэння гэтых дзвюх абласцей з аналізу, усходні рэгіён будзе прадстаўлены 10 абласцямі і аўтаномнай рэспублікай Крым.

Акрамя таго, працэдура соцыя-гістарычнага аналізу першасна дапускае адносную раёнамернасць у размеркаванні рызыкі траўмы на вытворчасці паміж астатнімі рэгіёнамі²⁵. Такое метадалагічнае выраўноўванне з'яўляецца неабходнай умовай правядзення парадынання вялізных тэрытарыяльных адзінак, і разам з тым, гэта непазбежны недахоп падобнага тыпу аналізу, які змушае ігнараваць лакальную спецыфіку.

З улікам комплекснага ўплыву пасля фармулявання прадпрадставаў пра комплексны ўплыў чыннікаў культурнага асяроддзя на паказчыкі траўматызму на вытворчасці, належыць дапусціць іх роўны ўнесак у розныя сферы вытворчасці. Улічваючы непазбежныя абмежаванні падобнай метадалагічнай пазіцыі, прадстаўлене даследаванне хутчэй варта разглядаць як пачатковы этап верыфікацыі гіпотэзы аб ролі гістарычных чыннікаў у фармаванні паказчыкаў траўматызму на вытворчасці.

З улікам вышэй прадстаўленага спосабу выдзялення трох гістарычных рэгіёнаў Украіны праведзена парадынанне сярэдніх значэнняў паказчыкаў траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (мал. 17).

Размеркаванне паказчыкаў траўматызму на вытворчасці ў цэлым адлюстроўвае характар гістарычнага раянавання тэрыторыі Украіны. Выяўлена працяглае адрозненне па ўзоры траўматызму паміж заходнім і ўсходнім групай рэгіёнаў. Прычым, у перыяд з 1995 па 2002 г. гэтае адрозненне было статыстычна значным (t -test, $p<0.05$). Велічыня паказчыкаў

²⁵ У Беларусі сярод прадстаўнікоў розных спецыяльнасцяў выпадкі траўматызму на вытворчасці часцей адбываюцца ў слесараў, трактарыстаў і кіроўцаў.

траўматызму ў цэнтральным гістарычным рэгіёне знаходзіліся, як правіла, паміж узроўнем палярных рэгіёнаў.

Падобны характар геаграфічнага размеркавання паказчыкаў траўматызму на вытворчасці ў цэлым адпавядае накіраванасці грады-енту паказчыкаў сацыяльной паталогіі, які дэманструе рост у напрамку з захаду на ўсход.

Прадстаўленыя вынікі адпавядаюць логіцы вышэй прыведзеных меркаванняў пра комплексны ўплыў культурнага асяроддзя на розныя праявы грамадскага жыцця і вытворчасці, аб залежнасці характарыстыкі сацыяльных просторы ад гістарычных чыннікаў і аб адноснай трываласці гэтых праяваў.

Варта адзначыць, што пасля 2002 г. суадносіны разглядаемых паказчыкаў паміж рэгіёнамі пачалі змяняцца: на фоне агульнага зніжэння паказчыка траўматызму на вытворчасці ў цэлым па краіне, яго ўзровень у трох групах рэгіёнаў Украіны заўважальна пачаў “выраўнёвацца”. Больш пераканаўча пра існаванне падобнага “выраўнёўвання” сведчыць агульныя паказчыкі траўматызму на вытворчасці па выбраных рэгіёнах (альбо траўматызму са стратай працадольнасці на тэрмін ад адных сутак і болей і выпадкаў са смяротным зыходам) (мал. 18). Перш за ёсё, кідаецца ў очы выразнае зніжэнне ўзроўню агульнага паказчыка траўматызму на вытворчасці за кароткі адрезак часу. У цэлым па краіне ў 2005 г. у параўнанні з 1990 г. гэты паказчык зменшыўся з 62 да 18, альбо зменшыўся ў 3,4 разы (мал. 19). Трэба падкрэсліць, што на фоне такога абвальнага зніжэння (хутчэй уяўнага чым рэальнага) рэгіструеца заўважальнае памяншэнне рэгіянальных адрозненняў. Так, калі ў 80-х і 90-х гадах адрозненне паказчыкаў заходняга і ўсходняга рэгіёнаў было статыстычна значным, то ў пачатку новага стагоддзя праяўлецца толькі тэндэнцыя да захавання раней вызначаных адрозненняў. Прадстаўлены фактычны матэрыял варта ацэньваць у параўнанні з вынікамі аналагічнага аналізу праведзенага для рэгіёнаў Беларусі.

У цэлым для Беларусі ў перыяд пасля 1991 г. характэрна аналагічная тэндэнцыя да хуткага зніжэння афіцыйных паказчыкаў узроўню траўматызму на вытворчасці. У 2005 г. у параўнанні з 1990 г. гэты паказчык зменшыўся ў 3,7 разы (з 45 да 12 на 10 000 працуючых).

Падобная ж тэндэнцыя да выраўнёўвання гэтага паказчыка назіралася і на рэгіянальным узроўні. Прыгадаем, што ў выпадку Беларусі соцыя-гістарычнае параўнанне можна праводзіць паміж дзвюма ўсходнімі (Магілёўская і Гомельская) і дзвюма заходнімі (Берасцейская і Гарадзенская) абласцямі. Да 1939 г. гэтыя вобласці былі падзеленыя лініяй дзяржаўнай мяжы паміж СССР і Польшчай. У працы такі гістарычны падзел выкарыстаны як адпаведны метад аналагічны інструмент (яго абмежаванні былі вызначаныя раней).

Характар размеркавання дадзеных аб ўзроўні траўматызму на вытворчасці ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах Беларусі патрабуе выдзялення дзвюх асобных этапаў. Першы этап - да 1996 г., калі реєстраваліся ўстойлівія адрозненні па гэтаму паказчыку паміж групамі рэгіёнаў. Другі этап, пачаўся пасля 1996 г. Ён характарызуваўся хуткім “сціраннем” рэгіянальных адрозненняў у паказчыках траўматызму на вытворчасці, якія реєстраваліся ў папярэдняй дзесяцігоддзі.

Ніжэй прадстаўленая дынаміка характару размеркавання сярэдняга значэння паказчыка траўматызму на вытворчасці ў заходніх і ўсходніх рэгіёнах асобна для першага (мал. 20 а) і другога этапу (мал. 20 б). Падкрэслім, што на графіках прадстаўлены агульны паказчык пацярпелых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш, разам са смяротнымі выпадкамі на 10 000 занятых на вытворчасці.

Дынаміка паказчыка траўматызму са смяротным зыходам для заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі прадстаўленая асобна на малюнку 21. З графіка бачна, што гэты паказчык таксама дэманструе рэгіянальную дыферэнцыяцию да 1996 г. і яе адсутнасць пасля 1996 г.

Адзначым, што ў 2002 г. паказчык траўматызму са смяротным зыходам для заходніх і ўсходніх абласцей Беларусі складаў каля 0,06 (на 1 000 працоўных), такі ж быў ўзровень гэтага паказчыка і для заходніх абласцей Украіны. У цэлым для Беларусі і Украіны ён быў, адпаведна, 0,059 і 0,1; тады як для Рэспублікі Беларусь быў 0,138.

Аднак сама працэдура парайнання нацыянальных (як і рэгіянальных) паказчыкаў у даным выпадку мае значныя абмежаванні, што абумоўлена характарам і тэмпам зменаў сацыяльна-еканамічных умоваў гаспадарання пасля 1991 г. і асаблівасцямі палітычнага і эканамічнага становішча ў кожнай з краінаў. Тым не менш, на прыкладзе дынамікі афіцыйнага паказчыка траўматызму на вытворчасці можна казаць пра некаторае падабенства сацыяльна-еканамічных пераўтварэнняў на нацыянальным і рэгіянальным ўзроўні для Украіны і Беларусі.

На падставе афіцыйных паказчыкаў цяжка рабіць высновы аб тым, як у рэчаіснасці змяніўся ўзровень траўматызму на вытворчасці пасля 1991 г. Яго зніжэнне тут хутчэй можа з'яўляцца вынікам памяншэння рэальных аб'ёмаў вытворчасці, закрыццём альбо прастоямі многіх прадпрыемстваў, распаўсюджаннем няпоўнай працоўнай занятасці і доўгатэрміновых адпачынкаў, развіццём прыватнага сектару эканомікі (што можа быць звязана з недаўлікам фактаў траўмаў на вытворчасці), змяненнем парадку і ўмоваў реєстрацыі фактаў траўматызму і нейкім іншымі прычынамі. У новых умовах гаспадарання рэальный лічбы траўматызму на вытворчасці метадалагічна цяжка ўлоўлівацца, яны “расплываюцца” адразу па

некалькіх прычынах. Найболыш верагоднымі механізмамі статыстычнай памылкі з'яўляюцца больш жорсткія патрабаванні эканамічнага і арганізацыйнага характару да самой працэдуры рэгістрацыі фактаў траўмы на вытворчасці, што прымушае працадаўцаў да фальшавання.

Сітуацыя са змяненнем рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на Беларусі шмат у чым адлюстроўвае характар змяненняў сацыяльна-палітычнай сітуацыі ў краіне. Улічваючы той факт, што паказчык траўматызму на вытворчасці адносіцца да групы “крытэрыяў” па якіх ацэньваецца праца асобых службаў і кіраўніцтва прадпрыемства, то з дапамогаю пэўных маніпуляцыяў зацікаўленыя асобы могуць дасягнуць пажаданага выніку. Верагодна, менавіта прычыны сацыяльнага і палітычнага характару паскорылі “выраённюванне” рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на Беларусі, аднак рабіць заключныя высновы тут немагчыма, тым больш, што рэгіёны Украіны дэмантруюць падобную тэндэнцыю.

На гэтым прыкладзе мы бачым дзеянне адразу двух ўскосных крытэраў нізкой ступені верагоднасці статыстычных дадзеных. Па-першае, гэта сам факт зацікаўленасці дзяржаўных службоўцаў у канкрэтных паказчыках статыстычнай справаздачы. Па-другое, гэта “раптоўнае”, з улікам рэальнага сацыяльна-еканамічнага становішча рэгіёнаў, змяненне характару рэгіянальнага размеркавання. Устойлівасць рэгіянальных паказчыкаў і адсутнасць нечаканых перападаў з'яўляецца адным з укосных крытэраў верагоднасці дадзеных, тады як іх скачкападобнае змяненне, акрамя фактаў калькуляцыі, можа быць абумоўлена выразнымі сацыяльнымі катастрофамі альбо радыкальнай трансфармацыяй самых асноў грамадства.

Хутчэй за ўсё, няма рэальнай магчымасці і лагічнай мэтагоднасці пра-вядзення навуковай верыфікацыі сформуляванных палажэнняў, у значнай ступені, яны застануцца толькі гіпотэзай. Аднак у метадалагічным пла-не неабходна улічваць, што ў сучасных умовах верагоднасць паказчыкаў траўматызму на вытворчасці для Украіны і Беларусі з'яўляецца даволі няпэўнай.

Такім чынам, параўнальны соцыя-гістарычны аналіз рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці па рэгіёнах Украіны і Беларусі дазваляе выказаць меркаванне адразу аб двух розных працэсах:

1. ён вызначае існаванне трывальных адрозненняў паміж ўсходнімі і заходнімі рэгіёнамі да 1996 г. для Беларусі і да 2000 г. для Украіны;

2. ставіць пад сумніў верагоднасць пазнейшых дадзеных афіцыйнай статыстыкі ў гэтай сферы.

Абмежаванні даследавання і высновы

У артыкуле неаднаразова падкрэсліваўся факт існавання шэрагу абмежаванняў аналізу рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці. Іх пераадольванне прадугледжвае пашырэнне сферы і паглыбленне аналізу, выкарыстанне комплексу розных метадалагічных працэдураў. Тым не менш, прадстаўленыя вынікі могуць разглядацца як першапачатковы этап верыфікацыі гіпотэзы аб упłyве гістарычных прычынаў на працэс фармавання рэгіянальных паказчыкаў траўматызму на вытворчасці. Пры гэтым, дзеянне гістарычных механізмаў, верагодна, можа праяўляцца пры дапамозе трывальных харктарыстыкаў культурнага асяроддзя рэгіёнаў. Ёсць падставы меркаваць, што на пэўных этапах гістарычнага развіцця рэгіянальная паказчыкаў траўматызму на вытворчасці, у наборы з іншымі сацыяльнымі і дэмографічнымі паказчыкамі, могуць быць выкарыстаны для разгляду механізмаў дзеяння трывальных структураў гісторыі *longue durée*.

Захворваемасць на сухоты ў арэале “сутыкнення цывілізацый”

Сухоты, разамзалагалізмам, наркаманіяй, венерычнымі захворваннямі і ВІЧ-інфекцыяй з'яўляюцца найчасцей называнымі “медицынскімі” праявамі сацыяльных хваробаў. У гэтым небяспечным спісе сухоты займаюць асаблівае месца. Гісторыя распаўсюджання і сацыяльная значнасць гэтага захворвання пераўтварылі паказчык захворваемасці на сухоты ў найбольш вядомы індывідтар развіцця грамадскіх інстытутаў і паказчык стану ўсёй культурнай сферы.

Нягледзячы на інфекцыйную прыроду, па ўсіх асноўных крытэрах сухоты могуць прадстаўляць групу сацыяльных хваробаў. Сацыяльныя і культурныя чыннікі вызначаюць асноўныя эпідэміялагічныя і патафізіялагічныя харктарыстыкі гэтага захворвання – распаўсюджанасць і ўзровень захворваемасці, эфектыўнасць прафілактыкі і своечасове выяўленне, устойлівасць імуннай сістэмы і канчатковы эффект ад праведзенага лячэння. Акрамя таго, людскія і эканамічныя страты выступаюць галоўным крытэрам і маюць найбольшую сацыяльную значнасць.

Ёсць усе падставы меркаваць, што эпідэміялагічныя, таксама як і клінічныя праявы сухотаў у значнай ступені з'яўляюцца адлюстраваннем дзеяння цэлага набору соцыя-культурных чыннікаў, альбо праяўляюць харктар дзеяння культуры асяроддзя на ўзору асобы і ўсёй папуляцыі. Гэта азначае, што соцыя-культурныя этыялагічны кампанент, разам з шэрагам іншых (кліматычным, эканамічным і г.д.) вызначаюць

асноўныя эпідэміялагічныя харктарыстыкі захворвання. Такім чынам, правамоцным будзе меркаванне пра тое, што гістарычна абумоўленая спецыфіка культурнага асяроддзя рэгіёнаў павінна знаходзіцца адлюстрраванне ва ўзроўні захворваемасці на сухоты. Безумоўна, уплыву соцыя-культурнага этиялагічнага кампаненту будзе больш выразным у выпадку, калі ў даследаваных папуляцыях (тут папуляцыях заходніх і ўсходніх рэгіёнаў) уздзеянне іншых прычынных механізмаў будзе прыблізна падобным. Так, маюцца ўсе падставы лічыць, што паказчыкі эканамічнага дабрабыту ўсходніх і заходніх рэгіёнаў у савецкія часы істотна не адрозніваліся, а паміж рэгіёнамі Беларусі не існавала значных кліматычных і біяфізічных адрозненняў.

У прадстаўленым даследаванні ў якасці аднаго з маркёраў сацыяльнага асяроддзя разглядаецца паказчык захворваемасці на сухоты. Акцэнт зроблены на ацэнцы ролі гісторыка-геаграфічнага чынніка ў фармаванні рэгіянальных адрозненняў ва ўзроўні захворваемасці на сухоты. Методыка апісана вышэй. Задачай гэтай часткі даследавання з'яўляецца ацэнка патэнцыйных магчымасцей соцыя-гістарычнага аналізу ў вывучэнні рэгіянальных паказчыкаў захворваемасці на сухоты.

У працы выкарыстаныя афіцыйныя статыстычныя дадзеныя аб захворваемасці на сухоты, якія прадстаўлены ў гадавых справаздачах цэнтральных статыстычных установаў Украіны і Беларусі, а таксама ў статыстычнай дакументацыі міністэрстваў аховы здароўя гэтых краін.

Вынікі даследавання

З улікам раней прапанаванага рэгіянальнага дзялення была праведзеная ацэнка ўзроўню захворваемасці на сухоты ў трох гістарычных рэгіёнах Украіны (мал. 22). У храналагічным вымярэнні рэгіянальны расклад паказчыкаў патрабуе вылучэння двух асобных этапаў.

Першы этап распачаўся яшчэ ў савецкія часы і працягваўся ў першай палове 90-х. Ён харктарызуецца падabenствам ва ўзроўні захворваемасці на сухоты трох гістарычных групаў рэгіёнаў.

Другі этап пачаўся ў канцы 90-х, калі зрабіліся заўважальнымі рэгіянальныя адрозненні ва ўзроўні захворваемасці на сухоты паміж гістарычнай левабярэжнай і правабярэжнай Украінай (апошняя аб'ядноўвае цэнтральны і заходні рэгіён). Пры гэтым, пачынаючы з 1999 г., адрозненні паміж усходнім і заходнім рэгіёнам сталі статыстычна значнымі (t -test, $p < 0.05$). Тут жа адзначым, што з 1999 г. пачала вызначацца тэндэнцыя да з'яўлення некаторай розніцы ў паказчыках паміж цэнтральнай і заходнай групамі, аднак гэтая розніца была нетрывалая і не мела статыстычнай значнасці.

Растлумачыць з'яўленне вызначанай этапнасці, здаецца, нецяжка, калі прыняць да ўвагі папярэднія вынікі негатыўнага ўплыву сацыяльнага асяроддзя менавіта ва ўсходніх рэгіёнах Украіны (у гэтых рэгіёнах вышэйшыя паказчыкі злачыннасці, алкагалізму, наркаманіі, разводаў, выпадкаў нараджэння па-за шлюбам, венерычных хваробаў і г.д.). Таму выглядае лагічным і меркаванне пра тое, што па меры пагаршэння сацыяльна-эканамічнай ситуацыі і павялічэння негатыўнага ўплыву сацыяльнага асяроддзя на стан здароўя, захворвае масаць на сухоты больш хуткім тэмпамі будзе ўзрастаць менавіта ва ўсходніх рэгіёнах.

Аднак падобная пазіцыя мае істотныя абмежаванні. Паўнавартасная ацэнка характару і зменаў эпідэміялагічнай ситуацыі ў захворвае масці на сухоты ў розных рэгіёнах Украіны патрабуе больш дэталёвага разгляду іншых прычынных механізмаў, ў першую чаргу, дзеяння чыннікаў несацыяльнай прыроды. Іншымі словамі, тут патрабуеца ўлік набору біякліматычных і геафізічных прычынных сувязяў.

Выглядаюць абрэгрунтаванымі першасныя меркаванні пра тое, што чыннікі прыроднага асяроддзя ў большай ступені аказваюць негатыўны ўплыў менавіта ў заходніх рэгіёнах Украіны у параўнанні з усходнімі. Спецыфіка навакольнага асяроддзя (якая аб'ядноўвае шырокую групу патэнцыйных механізмаў) магла бы служыць тлумачэннем таго факту, што заходнія тэрыторыі Украіны яшчэ ў савецкія часы мелі самыя высокія паказчыкі смяротнасці ад хваробаў органаў дыхання, тады як па ўсіх іншых асноўных групах захворванняў смяротнасць тут была значна ніжэй.

Апроч таго выглядае трохі “нечаканай”, з улікам папярэдне прадстаўленых дадзеных аб дыферэнцыяцыі сацыяльных паказчыкаў паміж усходам і захадам Украіны, адносная раўнамернасць рэгіянальных паказчыкаў захворвае масці на сухоты ў савецкія часы. Чаму гэты паказчык не адзягаваў падобна як рэгіянальныя паказчыкі злачыннасці, разводаў, алкагалізму і г.д.? Больш за тое, гэтае ж пытанне прымушае згадаць і прыклад Беларусі, дзе заўважальная адрозненні ў паказчыках захворвае масці на сухоты адзначаліся ўжо ў савецкі перыяд (глядзі ніжэй).

Такім чынам, аналіз рэгіянальных паказчыкаў захворвае масці на сухоты на Украіне дэманструе адно з асноўных абмежаванняў параўнальнай на-вуковай інтарпрэтацыі. Паколькі ў фармаванні паказчыкаў удзельнічаюць адразу некалькі разнародных прычынных механізмаў (часцей цалкам не кантролюваних праз даследчыка), то практычная рэалізацыя комплекснага аналізу заўсёды істотна абмежаваная. Тым не менш, вынікі аналізу паказчыкаў захворвае масці на сухоты ў трох гістарычных рэгіёнах Украіны дазваляюць адзначыць значнасць чыннікаў сацыяльнага асяроддзя. У пачатку 21 ст. на мале Украіны па гэтаму паказчыку “праявілася” дзяленне,

якое адпавядзе гістарычнаму дзяленню краіны ў канцы 18 ст.– на права- і левабярэжную часткі.

Аналіз паказчыка захворваемасці на сухоты насельніцтва заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Беларусі ў значнай ступені пацвярджае значнасць уплыву гістарычнага чынніка.

Прыгадаем, што ў выпадку Беларусі соцыя-гістарычнае парадунанне можна праводзіць паміж дзвюма ўсходнімі (Магілёўская і Гомельская) і дзвюма заходнімі (Берасцейская і Гарадзенская) абласцямі. Да 1939 г. гэтыя вобласці былі падзелены лініяй дзяржаўной мяжы паміж СССР і Польшчай.

На малюнку 23 прадстаўлены сярэдняе значэнні паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў дзвюх ўсходніх і дзвюх заходніх абласцях Беларусі. У адрозненні ад сітуацыі на Украіне, тут назіраецца існаванне ўстойлівой розніцы паміж ўсходнім і заходнім рэгіёнамі пачынаючы з савецкага перыяду (у 1895 г. яна складала 29%, у 1990 - 11%, у 2005 - 26,5%, а максімальнага значэння – 31% яна дасягнула ў 1994 г.).

Сабраныя дадзеныя аб захворваемасці на сухоты па рэгіёнах Беларусі дазваляюць правесці парадунальны аналіз для перыяду з 1969 па 2005 г., і акрамя таго ацаніць дынаміку ўзроўню захворваемасці асобна гарадскога і сельскага насельніцтва (мал. 24 і 25).

Як бачна з прадстаўленага матэрыялу, адрозненне ва ўзроўні захворваемасці на сухоты паміж заходнім і ўсходнім рэгіёнамі Беларусі з'ява няўстойлівая. У 60-я гады паказчыкі заходніх і ўсходніх абласцей былі амаль падобныя. Дакладней, паміж імі не было трывалых адрозненняў, што лепей дэманструе графік захворваемасці сельскага насельніцтва. Аднак у 70-я сітуацыя пачала зменьвацца. Па нейкіх прычынах ва ўмовах таталітарнай савецкай сістэмы на мапе Беларусі пачала "праяўляцца" мяжа 1939 г. Пачынаючы з 1976 г. захворваемасць на сухоты гарадскога насельніцтва ва ўсходніх абласцях нязменна заставалася вышэй, чым у заходніх (у сярэднім за перыяд 1976-2005 г. на 17%). Для сельскага насельніцтва гэтая палярызацыя выражана ў большай ступені: устойлівае адрозненне тут рэгіструецца пачынаючы з 1973 г., і ў сярэднім за перыяд 1973-2005 г. захворваемасць ва ўсходніх рэгіёнах была на 28% вышэй чым у заходніх.

Горшы стан эпідэміялагічнай сітуацыі ва ўсходніх рэгіёнах Беларусі пацвярджаюць і іншыя паказчыкі – агульная лічба хворых на сухоты ў рэгіёне (распаўсюджанасць захворвання) і смяротнасць ад сухотаў. У сваёй папярэдній працы аўтар адзначыў, што адrozненне ў паказчыках распаўсюджанасці хворых на сухоты сярод сельскага насельніцтва ўсходніх і заходніх абласцей статыстычна значна²⁶.

²⁶ Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Абмеркаванне вынікаў

Галоўным вынікам даследавання варта лічыць дэманстрацыю факту рэгіянальнай дыферэнцыяцыі паказчыкаў захворвае масці на сухоты на тэрыторыі Украіны і Беларусі. На абшары абедзвюх краінаў вызначаная залежнасць у размеркаванні паказчыка захворвае масці на сухоты ад гісторыка-геаграфічнага дзялення. Аднак выяўлененія адрозненні мелі аднясенне да розных гістарычных межаў. Для Украіны найбольш значнай была лінія мяжы 1793 г., тады як для Беларусі – мяжа 1939 г. Акрамя таго, істотна адрозніваецца час і этапы залежнасці іх праяўлення. Так, калі для Украіны можна казаць пра значныя рэгіянальныя адрозненні ва ўзроўні захворвае масці на сухоты, пачынаючы толькі з канца 90-х, то для рэгіёнаў Беларусі ўстойлівія адрозненні былі харектэрныя ўжо ў 70-я гады мінулага стагоддзя. Нягледзячы на адзначаныя асаблівасці, ёсць падставы разглядаць рэгіянальныя адрозненні гэтага паказчыка як доўгатэрміновыя наступствы і вынік “сутыкнення” дзвюх розных цывілізацый.

У прадстаўленым матэрыяле было выказаное меркаванне пра тое, што харктарап рэгіянальнага размеркавання паказчыка захворвае масці на сухоты на Украіне абумоўлены дзеяннем шэрагу чыннікаў, у тым ліку падкрэслена верагоднасць геакліматычнага ўплыву. У той самы час меншыя геаграфічныя памеры і большая геафізічная роўнасць рэгіёнаў Беларусі дазваляюць вызначыць соція-культурны этыялагічны кампанент.

Дадзеныя аб захворвае масці на сухоты для рэгіёнаў Беларусі разгледжаны больш дакладна. З'яўленне ўжо ў 70-я гады трывальных адрозненняў ва ўзроўні захворвае масці паміж ўсходнімі і заходнімі абласцямі не мае адназначнай навуковай інтэрпрэтацыі. Яе можна тлумачыць нарастаннем у гэты перыяд негатыўных сацыяльных працэсаў (злачыннасці, п'янства і алкагалізму і іншых). Яны непасрэдна ўпłyvalі і на ўзровень захворвае масці на сухоты (альбо гэты ўзровень з'яўляецца вытворнай ад іншых складовых сацыяльнага жыцця). Напрыклад, калі ў 1960 г. афіцыйная лічба хворых на алкагалізм і алкагольны псіхоз у краіне складала толькі 21 (на 100 000 нас.), то ў 1970 г. яна ўжо была роўнай 204, а ў 1979 – 1126.

Ёсць усе падставы лічыць, што ва ўсходніх рэгіёнах негатыўныя медыка-сацыяльныя працэсы праявіліся раней і ў значна большай ступені, чым у заходніх. Верагодна, што нейкія чыннікі культурнага асяроддзя абумоўліваюць розную ступень адпорнасці (resistance) гэтых рэгіянальных супольнасцяў да дзеяння неспрыяльных сацыяльных умоваў. Варта спыніцца на абагуленых меркаваннях, паколькі ідэнтыфікацыя якіх-небудзь канкрэтных чыннікаў у гістарычнай рэтраспектыве можа праводзіцца толькі па ўскосных праявах.

Адным з такіх ускосных паказчыкаў кепскага стану сацыяльнага асяроддзя і маральных асноваў грамадства з'яўляецца паказчык разводаў (разглядаўся вышэй). Варты ўвагі той факт, што па ўзроўню разводаў ўстойлівае адрозненне паміж заходнімі і ўсходнімі абласцямі Беларусі таксама з'явілася ў 70-х гадах. Супадзенне праяваў у часе рэгіянальных адрозненняў паказчыка разводаў і захворваемасці на сухоты можа сведчыць аб нейкай супольнасці дзеяння прычынных механізмаў. Зразумела, што дакладныя высновы на гэтую тэму патрабуюць пашыраных даследаванняў.

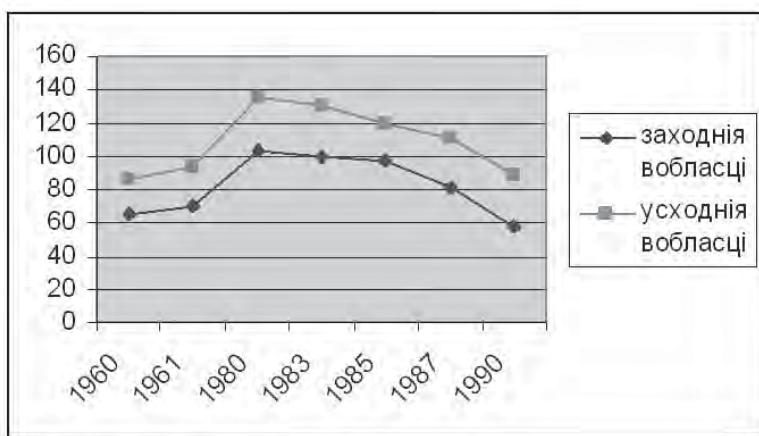
У папярэдній частцы даследавання не разглядалася пытанне аб верагоднасці рэгіянальных дадзеных аб захворваемасці на сухоты. Правядзенне верыфікацыі дадзеных у гістарычнай рэтраспектыве практычна немагчыма. Таму застаецца арыентавацца толькі на ўскосныя крытэрыі верагоднасці статыстычных дадзеных. Сярод іх варта адзначыць наступныя – адносную працягласць вызначанай тэндэнцыі для рэгіёнаў Беларусі (дзе яна назіраецца ўжо больш 30 гадоў) і падабенства ў рэгіянальных адрозненнях паказчыкаў захворваемасці, распаўсюджанацца і смяротнасці ад сухотаў.

У той самы час, неабходна ўлічваць, што паколькі паказчыкі захворваемасці на сухоты з'яўляюцца крытэрам і метадам ацэнкі якасці асобнай службы, то іх сапраўднае значэнне можа скажацца. Па гэтай прычине парайўнанне афіцыйнага ўзроўню захворваемасці на сухоты ў розных краінах і рэгіёнах мае толькі арыенціровачнае значэнне.

У якасці аднаго з ускосных доказаў атрыманых вынікаў можа разглядацца і той факт, што ўзрастанне паказчыкаў захворваемасці на сухоты ў напрамку з захаду на ўсход характэрна не толькі для Украіны і Беларусі, але і для ўсяго ўсходнейшага рэгіёну ў цэлым. Так, у 2002 г. гэты паказчык для Нямеччыны і Аўстрыі адпаведна склаў – 8 і 11, Польшчы і Славакіі – 26 і 18, Беларусі - 52, Украіны - 82, Расейскай Федэрацыі - 89. Найвышэйшая паказчыкі ў краінах ўсходнейшага рэгіёну ў гэтым самым годзе былі зарэгістраваны ў Казахстане – 178, Румыніі 133 і Кіргызстане – 131²⁷.

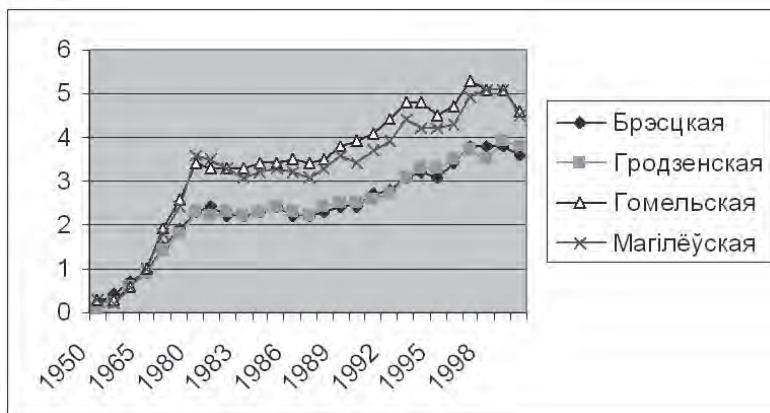
²⁷ World Health Organization. Global tuberculosis control: surveillance, planning, financing. WHO report 2004. Geneva, 2004.

Мал. 1. Паказчыкі спаронаў на 100 родаў у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-1990) (сярэднія паказчыкі па групах абласцей)

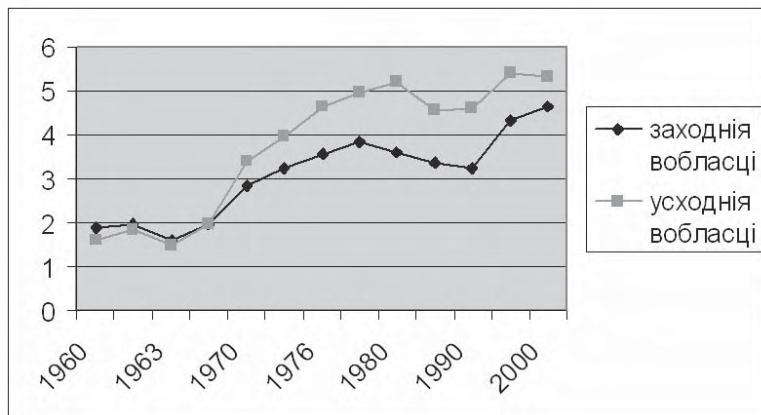

Заўвага: у сярэднім за перыяд розніца ў паказчыках складала 34%

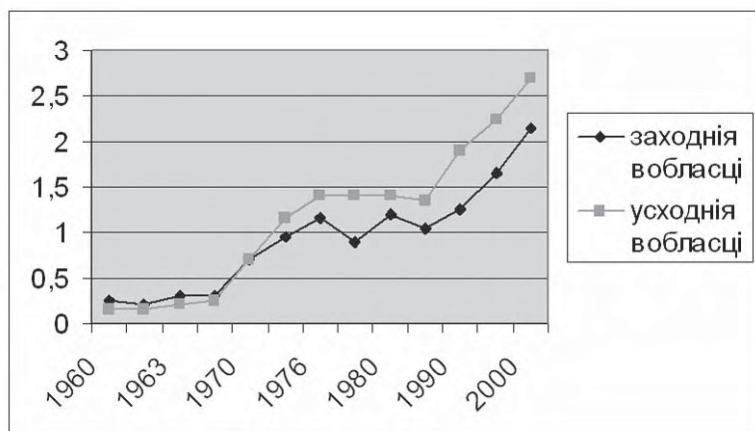
Мал. 2. Разводы (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1950-2000 г.)

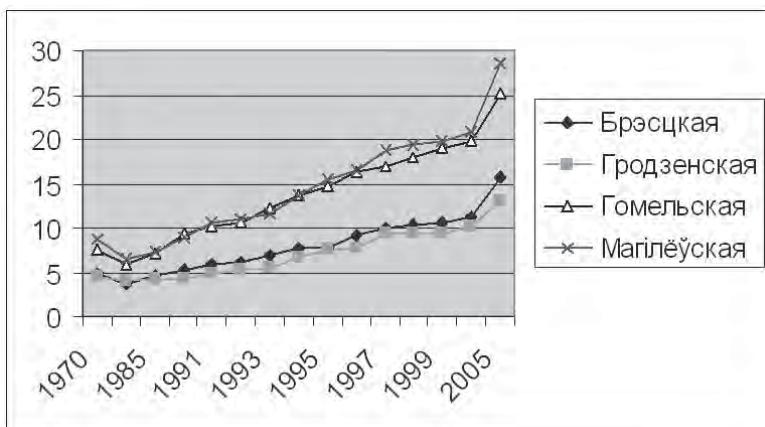
Мал. 3. Разводы ў гарадской мясцовасці (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-2000 г.) (вызначаныя сярэднія паказчыкі па группах абласцей)

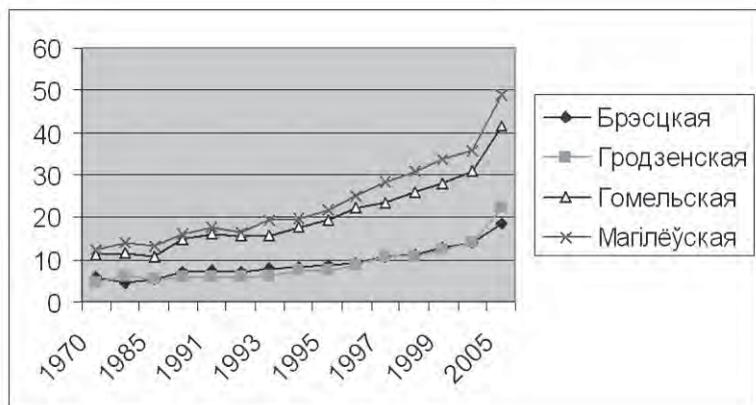
Мал. 4. Разводы ў сельскай мясцовасці (на 1 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1960-2000 г.) (вызначаныя сярэднія паказчыкі па группах абласцей)

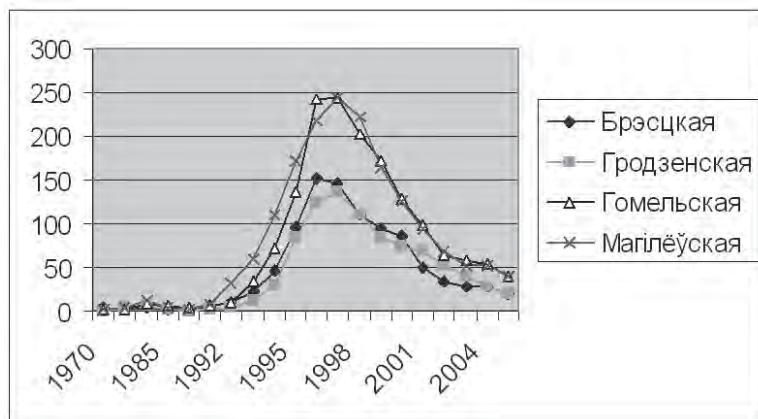
Мал. 5. Народжаныя па-за шлюбам (%) у гарадской мясцовасці ў заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

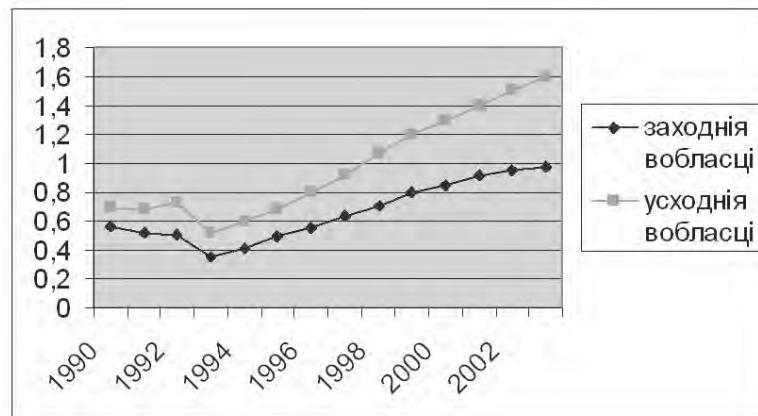
Мал. 6. Народжаныя па-за шлюбам (%) у сельскай мясцовасці ў заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

Мал. 7. Лічба захварэўшых на пранцы (на 100 000 нас.) у заходніх і ўсходніх абласцях Беларусі (1970-2005 г.)

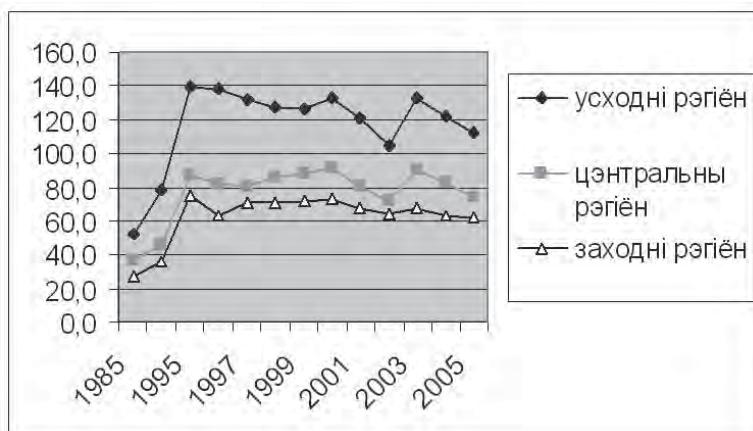

Мал. 8. Дзеці сіроты ў адносінах да агульнай лічбы дзяцей у ўзросце да 18 год (%), 1990-2003 г. (вызначаныя сярэднія паказчыкі па групах абласцей)

Заўвага: складзена на падставе дадзеных Міністэрства Адукацыі (Проблемы социального сиротства в цифрах 1990-2003 г. // Информационный бюллетень. Министерство образования РБ. Мин., 2004. Вып. 1.).

Мал. 9. Дынаміка паказчыка злачыннасці (на 10 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

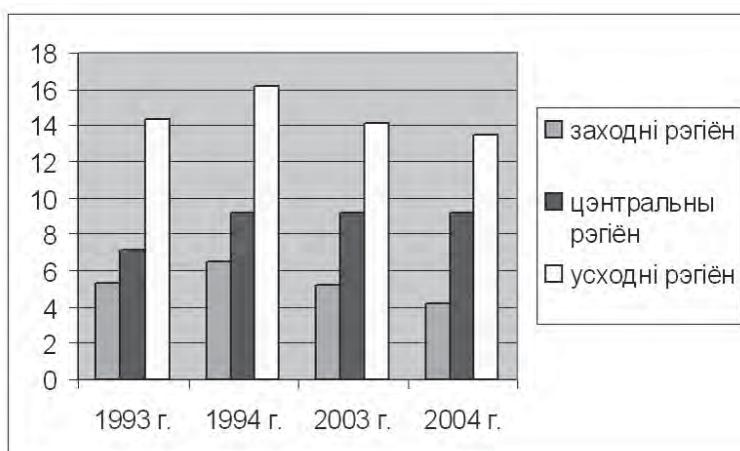

Заўвага:

* для кожнага г. розніца паміж ўсходнім і заходнім групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.05$)

** дадзеныя па Кіеву выключаны з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей

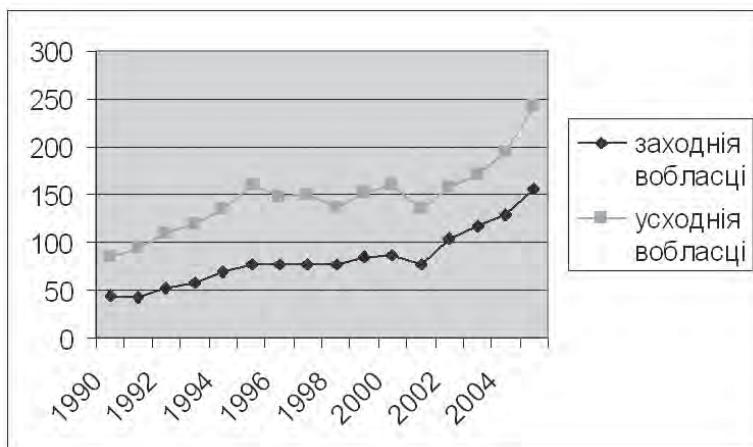
Мал. 10. Сярэдніе значэнні паказчыка забойстваў (на 100 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1993-1994, 2003-2004 г.)

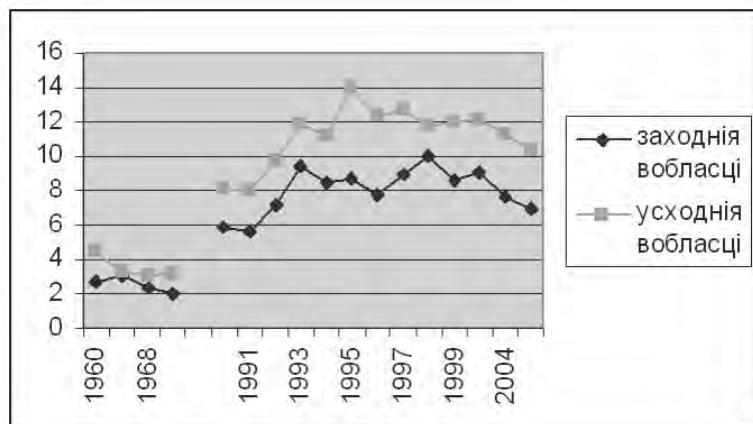
Задуга:

* у кожным годзе розніца паміж ўсходнім і заходнім групамі статыстычна значная (t-test, $p < 0.001$)

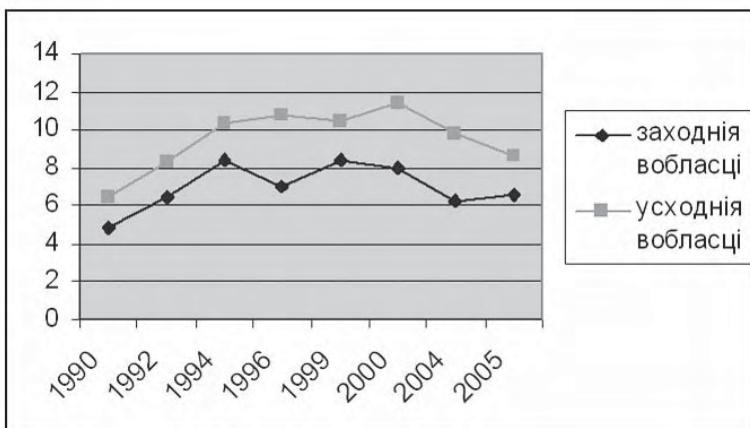
Мал. 11. Дынаміка паказчыка злачыннасці (на 10 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

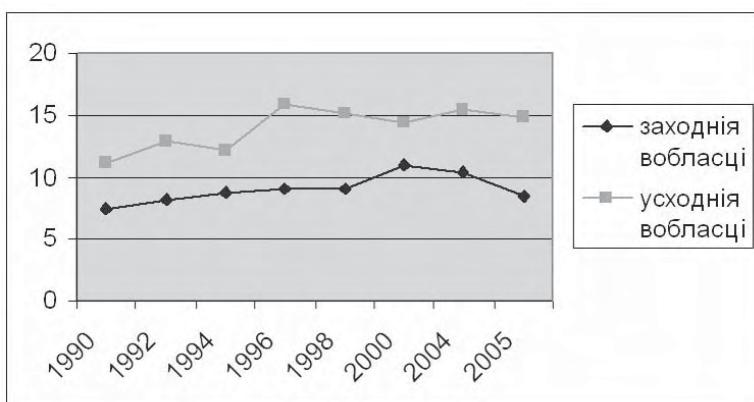
Мал. 12. Дынаміка паказчыка забойстваў (на 100 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі (1960-1969, 1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

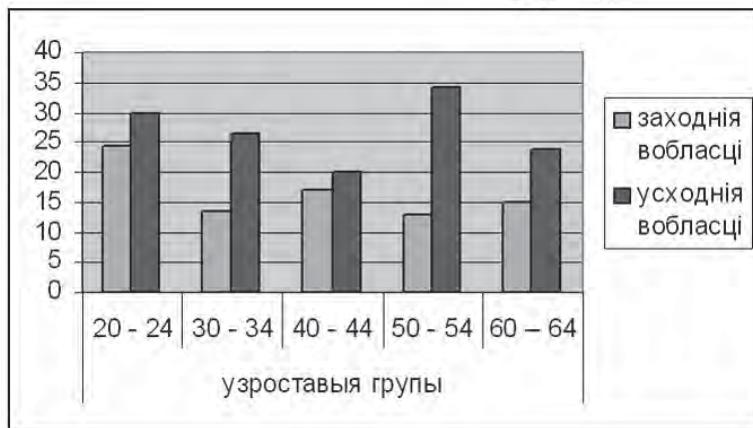
Мал. 13. Дынаміка паказчыка забойстваў у гарадской мясцовасці (на 100 000 нас.) для дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

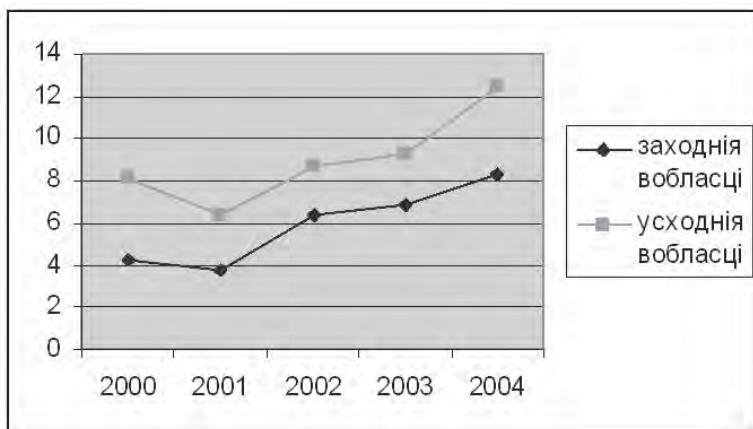
Мал. 14. Дынаміка паказчыка забойстваў у сельскай мясцовасці (на 100 000 нас.) для дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (1990-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Мал. 15. Паказчыкі смяротнасці ад забойстваў мужчын розных ўзроставых групаў дзвюх заходніх і дзвюх ўсходніх абласцей Беларусі (на 100 000 мужчын адпаведнага ўзросту) 1999 г.

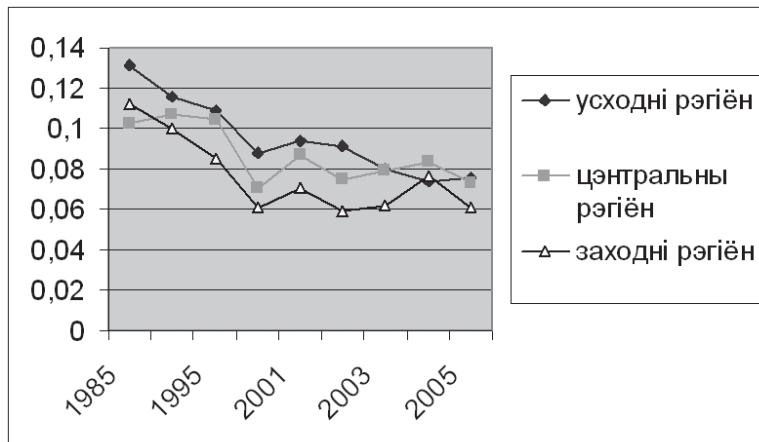

Мал. 16. Паказчык хуліганства (на 10 000 нас.) у дзвюх заходніх і ў дзвюх ўсходніх абласцях Беларусі, вызначаны сярэднія значэнні (2000-2004 г.)*

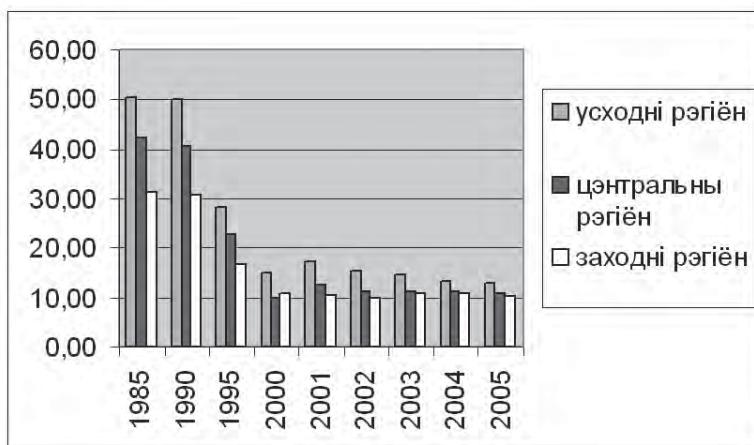

* крыніца: Пракуратура Рэспублікі Беларусь

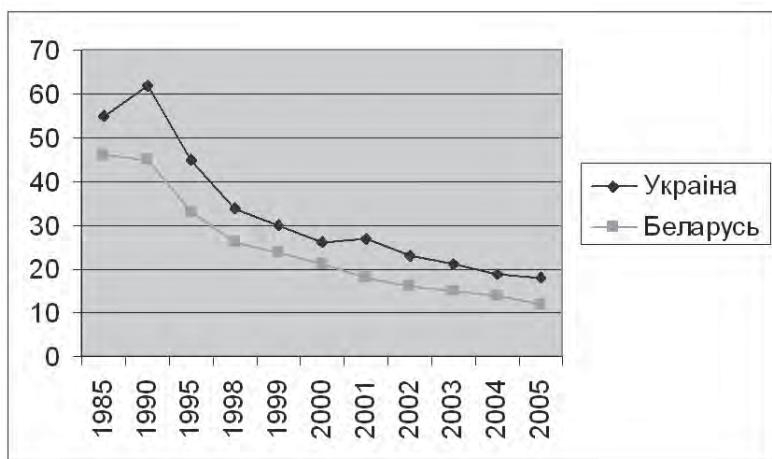
Мал. 17. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (на 1.000 працуючых) па трох гістарычным рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

Мал. 18. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці (лічба пацярпейшых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

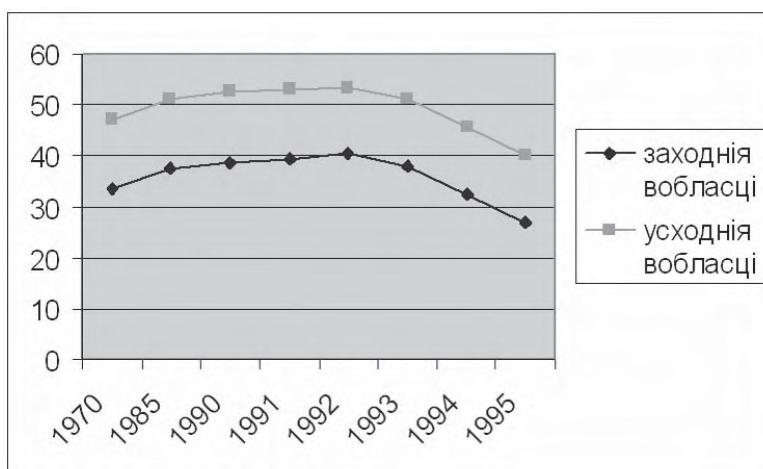
Мал. 19. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці* на Украіне і Беларусі (1985-2005 г.).

* (лічба пацярпеўшых ад няшчасных выпадкаў на вытворчасці са стратай працаздольнасці на адзін працоўны дзень і больш, і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых)

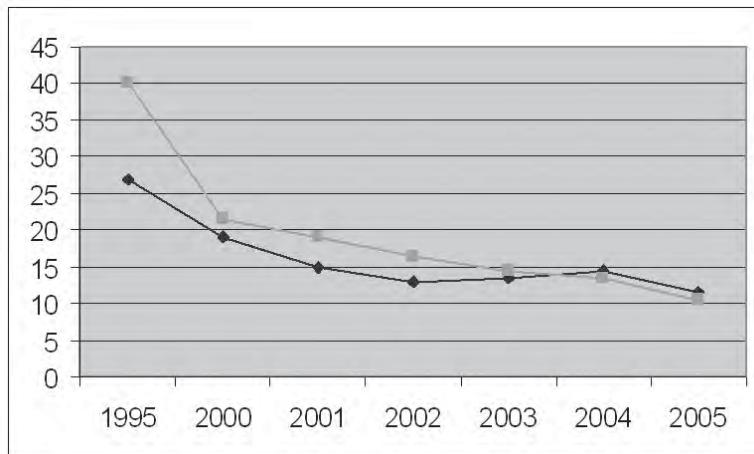
Мал. 20 (а, б). Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці (лічба пацярпейшых ад выпадкаў на вытворчасці з стратай працаzdольнасці на адзін працоўны дзень і больш, і выпадкаў са смяротным зыходам, на 10 000 працуючых) па двух заходніх і двух усходніх вобласцях Беларусі (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах)

1970-1995 г.

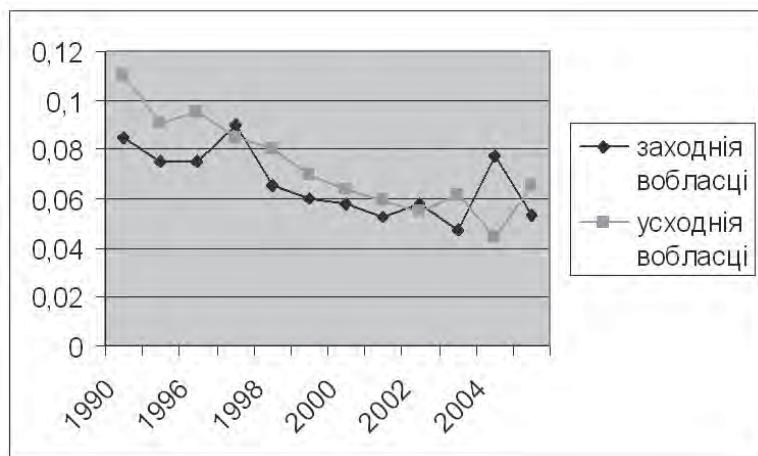

Заўвага: у 70-м годзе справаzдача складалася аб выпадкаў непрацаzdольнасці тэрмінам больш 4 сутак, у наступным методыка рэгістрацыі змянілася, у справаzдачу ўключаліся ўсе выпадкі траўматызму на вытворчасці са стратай працаzdольнасці (г.зн. на тэрмін ад адных сутак). Змяненне методыкі рэгістрацыі паказчыка істотна не паўплывала на характар рэгіянальных адрозненняў.

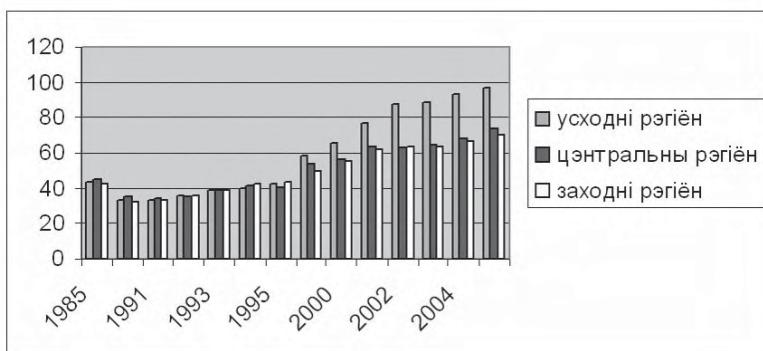
1995-2005 г.

Мал. 21. Дынаміка паказчыка траўматызму на вытворчасці са смяротным зыходам (на 1000 працуючых) па двух заходніх і двух усходніх абласцях Беларусі (прадстаўленыя сярэднія значэнні па рэгіёнах) (1990-2005 г.)

Мал. 22. Сярэдніе значэнне паказчыка захворваесці на сухоты (на 100 000 нас.) па трох гістарычных рэгіёнах Украіны (1985-2005 г.).

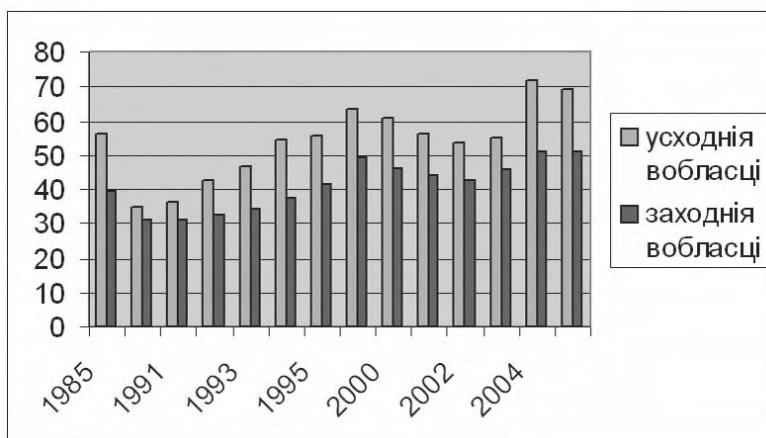

Заўвагі:

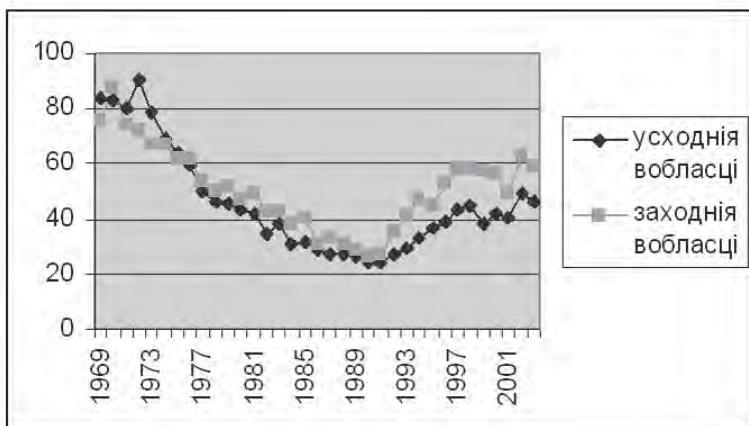
* пачынаючы з 1999 г. адразненне паміж ўсходнім і заходнім групамі статыстычна значанае (t -тэст, $p < 0.05$)

** дадзеныя па Кіеву выключаны з аналізу, Крым уключаны ў групу ўсходніх абласцей

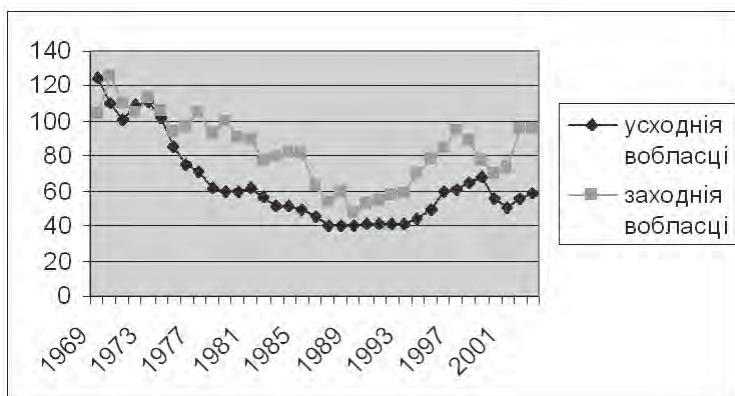
Мал. 23. Сярэдніе значэнне паказчыка захворваесці на сухоты (на 100000 нас.) у дзвіюх заходніх і ў дзвіюх усходніх вобласцях Беларусі (1985-2005 г.).

Мал. 24. Дынаміка захворваемасці на сухоты гарадскога насельніцтва (на 100000 нас.) дзвюх заходніх і дзвюх усходніх абласцей Беларусі (1969-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Мал. 25. Дынаміка захворваемасці на сухоты сельскага насельніцтва (на 100 000 нас.) дзвюх заходніх і дзвюх усходніх абласцей Беларусі (1969-2005 г.) (прадстаўленыя сярэднія значэнні паказчыка ў групе)

Абмежаванні

Да абмежавання ў гэтай частцы даследавання варта аднесці:

абмеркаванне геагістарычнага чынніка адбываецца без кантролю дзейння іншых патэнцыйных прычынных механізмаў, перш за ёсё, прыродна-кліматычнага, антрапалагічнага і эканамічнага;

выкарыстанне метадалагічнага абагульнення, звязанага з ігнараваннем адрознення ў соція-культурнай сферы і паказчыкаў захворваемасці на сухоты для асобных рэгіёнаў, якія ўваходзяць у склад заходніяй альбо ўсходніяй групы (што асабліва істотна для аналізу паказчыкаў па рэгіёнах Украіны);

адсутнасць магчымасці правесці поўнае парашунанне аналагічных дадзеных па рэгіёнах Украіны і Беларусі, з улікам працягласці разглядаемага перыяду і спосабу дыферэнцыяцыі рэгіональных дадзеных.

Высновы

1. Рэгіональныя паказчыкі захворваемасці на сухоты дэманструюць адметную залежнасць ад гістарычнай дыферэнцыяцыі тэрыторыі Беларусі і Украіны.

2. Характар гістарычна абумоўленай занальнасці ў размеркаванні паказчыка захворваемасці на сухоты на тэрыторыі Украіны і Беларусі не з'яўляеца трывалым і залежыць ад канкрэтных умоваў ці стану грамадства.

3. Рэгіональныя адрозненні ва ўзроўні захворваемасці на сухоты дазваляюць меркаваць пра значнасць уплыву чыннікаў культурнага асяроддзя і ў найбольш абагулененым варыянце, сукупнасць гэтых чыннікаў адлюстроўвае спецыфіку гістарычнага развіцця і можа разглядацца ў якасці доўгатэрміновага эффекту ў дзейнні розных цывілізацый.

4. Соція-гістарычны аналіз варта разглядаць як патэнцыйны метад вывучэння эпідэміялогіі сухотаў.

Абмеркаванне і агульныя высновы працы

Прадстаўлены аналіз пацвярджае “жыщцеўстойлівасць” рэгіональных адрознення ў сацыяльной прасторы заходніх і ўсходніх рэгіёнаў Украіны і Беларусі і вызначае інтэгральны, комплексны характар рэгіональнай дыферэнцыяцыі. У гэтай працы характарыстыкі сацыяльнай прасторы ацэньваліся па ступені адrozнення ў шэрагу сацыяльных, дэмографічных і медыка-сацыяльных паказчыкаў. На тэрыторыях, падзеленых у даўнія часы дзяржаўнай мяжой, працягваюць, спецыфічным спосабам, функ-

цыянаваць лакальныя супольнасці. Іх спецыфіка выразна відавочная, нягледзячы на працяглы перыяд уніфікацыі ў складзе Расейскай імперыі, а пасля ў складзе СССР. Пры гэтым рэгіянальныя адрозненні не толькі захоўваюцца, як наступства нейкай культурнай “спадчыны”, а актыўна дэмантструюць сваю моц і знаходзяць увасабленне ў новых гістарычных формах. Гэты культурны капитал не ляжыць мёртвым грузам, а працяглы час функцыянуе, часам нават незаўважальна, але паступова ці выбухова ён стварае рэгіянальную адметнасць. Рэгіянальны парыўнальнны аналіз дазваляе назіраць, як у вызначаных гістарычных і геаграфічных межах адбываецца ўзнаўленне гэтых спецыфічных сацыяльных формаў. Ступень і характар праяваў гэтай спецыфікі змяняецца ў залежнасці ад умоваў гістарычнага развіцця.

Магчымасці тэарэтычнай інтэрпрэтацыі разглядаемага гістарычнага феномену ў значайнай ступені абмежаваныя, хаця шырыня вызначанай проблемы стварае вялікае поле для выкарыстання розных сацыялагічных канцепцый. Так, узяўшы на ўзбраенне тэарэтычныя распрацоўкі Бурдзье, можна разважаць пра тое, як у рамках гістарычнага развіцця рэгіянальных супольнасцяў адбываецца працэс “рэгулюванай імправізацыі гісторыі”, альбо назіраецца ажыццяўленне першасна зададзеных і раскрыццё новых праяваў “габітуса” цэльых рэгіёнаў²⁸.

Примаючы гіпотэзу пра існаванне трывалых структураў гісторыі, якія дзейнічаюць у рамках, вызначаных сферамі ўплыву асобных цывілізацый, карыснымі могуць з'яўляцца і тэарэтычныя абагульненні Гідэнса або са-мастваральных структурах²⁹, якія адначасова ўключаныя ў існуючу кампазіцыю і разам з тым самыя задаюць новыя формы ў гістарычным развіцці (тут развіцці рэгіёнаў).

Разам з гэтым, у падобнай дыскусіі могуць быць у нейкі спосаб выкарыстаныя шырокая вядомыя але недаступныя выразнаму акрэсленню паніяцці, як рэгіянальная ментальнасць, псіха-сацыяльны статус, культурная спадчына, сацыяльны і культурны капитал і г.д. У тым жа ключы метадалагічнага абагульнення можна адаптаваць некаторыя пазіцыі на-вуковай спадчыны Данілеўскага і казаць пра існаванне памежных альбо пераходных “культурна-гістарычных тыпаў”³⁰.

Аднак неабходна заўважыць, што спроба размяшчэння атрыманых у даследаванні вынікаў на тэарэтычны фундамент можа скажаць яго эмпірычную сутнасць. Больш адпаведным у трактоўцы атрыманых дадзеных здаецца зварот да вопыту гісторыкаў школы Аналаў і выкарыстан-

²⁸ Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice; Бурдье П. Практический смысл. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.

²⁹ Giddens A. Central problems in social theory. London: Macmillan, 1979.

³⁰ Данилевский И.Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991.

не канцэпцыі *longue durée*, як да метадалагічна карэкtnага і дастаткова абагульняючага способу прадстаўлення дзеяння трывалых структураў гісторыі. Пры гэтым акцэнт робіцца на самім апісванні з'явы гістарычнай трываласці, тады як механізмы яе генерыруючыя застаюцца па-за межамі навуковага інтэрпрэтавання.

Захаванне падобнай шырыні ў трактоўцы вынікаў абумоўлена самым характарам даследаванага феномену. Падкрэслім, што мэтаю з'яўляеца дэмансстрацыя трываласці і шырыні формаў працяглага дзеяння дзвюх цывілізацыяў на тэрыторыі Усходняй Еўропы, што па сутнасці вызначае апісальны характар даследавання. Верагодна, галоўная яго вартасць зводзіцца да прадстаўлення способу навуковай візуалізацыі дзеяння структураў гісторыі. Спалучэнне ў рамках адной методыкі геагістарычнага падыходу і разнароднага набору статыстычных дадзеных стварае новыя магчымасці для вывучэння характарыстыкаў гістарычнага працэсу. Аб арыгінальнасці выбранай методыкі сведчыць той факт, што ніякі другі з вядомых метадаў не ўстане прэтэндаваць на дасягненне падобных вынікаў (асабліва з улікам рэтраспектыўнага характару даследавання). Аднак у рамках аднаго парадыгнальнага даследавання рэгіёнаў спробы паўнавартасна ацаніць, а tym больш пабудаваць пашыраную навуковую канцэпцыю будучы выглядаць неправамоцнымі. Атрыманыя вынікі хутчэй вызначаюць найбольш перспектывныя накірункі для правядзення далейшых комплексных даследаванняў.

Асобныя пытанні і заўвагі

1. Як дзеянічае механізм, які вызначае трываласць і шматкротнае ўзнаўленне гістарычных структураў? Альбо ў адносінах да тэмы дадзенага даследавання – якім способам перадаюцца і праяўляюць сябе культурныя асаблівасці і традыцыі, якія былі сфармаваныя пад уплывам розных цывілізацыяў? Сярод магчымых способаў перадачы культурнай традыцыі варта адзначыць некалькі варыянтаў:

- дыскрэтны – калі адметныя культурныя рысы пераважна перадаюць “выключныя” носьбіты традыцыі. Такім способам у праявах жыццядзейнасці асобных індывідаў знаходзяць увасабленне культурныя традыцыі рэгіёнаў, і, адпаведна, сіла праяўлення гэтых традыцыяў залежыць ад колькасці (удзельнай вагі) такіх асобаў-носьбітаў. Гэты способ культурнай трансляцыі прадугледжвае існаванне ўстойлівых канстэляцый адзнак: напрыклад, веруючы – дэмакрат – клапатлівы сем'янін – прыхільнік здаровага ладу жыцця і г.д.;

- дыфузны – калі спецыфічныя культурныя характарыстыкі размеркаваныя “адвольным” способам сярод большай часткі насельніцтва.

У такім выпадку шмат асобаў нейкім спосабам, хаця і ў рознай ступені, удзельнічаюць у перадачы (і ўзнаўленні) рэгіянальных культурных традыцый. У выніку такога супольнага высілку ствараецца адметная ўстойлівасць культурнага асяроддзя рэгіёну.

- і асобны варыянт – спалучэнне двух вышэй названых.

Безумоўна, перавага таго альбо іншага спосабу перадачы культурнай традыцыі залежыць ад гістарычных умоваў. Ёсць падставы меркаваць, што ў савецкія часы і ў перыяд трансфармацыі пераважваў менавіта дыфузны спосаб перадачы культурных харктарыстыкаў, а па меры стабілізацыі жыцця супольнасця ў развіцця сацыяльных інстытутаў будзе павялічвацца роля дыскрэтнага механізму перадачы. Аднак гэтая гіпотэза патрабуе адпаведнага пацвярджэння.

2. Ці можна вылучыць якую-небудзь дамінуючу харктарыстыку, у тым ліку і латэнтную, якая абумоўлівае шматскладовае адрозненне заходніх і ўсходніх рэгіёнаў? На гэту ролю мог бы прэтэндаваць паказчык рэлігійнасці. Паказальным перад усім тут можа быць прыклад Украіны.

Наяўнасць градыенту рэлігійнасці на восі ўсход-захад больш чым відавочная. Як і відавочная гістарычная абумоўленасць гэтай з'явы. На прыклад, сапраўдным выпрабаваннем для гэтага сацыяльнага інстытуту быў перыяд сталінізму, бо да 1939 г. ва ўсходніяй частцы Беларусі (у складзе СССР) афіцыйна засталося толькі дзве праваслаўныя абшчыны і аніводнай каталіцкай, у той самы час, калі ў заходніяй часцы краю (у складзе Польшчы) дзейнічала каля 600 толькі праваслаўных абшчынаў³¹.

Не ставіўшы пад сумніў значнасць рэлігіі і чыннікаў духоўнага жыцця ў працэсе фармавання харктарыстыкаў сацыяльнай прасторы, неабходна знайсці спосабы, якія дазваляюць ацаніць рэальны ўплыў рэлігійнасці на розныя сацыяльныя практикі. Найперш тут варта звярнуць увагу на савецкі перыяд, калі рэальны эфект рэлігійнасці быў надта ніzkім, на распаўсюджанасць фармальных адносінаў да веры, на існуючыя адrozненні ў палітычных і грамадскіх пазіцыях прадстаўнікоў розных канфесій (што прымушае разглядаць розныя тыпы рэлігійнасці) і г.д.

Нельга выключыць верагоднасць таго, што ўзровень рэлігійнасці варта разглядаць як адну са спецыфічных рэгіянальных харктарыстыкаў, якая ва ўзаемнай сувязі з наборам іншых, вызначае ўстойлівасць і спецыфіку формаў сацыяльнай арганізацыі.

У аўгусте дадзенага даследавання няма магчымасці абмеркаваць значнасць рэлігіі ў цывілізацыйным аспекте. Без адказу застаецца і пытанне аб патэнцыйным уплыве розных канфесій на працэс фармавання цывілізацыйных адрозненняў. Адзначым, што ва ўсходніх абласцях Украіны

³¹ Грыцкевіч А. Канфесіі на Беларусі [у:] П. Брыгадзін (ред.) Беларусазнаўства: наукачальны дапаможнік. Мн.: БДУ, Завігар, 1998. С. 170-209.

і Беларусі дамінуе Праваслаўная царква, у той час калі канфесійны склад заходніх рэгіёнаў больш разнародны (яшчэ адна праява цывілізацыінага ўплыву?). Так, у Гарадзенскай вобласці найбольш значнымі па сваёй колькасці з'яўляюцца праваслаўная і каталіцкая канфесіі, у Берасцейскай – праваслаўная і розныя галіны пратэстанцкай, у заходніх абласцях Украіны найбольш колькаснымі з'яўляюцца грэка-каталіцкая і праваслаўная. Такая канфесійная разнароднасць павінна быць перасцярогай ад паспешлівых высноваў, разам з тым, яна істотна абмяжоўвае метад рэгіянальнага паранання, і не дазваляе перайсці да этапу верыфікацыі гіпотэзы. Больш падрабязна абмежаванні парананчага аналізу будуць абмяркоўвацца на прыкладзе дзеяння чынніка “урбанізацыі”.

3. Існуюць відавочныя перашкоды ў размежаванні праяваў рэгіянальнай спецыфікі, абумоўленай ўплывам розных цывілізацыяў, ад дэструктыўнага ўздзейння савецкай сістэмы на асобу і грамадства. Іншымі словамі правамернае пытанне пра тое, у якой ступені адрозненні паміж усходнімі і заходнімі рэгіёнамі абумоўленыя ўплывам дзвюх цывілізацыяў, а ў якой адрозненнем у працягласці і формах камуністычнага кіравання? На заходніх тэрыторыях савецкая ўлада праіснавала на чвэрць стагоддзя менш. Далучэнне савецкага этапу кіравання да гісторычных праяваў расейскай цывілізацыі ў некаторых аспектах выглядае правамерным, аднак не можа быць прынятае бяспрэчна.

4. Сярод магчымых прычынаў фармавання ўстойлівых рэгіянальных адрозненняў асаблівай увагі патрабуе чыннік “урбанізацыі” і абумоўленая ім трансфармацыя сацыяльных устоў.

Лагічна выказаць меркаванне пра тое, што нераёнамернасць у дзеянні гэтага чынніка, вызначае рэгіянальную дыферэнцыяцыю цэлага набору сацыяльных харэктарыстыкаў. Абапіраючыся на добра вядомых тэарэтычных поглядах Эміля Дзюркгейма, Фердынанда Цёніса, Томаша Масарыка і іншых мысліроў 19 – пачатку 20 ст., можна выказаць думку пра тое, што ў рэгіёнах дзе вышэйшы ўзровень урбанізацыі і, адпаведна, дзе дамінуе прамысловая вытворчасць над сельскагаспадарчай, варта спадзівацца з'яўлення адрозненняў і ў харэктары функцыянування розных сацыяльных інстытутаў – лакальных супольнасцяў, сістэмы кіравання, рэлігійнай дзеянасці і інстытута сям'і. Іншымі словамі, можна дапускаць, што рэгіёны з вышэйшим узроўнем урбанізацыі ў парананні з рэгіёнамі з большай долей сельскага насельніцтва будуць дэманстраваць і больш высокія паказчыкі сацыяльной паталогіі якай абумоўлена трансфармацыяй “традыцыйных” нормаў паводзінаў і спосабаў арганізацыі сацыяльнага жыцця. Такое меркаванне будзе выглядзець яшчэ больш пераканаўча, калі прыняць да ўвагі той факт, што менавіта ва ўсходніх рэгіёнах Украіны і Беларусі ўзровень урбанізацыі вышэйшы, чым у заходніх. Тады права-

мернае пытанне – ці не з'яўлялася праведзенае вышэй абл меркаванне рэгіянальных адрозненняў на восі ўсход-захад, па сутнасці, абл меркаваннем рэгіянальных адрозненняў у праяўленні “хваробаў” індустрыйнага грамадства?³²

Перад тым як спрабаваць даць адказ на гэтае пытанне, варта падкрэсліць, што існуе прынцыповае аблежаванне магчымасцяў доказу той альбо іншай гіпотэзы, карыстаючыся толькі арсеналам методыкі параўнання рэгіянальных паказчыкаў. Існуюць відавочныя аблежаванні і з выбарам якога-небудзь іншага метаду даследавання, які патэнцыйна мог бы быць выкарыстаны з мэтаю верыфікацыі вызначаных гіпотэзаў (найперш у сувязі з працягласцю разглядаемай з'явы). У гэтым выпадку, як часцей за ёсё бывае ў гістарычных і грамадскіх навуках, належыць прызнаць неабходнасць інтэгральнага падыходу ў вывучэнні вызначанай з'явы і правядзення аналізу на розных сістэмных узроўнях. Аднак жа, рэальныя магчымасці (а часам і гатоўнасць) да рэалізацыі комплексных міждысцыплінарных даследаванняў на практице выглядаюць зусім ніклі.

Тым не менш, з улікам зыходнага аблежавання, абліраючыся толькі на магчымасці параўнаўчага аналізу, можна выказаць шэраг меркаванняў, якія істотна падважваюць значнасць чынніка “урбанізацыі” (як дамінуючага) у фармаванні рэгіянальных адрозненняў паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі Украіны і Беларусі.

Непасрэдна звяртаючыся да матэрыялу даследавання, можна ўбачыць, што адрозненні на восі ўсход-захад рэгіструюцца не толькі паміж цэлымі рэгіёнамі, але і асобна паміж гарадской і сельскай часткамі насельніцтва вызначаных рэгіянальных групаў. Іншымі словамі, параўнанне асобных паказчыкаў як гарадскога так і сельскага насельніцтва. Пацвярджжае той факт, што рэгіён (тут рэгіён гістарычны) праяўляе сябе як цэлае, і ягоныя адметныя рысы распаўсюджваюцца на ўсе слаі і групы насельніцтва.

Больш падрабязна ў працы разглядаўся характар дыферэнцыяцыі рэгіянальных паказчыкаў разводаў і выпадкаў нараджэння па-за шлюбам асобна для гарадскога і сельскага насельніцтва. Акрамя таго, аналагічную розніцу асобна для горада і сяла дэманструюць паказчыкі электараль-

³² Тут вельмі ўважліва трэба ацаніць паказчыкі “хваробаў”, якія маюць сувязь з урбанізацыяй і, адпаведна, са змяненнем “традыцыйнага” ладу жыцця сельскай супольнасці, бо ўзровень забойстваў, самагубстваў, захвораваемасці на сухоты, агульная смяротнасць і шэраг іншых паказчыкаў, у даследуемы перыяд былі вышэйшыя менавіта ў сельскай папуляцыі. Аўтар устрывмаўся ад пошуку адказаў у гэтым накірунку, але ў “акадэмічным” асяродку ўжо зацвердзіўся міт аб значнасці чынніка урбанізацыі ў фармаванні паліянансці паміж заходам і усходам, таму нельга пазбегнуць вызначанай часткі дыскусіі. Тут жа заўважым, што другім, больш прыдатным тлумачэннем сацыяльной паліянансці з'яўляецца міт “рэлігійны”. Ён шырака функцыянуе ў грамадскай думце і патрабуе адпаведнай увагі даследчыкаў.

най статыстыкі, злачыннасці, атручванняў алкаголем, смяротнасці і захворвае масці на сухоты, і шэраг іншых, у тым ліку і некаторыя паказчыкі прыватнай сельскагаспадарчай дзейнасці.

Відавочна, што лічба рэгістраваных адрозненняў і ступень іх выяўлення змяніеца ў залежнасці ад умоваў жыцця грамадства і канкрэтнай гістарычнай сітуацыі. Так, некаторыя з рэгіянальных адrozненняў на Беларусі рэгістраваліся ўжо ў 60-я (паказчыкі абортаў, забойстваў), іншыя пачалі праяўляцца ў 70-я (паказчыкі разводаў, захворвае масці на сухоты), а некаторыя толькі ў перыяд 90-х (паказчыкі венерычных захворванняў, сіроцтва), і ў новым стагоддзі (ВІЧ, наркаманія)³³. Названыя адрозненні паміж рэгіёнамі з'яўляліся і захоўваліся, нягледзячы на харктар і змяненні ў ступені ўрбанізацыі рэгіёнаў³⁴.

У якасці альтэрнатыўнага можа быць зададзенае пытанне пра магчымае “якаснае” адрозненне групаў насельніцтва ўсходніх і заходніх рэгіёнаў, г.з. як гарадское так і сельскае насельніцтва гэтых рэгіёнаў можа розніца паміж сабой па шэрагу харктарыстыкаў. Так, адносна высокі адсотак сельскага насельніцтва ў рэгіёне тэарэтычна можа быць прычынай фармавання асаблівасцяў, як структурных так і функцыянальных, гарадской часткі насельніцтва тых жа рэгіёнаў.

Інтэнсіўнасць уплыву культурных традыцый сяла можа быць абумоўлена нядыяўнай масавай міграцыяй з сяла ў горад, цеснымі сувязямі з роднымі на сяле, гаспадарчай дзейнасцю, пераважна арыентаванай на сельскую гаспадарку, і г.д. Акрамя таго, якаснае адрозненне групаў насельніцтва можа быць абумоўлена наяўнасцю канкрэтнай дамінуючай галіны прамысловасці ў рэгіёне, як і адrozненнем паміж відамі гаспадарчай дзейнасці (горназдаўываючая vs hi-tech). Верагоднай значнасцю надзеленая такія чыннікі як тэмп урбанізацыі, харктар міграцыйных патокаў, прыродныя умовы для землекарыстання і шэраг іншых. Бачна як паўстае праблема шматкамплементнай стандартызацыі рэгіянальных параметраў, якая вядзе да тупіковай сітуацыі, паколькі лічба чыннікаў, патэнцыйна патрабуючых выраўнання практична неабмежаваная. Акрамя таго, падобная дэталізацыя “энішчае” сам матэрый даследавання, бо замест насельніцтва рэгіёна паўстаюць малыя групы, параўнаць якія ў гістарычнай перспектыве больш чым праблематычна. Даследчыку застаецца задаволіцца нейкім першапачатковым узроўнем генералізацыі дадзеных, па-за межамі якога даследаванне траціць сэнс.

³³ Пра існаванне істотных адrozненняў паміж ўсходнім і заходнім рэгіёнамі у паказчыках ВІЧ інфекцыі і наркаманіі можна казаць толькі на прыкладзе Украіны. У Беларусі відаць толькі некаторую тэндэнцыю.

³⁴ Харктар і тэмпы урбанізацыі рэгіёнаў Беларусі прадстаўлены ў працы Красоўскага (29), а рэгіянальныя асаблівасці урбанізацыі Украіны апісаныя Саліем (Салій І.М. Урбанізацыя в Украіні...)

У тым жа ракурсе карыснымі могуць быць вынікі парадаўнання меншых адміністрацыйных адзінак – раёнаў. Як відаць з вынікаў даследавання па Менскай і Віцебскай абласцях, дыферэнцыяцыя сацыяльных і дэмографічных паказчыкаў больш выразная ў кірунку дзеяння “гістарычнага” чынніка, а “урбаністычны” выдзелены як самастойны. Атрыманыя вынікі падкрэсліваюць метадалагічную значнасць выдзялення кожнага з прыгаданых чыннікаў. Зразумела, што ў практыце сацыялагічных даследаванняў дабіца абсалютнай сепарацыі ў дзеянні розных этыялагічных складовых не прадстаўляеца магчымым, таму нязменна прыходзіцца звяртацца да факту інтэр'яльнай, шматчыннікавай прыроды сацыяльных з'яваў і паказчыкаў (што не супярэчыць традыцыйным сацыялагічным поглядам, а толькі пацвярджае іх слышнасць).

Іншымі словамі, можна дапускаць, што разам з культурна-гістарычным чыннікам у стварэнні ўстойлівых рэгіянальных адрозненняў паміж усходам і захадам дзеянічае кампанент “урбаністычны”. При гэтым, значнасць уплыву кожнага з чыннікаў магчыма вызначыць толькі на падставе ўскосных дадзеных.

Аднак карэктнасць гэтага меркавання даволі адносная, паколькі, першасна патрабуе адказу пытанне пра тое, у якой ступені гістарычны пракцэс (тут пракцэс уплыву і ўзаемадзеяння розных цывілізацый) паўплываў на ўзнікненне рэгіянальных адрозненняў пракцесу урбанізацыі: у ягоным характары, тэмпах, прычынных механізмах. Відавочна, што паскораную урбанізацыю рэгіёнаў Украіны і Беларусі варта разглядаць як вынік сацыяльнай інжынеріі саўецкага перыяду. Знішчэнне сяла, і як вынік, масавая міграцыя ў горад, гэта заканамерны вынік палітыкі калектывізацыі. Тут мы вяртаемся да раней прыгаданага абмежавання пра прынцыповую немагчымасць раздзялення культурна-гістарычнага эффекту цывілізацыі, ад дэструктыўнага дзеяння саўецкай палітыкі, асабліва ў перыяд сталінізму.

Істотным аргументам у дыскусіі можа з'яўляцца і факт існавання цывілізацыйнага градыенту ў кірунку ўсход-захад на іншай тэрыторыі Усходняй Еўропы (так і на кантыненце ў цэлым). У першую чаргу, будзе цікавы прыклад суседній Польшчы дзе назіраецца ўстойлівае адрозненне па комплексу сацыяльных і культурных характарыстык паміж заходнімі і ўсходнімі рэгіёнамі “ściana wschodnia”³⁵. Не заглыбляючыся ў рэгіянальную спецыфіку Польшчы, варта адзначыць, што цывілізацыйны градыент, там мае тую ж наکіраванасць, што і на тэрыторыі Украіны і Беларусі, аднак паказчыкі

³⁵ Bartkowi J. Tradycja i polityka: Wpływ tradycji kulturowych polskich regionów na współczesne zachowania społeczne i polityczne. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „ZAK”, 2003; Kowalski M. Polaryzacja zachowań wyborczych w Polsce jako rezultat cywilizacyjnego rozdarcia kraju [w:] M. Kowalskiego (red.) Przestrzeń wyborcza Polski. Warszawa: IGiPZ PAN, 2003. S. 11-48.

“урбанізацы” і “індустрыйлізацы” па рэгіёнах арыентаваныя ўжо ў іншым кірунку. Доля сельскага насельніцтва большая ва ўсходніх рэгіёнах Польшчы, таму накіраванасць цывілізацыйнага градыенту тут супадае з узрастаннем паказчыка урбанізацыі, а гэта азначае, што некаторыя тэарэтычныя выкладкі аб прычынных сувязях паміж чыннікам урбанізацыі і соція-культурнай (цывілізацыйнай) спецыфікай, якія маглі быць створаныя на прыкладзе рэгіёнаў Украіны і Беларусі, цалкам змяняюць свой выгляд пры спробе іх дасказавання да рэгіянальнага матэрыялу Польшчы.

5. Дзяленне сацыяльной прасторы Украіны і Беларусі на сферы ўплыву дзвюх цывілізацый з'яўляецца асноўным, але не адзіным гістарычным чыннікам, які абумоўлівае рэгіянальную спецыфіку. У гісторыі гэтых краінаў былі і іншыя “гістарычныя траўмы” і іншыя гістарычныя межы, якія працягваюць аказваць доўгатэрміновы ўплыў на харктарыстыкі сацыяльной прасторы. Формы і спосабы ўзаемадзеяння розных гістарычных чыннікаў абміркоўваліся аўтарам у папярэдніх даследаваннях³⁶.

Разважанні па-за даследаваннем

Аўтар, як і кожны чалавек, які жыве ў арэале сутыкнення цывілізацый, нейкім чынам уцягнуты ў культурнае і цывілізацыйнае супрацьстаянне. З аднаго боку, ён з'яўляецца аўектам уздзеяння розных культурных формаў, з другога – актыўным ці пасіўным спосабам далучаны да ўзнаўлення асобнай культурнай традыцыі. Крытычна асэнсаваць пазіцыю ў гэтым цывілізацыйным раскладзе, выказаць думкі пра ход сацыяльнага развіцця аўтар імкненца ў далейшай частцы працы, якая выходзіць за межы прапанаванай навуковай дыскусіі.

1. Пра цывілізацыйнае самавызначэнне.

Пытанне – ці з заходам, ці з усходам – у розных формах і афарбоўцы на працягу стагоддзяў гучыць у беларускім палітычным і нацыянальным дыскурсе. Пачуцці і эмоцыі тут дамінуюць, але толькі яны больш-менш крытычную публіку не задаволяць. Гэтае пытанне не раз рабілася аўектам палітычнага маніпулявання, што яшчэ болей абцяжарвае пошук карэктнага адказу. Блытаніну тут уносіць і адсутнасць дакладных фармуліровак, і спробы аўяднаць у адным ракурсе розныя паніяцці, і недакладнае акрэсленне самога прадмету дыскусіі. Іншымі словамі, размова ідзе доўгая, а прынцыповых адказаў застаецца ўсяго два: з заходам (лацінскай цывілізацыі) ці з усходам (расейскай цывілізацыі). Усе прамежкавыя пазіцыі з'яўляюцца іх вытворнымі, альбо падманам, наконт трэцяга шляху ці іншага сусвету.

³⁶ Кандрычын С. Нататкі да сацыяльна-дэмографічнага раянавання Беларусі. С. 27 – 41; Kandrychyn S. Podziały historyczne a zróżnicowanie przestrzeni społecznej Białorusi.

Добра вядомы і надалей актуальны заклік да самавызначэння беларусаў: дбаць пра нацыянальную і культурную самабытнасць, стварыць сваю дзяржаву, вырашаць свае справы самім і г.д. Праблема нацыянальнага самавызначэння, акрэслення сваёй ідэнтычнасці і здольнасці функцыянуваць як самастойная дзяржава - першасны, але не адзіны, крытэр ўваходжання ці прыналежнасці да заходняй цывілізацыі. Цэламу народу немагчыма знаходзіцца сярод ёўрапейскіх суседзяў пад чужой культурнай і нацыянальной абалонкай.

Выглядаюць парадаксальнымі спробы супрацьпаставіць імкненне да сваёй нацыянальнай ідэнтычнасці і выбару заходняга шляху (выбару шляху цывілізацыінага развіцця, а не канкрэтнага саюзніка, ці альянсу, аднак сувязь тут, безумоўна, назіраецца). Прыйгданае супрацьстаўленне вызначыла нават цэлую традыцыю ў беларускай нацыянальнай думцы (такая прамежкавасць выразна абазначана ў Абдзіраловіча, пазнейшыя аўтары ў гэтым былі зусім не арыгінальны), але яе з'яўленне ў большасці варта разглядаць як натуральны адказ на гістарычныя ўплывы з Захаду і Усходу, і яна мае выразны эмацыйны кампанент ("каб ні ўсходняй, не заходняй..."). Справа ўскладняецца тым, што нацыянальнае і цывілізацыйнае самаакрэсленне беларусаў не можа быць пазбаўлена эфекту гэтых уплываў, гэтая дваістасць стае адметнай рысай, а з'ява "тутэйшых" – формай доўгатэрміновага адаптавання.

Далучэнне ж да ўсходняй цывілізацыі (сам тэарэтычны падыход, ці асабістое імкненне) праблему нацыянальнага самавызначэння беларусаў аўтаматычна рэдукуе да рэгіянальнай самабытнасці насельніцтва "исконно русских" земляў.

2. Цывілізацыя духа і абмежавання (ці гістарычнае рэдукцыя ступеняў свабоды)

Аўтару імпануе тэарэтычная пазіцыя Норберта Эліяса, які акрэсліў станаўленне цывілізацыі Захаду, як працэс узрастання спосабаў прымусу і формаў самакантролю, калі ў габітусе ёўрапейца ўсё больш выразна праяўляецца здольнасць да абмежавання ўласных афектаў. Яшчэ большую прывабнасць падобная пазіцыя набывае прыдалучэнні да механізму рэгуляцыі паводзінаў чынніка духоўнага ці рэлігійнага, як гэта зрабіў Вэбер у этыцы пратэстантызму. Хіба не выпадкова, што кірунак і вынікі развіцця формаў міжлюдскіх зносінаў і ў рэлігійным, і ў прававым, і ў непасрэдна гістарычным аспектах прынцыпова падобныя. Рост самакантролю, як і фармаванне шэрагу прававых нормаў, мае непасрэдную сувязь з рэалізацыяй асноўнага (залатога) правіла хрысціянскага вучэння – павагі (любові) да бліжняга. Чалавек набывае здольнасць да рэгулявання ўласных паводзінаў, у яго выпрацоўваецца "культурны інстынкт", які падаўляе, а часам паспяхова перайначвае праявы іншых натуральных інстынктаў. Набірае сілу механізм пераўтварэння вонкавага прымусу ва ўнутраны. Гэты рэгулятар унутры (мараль ці духоўны свет)

можа аказваць і паталагічнае ўздзейнне, аднак без яго сучасная цывілізацыя ўжо немагчымая.

Заходня цывілізацыя пабудаваная на дактрынах хрысціянскай веры. Да гэтага сцвярджея можна ставіцца крытычна, бо цягам гісторыі падобныя дактрыны працавалі цалкам па-рознаму, аднак цяжка аспрэчваць галоўны вынік (канцавы ці прамежкавы?) – у сацыяльным полі дзеяния заходней цывілізацыі зацвердзіўся статус і правы асобы.

Аднак заходу яшчэ далёка да цывілізацыі херувімаў (ён нават афіцыйна ад гэтага статусу адмовіўся). Фармалізацыя літары і духа права, адмова ад маральнага дзеяния (у тым ліку і пад заслонай гуманістычных дэкларацый), хваробы дабрабыту – усё гэта абмяжоўвае функцыянальныя здольнасці заходней цывілізацыі. Толькі ў 20 ст. непасрэдным прадуктам дзейнасці гэтай цывілізацыі з'явіліся дзве сусветныя вайны, ідэалогія фашизму і палітыка генациду ў былой Югаславіі. І ў новым стагоддзі праблемы цывілізацыі набываюць вастрыню і патрабуюць эфектыўнага маральнага дзеяния.

3. Цывілізацыя якая мала каго задавальняе?

Расейская цывілізацыя з'яўляецца цывілізацыяй парадоксаў: шырыні геаграфічнай прасторы і шырыні прасторы духа. Цывілізацыя ўзнаўлення аўтарытарных формаў: феадальных, камуністычных, крымінальных. “Страна рабоў, страна гospод...”

Маральнія стандарты ў сетцы міжлюдскіх адносінаў няўстойлівыя, рэлігійнае жыццё ў значнай ступені фармалізаванае.

Неспрыяльныя ўмовы для жыцця: і прафесары, і крымінальныя аўтарытэты намагаюцца адаслаць сваіх дзяцей на захад, ды і дзеці самі адчуваюць розніцы культурнага асяроддзя. Эканамічнае сітуацыя непрыяўная: грошы ўцякаюць на захад хутчэй, чым людзі. “Жить не по лжы” не атрымоўваецца. Паскораная дэпапуляцыя, абшары пусцеюць.

Рэформы Пятра пераважна былі спробай далучыць Расею да лацінскай цывілізацыі. У выніку імперыя ўмацавалася палітычна і эканамічна, а цяжар аўтарытарнай цывілізацыі захаваўся. Далей перманентныя закалоты на працягу 20 ст., якія яшчэ больш абвастрылі пытанне пра цывілізацыйную ідэнтычнасць. Надалей дэмантструюць сваю актуальнасць як ідэі еўразійства, так і ідэі “западнічества”.

Зараз расейская цывілізацыя на новым вітку выпрабаванняў. Адразу па шэрагу прычынаў відаць, што ўжо праз некалькі дзесяцігоддзяў гэтая цывілізацыя не зможа функцыянуваць так, як гэта адбывалася на працягу стагоддзяў. Чакаецца грандыёзная цывілізацыйная метамарфоза (множыць лічбу апакаліптычных сцэнараў хіба не варта, ўсё роўна гісторыя зробіць пасвойму, аднак на цывілізацыйную інтырыгу, ці расейскую загадку, увагу звярнуць варта, бо Беларусь цалкам у яе ўплеценая).

4. Працэс узаемадзеяння цывілізацыяў.

Сутыкненне цывілізацыяў гэта ў большай частцы не канфлікт, а працэс паступовага ўзаемапранікнення, абмену і працяглага адаптавання. Цывілізацыйныя ўплывы часцей распаўсюджваюцца праз носьбітаў адметнага набору культурных рысаў (каланістай, мігрантаў і г.д.). Існуе магчымасць іншых формаў абмену, аднак у любым выпадку культурныя характеристыкі павінны мець кропку фіксацыі ў людскім асяродку, інакш яны хутка знікаюць.

У гісторыі ўзаемадзеяння дзвюх цывілізацыяў былі розныя варыянты распаўсюджвання культурных ўплывоў, але найбольш істотныя з іх мелі сувязь з міграцыйным працэсамі. Прыгадайма тут ролю нямецкай калоніі ў фармаванні поглядаў Пятра, ці наогул, упłyў каланістай з ёўрапейскіх краінаў на працэсы рэфармавання пасляпятраўскай Рasei.

Іншым прыкладам набыцця і абмену культурнымі рысамі можа быць дыслакацыя савецкіх войскаў на тэрыторыі некаторых краінаў Усходняй Еўропы. Вайскоўцы і іх сем'і пражывалі за мяжой сваёй цывілізацыі па два – чатыры гады. Нягледзячы на істотныя аблежаванні, у розных формах адбываліся контакты і культурны абмен. Улічваючы вялізную колькасць вайсковага кантынгенту і яго ратацыю ў гэтых краінах, можна казаць пра культурную і цывілізацыйную значнасць гэтага працэсу для далейшага лёсу СССР і сучаснай Рasei. Правамоцная думка пра тое, што гэты працэс цывілізацыйнай “апрацоўкі” вызначыў адносную мяккасць падзеяй 1989-1991 г. у часе распаду СССР. Менавіта наступствам гэтага працэсу варта лічыць і тое, што сучасная Расея мае прэзідэнта з ёўрапейскім абліччам. Па-за жорсткай крэтыкай палітыкі Пуціна (якога абвінавачваюць паміж іншым і ў тым, што ён не дбае пра нацыянальны інтарэс Беларусі), нельга не заўважыць некаторыя ёўрапейскія рысы, якія прайяўляюцца не толькі ў яго прамовах па-нямецку перад Рэйхстагам, але і прынцыпавай адмове ад перавыбрання на трэці тэрмін і ў некаторых іншых чынах, цалкам незразумелых “традыцыйным” палітыкам.

Своеасаблівай формай цывілізацыйнага абмену варта лічыць і запрашэнне з-за мяжы галоўных трэнераў нацыянальных зборных па хакею і футболу. Аднак заўважым, што патрэбныя вынікі не толькі ў спартыўных гульнях, хацелася б заўважыць прасвет і ў іншых галінах жыцця. Практыка запрашэння іншаземных спецыялістаў на кіруючыя пасады мае сваю традыцыю і гістарычны сэнс, аднак пакуль толькі ў спорце цяжка парушаць правілы і фальшаваць вынікі, таму і пытанне пра мэтагоднасць падобнай кадравай палітыкі ў іншых галінах не паўстает.

Аўтар, як і кожны чытачы беларус, мае сваё меркаванне пра магчымыя шляхі пераадольвання проблемы цывілізацыйнай дваістасці Беларусі, аднак пакуль устрymаецца выносіць іх на агульнае абмеркаванне.

Значным спрашчэннем гістарычнай сітуацыі з'яўляецца ізаляваная ацэнка контактаў на ёўрапейскім кантыненце толькі дзвюх цывілізацыяў – заход-

ніяй і усходняй. Гісторычныя хвалі ўплыву ісламскай цывілізацыі цалкам пе-
райначаюць характар гэтых, ужо “унутрыцывілізацыйных” адносінаў.

5. Выбар – які пакуль не зроблены.

Гучыць пафасна, але цывілізацыйны выбар робіць кожны з нас, і пры гэ-
тым, робіць шматразова. Гэта працэс, часцей несвядомы і цяжкі да акрэслен-
ня, бо ён інтэгральны па сваёй сутнасці і папераменна ахоплівае розныя бакі
нашай дзейнасці.

Зразумела, што такі выбар робіцца не на рэферэндумах ці нейкім іншым
галасаванні, гэта штодзённая праца і штодзённы характар ўзаемаадносінаў,
якія ахопліваюць цэлы спектр паводзінаў.

Першасным варта лічыць здольнасць да самастойнага *выбару*. Зрабіць
выбар самастойна ў неспрыяльных абставінах, пад вонкавым прэсінгам - да
гэтага здольныя толькі выключчныя асобы. Сярод маральных максімаў Кант,
менавіта, такую здольнасць вылучыў у якасці асноўнай.

Аднак выбар толькі тады набывае моц, калі ён маральны, па-за ўплывам
сферы маралі такі выбар губляе сацыяльны і чалавечы сэнс.

Кожны павінен вырашыць праблему маральнага выбару не ў ней-
кай гіпатэтычнай ці нават прагназаванай сітуацыі (Вось калі ..., тады ўжо
я...) а ў канкрэтны момант свайго жыцця – ТУТ і ЗАРАЗ (падобна вядомай
эканамічнай дактрыне).

У такія ключавыя моманты асобы павінна пазбавіцца вонкавага ўплыву,
нікога - акрамя вышэйшай сілы. Калі чалавек асэнсаваў змест першых
запаведзяў, то для яго не павінна застацца аўтарытэтай акрамя Бога. Кожны з
нас толькі тады рэалізуе свою моц, калі адкідвае куміраў і ідалаў. ТУТ і ЗАРАЗ
кожны сам павінен адрозніць дабро ад зла, сам прыняць маральнае рашэнне
ў канкрэтнай сітуацыі.

Чаму менавіта маральнае? У які спосаб спалучаюцца развіццё цывілізацыі
і працэс фармавання нормаў маралі? І чаму ў вызначаным кантэксце нао-
гул закранаеца пытанне маралі і духоўнасці разам з праблемай развіцця
цыывілізацыі? Ці можна акрэсліць развіццё цывілізацыі як працэс развіцця
духа?

На гэтыя пытанні няма простых адказаў, яны вядомыя ўжо даўно і далей
застануцца спрэчнымі і адкрытымі для дыскусіі. Аднак, ёсьць усе падставы вы-
значаць залежнасць паміж ходам цывілізацыі (тут агульнай), развіццём ма-
ральных нормаў (ростам абмежаванняў) і духоўнасці.

І зноў жа, у сферы дзеяння аўтарытарнай цывілізацыі (ці аўтарытарнай
культурнай традыцыі) здольнасць асобы до самастойнага выбару істотна
абмежаваная. Яна прадугледжвае падпрарадкованне волі і духа, і, хіба, толькі
такім способам гэтая цывілізацыя здольная функцыянуваць.

Агульныя абвінавачванні ў адрас цэлай цывілізацыі (тут сферы дзеяння
культурнай традыцыі) выглядаюць неразважнымі. Дыскусія пра сэнс і змест

расейской цывілізацыі працягваеца ўжо некалькі стагоддзяў, на працягу гэтага часу яна прымала розныя формы і сацыяльныя афарбоўкі. Парадаксальна, але сам факт з'яўлення і працягласці гэтага сацыяльнага дыскурсу сведчыць аб “вестэрнізацыі” культурнага асяроддзя Рэсеi. У перыяды ўзмацнення аўтарытарных палітычных рэжымаў дыскурс “аўтаматычна” заціхае, у часы адлігі – ажывае зноў.

Варта адзначыць, што асоба заўсёды ажыццяўляе выбар пад уплывам асяроддзя і канкрэтных вонкавых абставін. Менавіта ў такім ўзаемаднясенні да ўмоваў і праяўляеца здольнасць асобы да свядомага маральнага выбара.

У большасці чалавек выцясняе саму працэдуру выбару са сферы свядомасці, ён (аўтаматычна) імкнешца перанесці цяжар прынядзення рашэння на іншага, часцей ахвотна падпарадкоўваеца волі аўтарытэта:

“... Чапай, ты за левых укланістай ці за правых?

- Я за тых, за каго Ленін.”

Кожны з нас з'яўляецца “кагнетыўным скнарай” і канфармістам (ступень выяўлення гэтых праяваў розніцца). Не варта патрабаваць цудаў ад псіхікі чалавека, яна павінна заставацца лабільнай і яе функцыянаванне мае свае законы і абмежаванні. Аднак няма сумнення у tym, што культурная традыцыя і ўмовы асяроддзя вызначаюць дамінуючыя формы і накірунак паводзінаў цэльных супольнасцяў. У сваю чаргу, і гэтыя вонкавыя ўмовы зменлівыя і падпарадкоўваюць людскія масы.

Ведаць пра тое, якія формы прымаюць людскія паводзіны і рэалізаваць у практыцы некаторыя прынцыпы, гэта не тое ж самае. На калектыўным і індывидуальным узроўні непарыўна дзейнічаюць механізмы самаабароны, накіраваныя на захаванне псіхалагічнага комфорту. Нярэдка, у крытычных абставінах дзеянне механізмаў псіхалагічнай адаптацыі ўступае ў канфлікт з маральнімі ўстаноўкамі асобы, што стварае стрэсавую ситуацыю, і, каб яе пераадолець, патрэбны духоўныя і псіхалагічныя высілкі. Тут, можна прывесці прыклад апостала Паўла, які ў стрэсагеннай ситуацыі тройчы адрокся ад свайго настаўніка. Такія паводзіны былі прагнаваныя звыш, яны ж паслужылі прычынай духоўных пакутаў і вызначалі фармаванне ўстойлівых установак.

Пры канцы разважанняў пра ідэалогію выбара варта прыгадаць слова Маркса пра чалавека, які творыць гісторыю, але часцей за ўсё не ведае, што ён стварае. Гэта і пра самога Маркса і пра таго, каго яшчэ чакае выбар.

6. Вялікі страх.

Страх - гэта псіхофізіялагічная рэакцыя, яна ж прымае паталагічныя формы, і гэта рэакцыя можа фармаваць рэальнасць. Чаго і як баяцца беларусы – тэма асобнага агляду.

“Не бойцеся!” (Ян Павел II).